

SOCIÁLNÍ DEVIACE V TRANSFORMACI SPOLEČNOSTI

Blahoslav Kraus

Recenzovali:

Prof. PhDr. Jolana Hroncová, PhD.

Doc. PhDr. Jiří Škoda, PhD.

Obsah:

Úvodem

1 Charakteristika sociálně deviantního jednání

1.1	Sociální normy	6
1.2	Sociální kontrola	10
1.3	Sociální deviace	12

2 Teorie sociálních deviací

2.1	Teorie biologické	24
2.2	Teorie psychologické.....	28
2.3	Teorie sociální anomie a sociální dezorganizace	31
2.4	Teorie kulturního přenosu, sociální kontroly a etiketizační... ..	37
2.5	Teorie polyetiologická	42

3 Současná společnost a sociální deviace

3.1	Základní charakteristické znaky	45
3.2	Podíl společnosti na sociálních deviacích.....	62
3.3	Přístupy společnosti k sociálním deviacím.....	69

4 Činitelé ovlivňující deviantní chování

4.1	Rodina	78
4.2	Škola – výchovná zařízení a sociální deviace	88
4.3	Vrstevnické skupiny, lokální prostředí a sociální deviace	95
4.4	Média	102

5 Sociální deviace v naší společnosti po r. 1990

5.1	Agrese, násilí	112
5.2	Kriminalita	122
5.3	Sebevražednost	128
5.4	Prostituce	132
5.5	Závislosti	135
5.5.1	Alkoholismus	137
5.5.2	Nikotinismus	140

5.5.3 Drogy	142
5.5.4 Nelátkové závislosti	147
Závěrem	154
Literatura	155

Úvodem

Předkládaná monografie pojednává o sociálních deviacích v souvislosti se stavem současné společnosti, společenskou situací. Jestliže mluvíme o sociálních deviacích, které představují jednání odchylovící se od normálu, pak se nutně musíme zabývat tím, co je normální tedy problematikou norem a současně také problematikou sociální kontroly, která zabezpečuje ono jednání v normě. O tom je první kapitola.

Druhá kapitola je věnována teoriím, které se snaží vysvětlit podstatu deviantního chování a to především ve vztahu ke společnosti. Vedle teorií, které hledají příčiny lidského selhání ve společnosti, existují teorie, které vidí podstatu tohoto selhání v samotném člověku, ať již v jeho psychice či biologickém základu. Od osmdesátých let se v oblasti zkoumání sociálně deviantního chování objevuje zřetelná snaha o integraci jednotlivých koncepcí a o interdisciplinární přístup. Tedy o komplexní pohled na základě přístupů biologických, psychologických i sociologických. Přispěly k tomu nepochybně nové objevy především v oblasti humánní genetiky, psychiatrie, ale i dalších vědních oborů.

Tento přístup nahrazuje tradiční monokauzální model multifaktorovým, který zdůrazňuje kombinaci příčin biologických, psychických a sociálních při vzniku deviantního chování. Polyetiologická teorie tedy jakoby dává do jisté míry za pravdu všem předcházejícím a představuje jakousi jejich kombinaci.

Aniž bychom chtěli nějakým způsobem zpochybnit tento současný multifaktorový model výkladu sociálně deviantního jednání, věnujeme pozornost především faktorům sociální povahy. Provedeme-li analýzu všech uvedených teorií v souvislosti s výskytem sociálních deviací v naší společnosti v průběhu posledních desetiletí, je možné konstatovat, že hledání příčin nárůstu sociálních deviací směřuje především k pohledům sociologickým. Např. v průběhu devadesátých let se struktura naší populace nijak zásadně nezměnila. Přesto došlo k výraznému nárůstu sociálních deviací a jen do jisté míry je možné spojovat tuto skutečnost s migračními procesy. Je sice pravdou, že např. na nárůstu trestné činnosti se podílejí imigranti z východu, reprezentující převážně nižší sociální vrstvy a tedy i osobnostně více disponované pro deviantní jednání. Určitý podíl bude mít zřejmě tato část populace také na vzrůstu spotřeby alkoholických nápojů. Ovšem vzhledem k tomu, že procento imigrantů bylo a je relativně stále malé, těžko jim přičíst na vrub rasantní nárůst sociálních deviací obecně.

To tedy vede k úvaze, že i ve snaze respektovat onen polyetiologický přístup, je třeba hledat příčiny především v makrosociálních proměnách společnosti a těm je věnována třetí kapitola.

Tyto společenské proměny pronikají i do fungování a života na nižších úrovních. Od regionálního a lokálního prostředí počínaje přes vlivy médií, školy až po rodinu. O všech těchto faktorech, které se podílejí na vzniku deviantního chování, pojednává kapitola čtvrtá.

Pátá kapitola je jistou exkurzi do situace posledních dvaceti let u nás ve výskytu nejzávažnějších sociálních deviací. Nečiní se tedy nároky teoreticky analyzovat jednotlivé sociálně patologické jevy (to řeší řada publikací zabývajících se konkrétními jevy), ale pouze ukázat na souvislosti těchto jevů s procesem transformace společnosti.

Publikace může být užitečná všem, kteří se o danou problematiku zajímají. K její konečné podobě přispěli oba recenzenti prof. Dr. Jolana Hroncová, PhD. a doc. Dr. Jiří Škoda, PhD. a za to jim patří moje upřímné poděkování.

Hradec Králové, květen 2015

B.K.

1 Charakteristika sociálně deviantního jednání

1.1 Sociální normy

Víme, že deviace obecně znamená odchylku. V našem případě **sociální deviace** představuje odchylku v chování od norem dané společnosti. A jestliže chceme pochopit podstatu sociálně deviantního chování, je třeba se nejprve zabývat otázkou, jaké chování budeme pokládat za normální, co je normalita?

V zásadě existuje shoda v tom, že pro posouzení deviantního chování je třeba vycházet ze sociokulturního kontextu, ve kterém k tomuto chování došlo. Pro pochopení sociálních norem je nepochybně důležitá otázka samotného pojmu **norma**. Normu většinou chápeme jako jisté pravidlo, předpis pro chování v určité životní situaci. Pojem norma (sociální norma) představuje pravidlo pro vědomé jednání, očekávané chování. „*Sociální normy můžeme definovat jako pravidla pro vědomé sociální jednání, předpisy pro sociální chování, očekávané chování anebo dokonce vyžadované sociální chování s charakterem kategorického imperativu*“ (Ondrejko, 2011, 25). Můžeme je chápat jako hodnocení chování ze strany společnosti a jako závazný požadavek týkající se žádoucího chování. Víme, že normy a jejich dodržování jsou důležitou součástí fungování každé společnosti a také víme, že každá společnost má nastaveny své normy a to, jak ty stanovené zákonem, tak normy „morální“, obyčejové.

Normalita je stavem jedince, případně skupiny či společnosti, který zodpovídá zavedeným normám a uznávaným hodnotám. Jeden z nejstarších normativních systémů představují normy náboženské.

- Jsou nezbytnou součástí života a fungování společnosti. Dávají životu společný řád.
- Jsou součástí kulturního dědictví, ale mohou se měnit.
- Souvisejí s hodnotami.
- Každá společnost má normy nastaveny jinak.
- Odlišné normy se mohou objevovat i v rámci subkultur.

K pojetí normality bývá přistupováno z různých hledisek:

- a) statistického, kdy se vychází z četností výskytu daného jevu ve vztahu k normálnímu rozložení,
- b) kulturního, tedy to co je v kultuře dané společnosti obvyklé,
- c) funkčního, kdy normální je to, co umožňuje fungování společnosti,
- d) mediálního, které je čím dál aktuálnější vzhledem k sílícímu vlivu médií na život společnosti (Komenda, 1999).

Každé pojetí může být svým způsobem diskutabilní, ovšem v posledním případě obzvlášť, poněvadž může být jako vzor (norma) proklamováno chování, které představuje zřetelně extrém. Např. prezentace štíhlosti s doporučenými dietami vede v řadě případů k patologickým poruchám příjmu potravy. Ještě horším příkladem může být šíření agresivity jako průvodního jevu současného života, takže američtí vojáci např. posílali běžně domů fotografie, na nichž mučí vězně, aniž by se za své chování sebemeně styděli a považovali to za normální.

Známe **normy**: a) explicitně dané (zákonné),

b) implicitně dané (morální) – obyčejové,

Dále lze rozlišit normy: a) proskribující (zakazují),

b) preskribující (přikazují).

Je přirozené, že jsme každodenně svědky porušování různých norem. Je důležité si uvědomit, že žádná sociální norma není a ani nemůže být dodržovaná z důvodu jedinečnosti individua přesně a stejným způsobem. V každém sociálním prostředí proto existuje tzv. nepsaný **toleranční limit**. Ten je proměnlivý v čase a ve vztahu ke kultuře dané společnosti. Různé skupiny, subkultury i jednotlivci se liší svými vzorci chování, které do uvedeného limitu tolerance zapadají. Toleranční limit můžeme vymezit jako míru variability snášenlivosti k chování a dodržování norem ostatními lidmi.

Vzhledem k různým proměnám ve společnosti, k posunům v hodnotovém systému dochází také ke změnám v pojetí norem a míře tolerance. Proměnlivost toleranční limity v čase dobře můžeme pozorovat např. v souvislosti s rozvodovostí, kde došlo k posunu od minimální tolerance ještě někdy v padesátých letech k situaci dnešní, kdy střídání partnerů je pokládáno téměř za normální. Někdy se v důsledku společenského vývoje změnila norma a to i právní zcela radikálně jako v případě homosexuality.

Navíc víme, že míra **tolerance** souvisí s dalšími faktory jako třeba i s věkem, takže větší míru tolerance můžeme pozorovat u dětí, mladistvých, menší u seniorů. Ještě větší rozdíly nastávají v multikulturním prostředí. Jak upozorňuje P. Ondřejkovič, toleranční limit je rozdílný i v závislosti na společenské vrstvě jako součásti vertikální stratifikace společnosti (Ondřejkovič, 2011, 43).

V té spojitosti je třeba se ptát, která sociální situace je ještě „v normě“, lépe řečeno v jisté toleranci a které jednání je již třeba považovat za zřetelnou deviaci. Z psychologického hlediska, jak upozorňuje M. Vágnerová, mnohé vzorce chování mohou být považovány za deviantní jen z důvodu chybějící zkušenosti a nesrozumitelnosti. V takovém případě pak

může převažovat v hodnotícím aktu emotivní složka. Neznámé je odmítáno z důvodu frustrace potřeb bezpečí a jistoty (Vágnerová, 2004,25).

Nositeli norem, jejich respektování je především střední vrstva společnosti. Dodržování norem lze těžko očekávat u deklasovaných vrstev, minorit, ale stejně tak menší míra konformity se objevuje u vyšších společenských vrstev. Máme-li na mysli aktuální stav společnosti, pak závažným sociálním problémem je postavení střední vrstvy, která se s výraznou polarizací společnosti víceméně vytrácí. Stále více lidí ze střední vrstvy se propadá níže, stále méně jich má šance vystoupat směrem nahoru a tím upadají tradiční hodnoty života středních vrstev, jako jsou seberealizace v práci nebo občanská angažovanost. Situace s postupně se vytrácející střední třídou se pak odráží v nárůstu sociálních deviací.

Otázka norem souvisí i s hodnotovým systémem. Změny v hodnotovém uspořádání současné společnosti nepochybně dopadají především do oblasti kulturně morálních norem. Do pozadí ustupují smysl pro povinnost, zodpovědnost, disciplína, poctivost, ohleduplnost, skromnost, akceptace povinnosti před takovými hodnotami jako je bohatství, pluralita názorů, prožitky, schopnost sebeprosazování a hlavně úspěch především materiální povahy a to za každou cenu. Změny v oblasti hodnot jsou vždy spojeny i s následnými změnami norem. Např. v důsledku pluralizmu norem se ostré hranice mezi deviantním a nedevariantním jednáním stírají. K tomu patří i proces, který bychom mohli nazvat delegitimizace norem, který má dva důsledky: Jednak ve společnosti klesá připravenost a ochota řídit se spornými normami a současně se ztěžuje a zmenšuje individuální integrace a narůstá subjektivní nejistota v sociálním chování.

Vzhledem ke všem těmto složitostem se dnes objevují dokonce i názory, že by se mělo upustit od zjednodušeného rozdělení chování na normální a deviantní, protože společenské jevy mají i svůj objektivní rozměr ve smyslu běžného i deviantního, jak pozitivně tak negativně, protože usměrňují vztahy mezi jednotlivcem a sociální skupinou a mohou někdy i přispět k sociálnímu vývoji. Revolty mládeže, nonkonformní chování bývá reakcí na nedostatky v životě společnosti a proto je žádoucí větší tolerance (Stankowski, 2004,76).

E. Fromm to vidí ještě složitěji. Podle něho není výrazem normality adaptovat se na společenské poměry za všech okolností. Společenská adaptace v nemocné společnosti není projevem normality, ale patologie a naopak nepřizpůsobení se je projevem zdravého normálního člověka. E.Fromm překonává patologii vztaženou k jedinci a zabývá se patologií společnosti, konkrétně patologií západní společnosti. Velmi kriticky se vyjadřuje k přijímanému názoru, že pokud většina národa přijímá určitý názor, ideji, sdílí určité emoce, je to dokladem platnosti těchto idejí a emocí. Ve svém přístupu, který nazývá „normativním

humanismem“, porovnává patologii jedince a patologii společnosti, a kritérium hodnocení hledá v podstatě a přirozenosti člověka. Smyslem, podle E. Fromma, není přizpůsobení se určitému společenskému řádu, nýbrž platí univerzální kritérium pro každého jedince, které je vztaženo k hledání a nalezení odpovědi každého člověka na problém lidské existence (Fromm, 2009, 18).

Hans Jonas v té souvislosti říká, že *„moderní člověk na své cestě k rozumové a společenské emancipaci dosáhl takového stupně ovládnutí všehomíra pouze díky tomu a kvůli tomu, že na této cestě překročil každé tabu, odsvětil každé tajemství, zpochybnil každou normu, aby nakonec zpochybnil samu ideu normy jako takovou a ocitl se tím v jakémsi „etickém vakuu“, v němž již nelze jednoznačně říci, kde je dobro a kde zlo, pravda či lež, co je normální a co deviantní* (Jonas, 1997, 50).

A tak po těchto úvahách ani možná nebude působit provokativně konstatování H. Kubátové, že **sociální deviace** jsou mýtus, protože mizí a to v důsledku rozvolňujících se sociálních norem. A dokládá to dvěma argumenty:

a) Modernizace společnosti - osamělost a rizikovost (opírá se o pojetí společnosti jako tekuté, roztržité, deregulované, nejisté podle Baumana a Becka a současně společnosti, v níž došlo k institucionalizaci revolty, kdy nikdo nehájí řád a tradice, rozvíjí se masová kultura, hédonismus atd. tak jak to popisuje Lipovetski).

b) Modernizace průběhu jedincova života - současné pohledy na proces socializace, koncept individualizace a především upozorňuje na to, že mizí tzv. mezigenerační konflikt, minimalizují se rozdíly, vzdálenost mezi rodiči a dětmi. Dnešní mládež učí své rodiče, kteří vypadají i se chovají často spíše jako kamarádi. Tedy není proti čemu revoltovat. Většina odchylujícího se chování, subkulturních znaků je především díky médiím a spotřebnímu průmyslu „předefinována“ jako normální a mladým pak nezbyvá nic jiného než být konformní, protože konformním se dnes už stává prakticky všechno (Kubátová, 2007, 157).

Nicméně otázka **norem** stále hraje v souvislosti s posuzováním sociálně deviantního chování zásadní roli. Současná postmoderní individualisticky laděná společnost, ve které se jen obtížně hledají jakékoliv pevné záchytné body, plná protikladů se není schopna zřetelně domluvit ani na tom, co je vlastně společensky nepřijatelné, co vlastně pokládat za deviace (viz diskuse v parlamentu při tvorbě legislativy kolem zákazu kouření, přechovávání drog, prostituce). Někdy se dokonce zdá, že se v oblasti legislativy – snad bona fide - intenzivně pracuje na tom, aby nebylo možné nezvratně doložit, že je např. počínání některých jedinců, či skupin společensky nepřijatelné či přímo trestné. Koncepce individuálních i skupinových práv, která není korigována koncepcí individuálních i skupinových povinností a jistým řádem

vytváří bezbřehou platformu zpochybnění úplně všeho. To, co by se neznásilňovanému, moudře uvažujícímu rozumu jevilo jako zjevně (tj. použijeme-li scholastický výraz „plynoucí z věci samé“) sociálně patologické se pak zhusta vydává za jinakost či alternativu, asocialita se zahaluje kulantními pojmy typu asertivita či osobitost apod. (Večerka, 2007).

1.2 Sociální kontrola

V souvislosti s fungováním norem ve společnosti je třeba se zmínit i o **sociální kontrole**. Základním mechanismem, který by měl vést ke **konformnímu jednání** je **socializace**. Ta by v optimálním případě měla vést k „sebekontrolé“ (vlastní svědomí, kdy by se člověk sám od sebe dokázal normami řídit a podle nich jednat). Bohužel lidí, kteří dospějí do tohoto stádia, kdy mají „jakéhosi policajta“ v hlavě a dodržují normy z přesvědčení je menšina. U většiny k tomu dochází ze strachu z postihu. Sociální kontrola je prvkem sociální regulace.

Každá společnost má vytvořen jistý systém **sociální kontroly**. Ten je tvořen mechanismy, jejichž smyslem je zabezpečit stabilitu a pořádek ve společnosti. V současné naší společnosti tyto mechanismy sociální regulace selhávají. Ať se to týká policie, dalších orgánů státní správy, nebo mechanismů v jednotlivých institucích, organizacích.

Nedostatečná sociální kontrola má za důsledek nejen nedostatečnou sociální regulaci, ale také to, čemu P. Ondrejko říká **„sociální koroze“**, což je výraz všeobecné tolerance k osobním zájmům a jejich jednostranné upřednostňování před zájmy celku (2009, 38). V současné naší společnosti jsou tyto tendence víc jak zřetelné. Od počátku devadesátých let hlášená potřeba individuálního rozvoje, silných, úspěšných individualit dnes vyvolává zoufalé snahy orientovat výchovu na prosociální chování, které se u mladé generace prakticky vytratilo. Proklamace svobodného chování vedla k tomu, že nejen mladá generace má pocit, že není třeba respektovat žádná pravidla, že normy (zákony) jsou k tomu, aby se obcházely.

Proto společnost musí vytvářet jistý systém nátlaku, sociální kontroly. Jedná se o mechanismy, jejichž smyslem je zabezpečit stabilitu a pořádek ve společnosti a to prostřednictvím institucí za pomoci různých sankcí. Jedná se o činnosti s cílem udržet společenský řád, zachovávat bezpečí a vytvářet pocit jistoty. Podle P. Ondrejko lze rozlišit následující **mechanismy sociální kontroly**:

1. Systém zákazů a závazných nařízení, předpisů.
2. Veřejné mínění.
3. Instance náboženství, politiky a práva (Ondrejko, 2011, 28).

V praxi jsou využívány následující **formy sociální kontroly**: a) fyzická, b) psychická (morální, veřejné mínění), c) právní, d) ekonomická. Historicky nejstarší je mechanismus první. I v současnosti můžeme konstatovat, že se využívají všechny čtyři a to jak v podobě formální (realizované institucemi jako např. policie, finanční úřady, celní správa, ale i škola či zaměstnavatel), tak neformální využívané v soukromí, v interakcích v běžném životě.

Sankce je reakcí ostatních na chování jednotlivce, či skupiny s cílem zajistit dodržování normy. Může být pozitivní i negativní a opět formální a neformální. Negativní sankce představuje trest a ten může být udělen formálně (soudy, policie, finanční úřad apod.) nebo neformálně např. rodičem. Obdobně pozitivní sankce znamená pochvalu, odměnu, uznání rovněž projevované formálně (diplom, čestné uznání) nebo neformálně (poklepání na rameno).

Za jeden z nejvýznamnějších sociálních problémů je považováno dosažení optimální míry sociální kontroly ve společnosti. Je-li sociální kontrola příliš silná, obvykle sice klesá míra sociálních deviací, je však vykoupena pocitem neustálého dohledu nad chováním jedinců, společnost má rysy totalitarismu a stagnuje (viz Orwellova vize). V situacích nedostatku sociální kontroly naopak stoupá počet sociálních deviací a to může v extrémním případě vyústit v rozpad sociálního konsensu (Munková, 2001). Tyto problémy, jak uvidíme dále, rozpracoval ve svém díle např. Durkheim.

Již jsme se zmínili o tom, že v současné naší společnosti mechanismy sociální regulace selhávají. Patříme k zemím s nejvyšší mírou korupce. Kapitola o sobě je naše soudnictví a jeho činnost. Výstižný je výrok jednoho soudce v závěrečné řeči, když prohlásil: „ano byl to podvod, ale legální“.

Je známo, že kontrolní orgány (od policie počínaje přes různé inspekce až po kontrolní orgány na úrovni jednotlivých organizací) zdaleka nepracují, jak by bylo třeba. Případů nedůslednosti, selhání (korupční aféry) je příliš mnoho, než aby to nezanechalo následky. Co však, podle mého soudu, selhává ještě více je kontrola morální, sociálně psychická, veřejným míněním. Od konce osmdesátých let se ještě mnohem více rozšířil stav apatie, lhostejnosti, izolovanosti od společenského dění, nevšímavosti.

Takováto atmosféra ve společnosti je navíc poznamenána egoismem (každý se stará sám o sebe) a je přímo živnou půdou pro deviantní jednání. Při dokazování deviantního chování chybí jasná a jednoznačná svědectví. Většinou to končí tím, že nikdo nic neviděl, neslyšel, nic si již nepamatuje. V každém případě dochází ke změně hlavního nástroje kontroly společnosti. Namísto vlády byrokratických úřadů nastupuje vláda peněz. Není divu, že za těchto okolností pak dochází k výraznému nárůstu deviantního chování ve společnosti

Podrobněji o problematice sociální kontroly pojednává „teorie sociální kontroly“ (viz kapitola 2.4).

1.3 Sociální deviace

I přes všechna úskalí související s definováním norem a fungováním sociální kontroly pojem sociální deviace zůstává důležitým pojmem a to i v naší publikaci a pokusíme se s ním v následujících řádcích vypořádat. V životě jsme svědky řady případů nežádoucího chování, které je v rozporu s očekáváními, pravidly, normami, v současnosti obzvlášť. Máme tímto pojmem na mysli všechny projevy od banálního zalhání či nezdvořilosti až po brutální jednání vraždou konče. Jak se v onom množství různých nežádoucích projevů orientovat a jak je označovat. Situace není vůbec jednoduchá a přístupy se různí.

V zásadě lze veškeré takové jednání rozdělit do dvou kategorií. Jednak nežádoucí chování, které je záležitostí osobnosti samé, odchylek psychické povahy, individuální abnormality a jednak chování, které má sociální konotace ve smyslu příčin takového chování i důsledků. V prvním případě bývá takové chování označováno jako poruchy, závady, dyficulty, aberantní chování a je primárně záležitostí psychologie (psychopatologie), léčebné pedagogiky, příp. psychiatrie, tedy věd o člověku. V druhém případě pak jde o sociální deviace, sociálně patologické jevy a ty patří do oblasti sociologie, sociopatologie. Pojmy sociální deviace a sociálně patologické jevy však nevyjadřují totéž.

Pojem **sociální deviace** označuje porušení nebo podstatnou odchylku od některé sociální normy chování nebo od skupiny norem, je výrazem nerespektování požadavků. „*Je to jednání odchylné se od očekávaného, standardizovaného a institucionalizovaného chování, které předepisuje sociální norma platná v určité společnosti, skupině, sociálním útvaru*“ (Ondrejko, 2011, 19). Posuzování tohoto chování má dva přístupy: přístup „univerzální“ (shoduje se ve většině společnosti) a přístup „relativistický“ (posuzování je spjato s danou společností)

Koncepcie normy jako pravidla nejčastěji vychází z Durkheimova a Weberova konceptu normy, kde se norma identifikuje jako elementární prvek sociální existence lidstva (Ondrejko, 2011, 21). Nicméně vymezení pojmu sociální deviace není jednoznačné. Z právního hlediska je to poměrně jasně dáno zákonem kodifikovanými normami, a tedy vymezení je nejtransparentnější. Z hlediska etického se lze opřít o normy morální, všeobecně uznávané.

Sociologické pojetí deviace je podstatně širší než třeba právní nebo etické. **Sociální deviace** nelze ztotožňovat s trestnou činností, která je pouze jednou z jejích forem, ani s protispolečenským chováním, i když většina forem sociálního chování pokládaných za deviantní tuto povahu obvykle má. Ve Velkém sociologickém slovníku se sociální deviací rozumí narušení kterékoliv **sociální normy**, nejen normy sankcionované právně, nábožensky nebo morálně. Tedy sociální deviací je i porušení jiných normativních systémů např. estetických norem. Prohřešky proti módním konvencím mohou být pro jedince traumatizující, zvláště když se v dané situaci ocitli např. v důsledku nedostatečných finančních prostředků.

I v Psychologickém slovníku (Hartl, Hartlová, 2010) se říká, že nejde automaticky pouze o protiprávní jednání, ale o pojem širší a to jako odchylka chování v mezilidských vztazích, jako nedostatečná sociální zralost a jako taková není zahrnuta v MKN-10, protože se nejedná o duševní poruchu.

V Pedagogickém slovníku (Průcha, Walterová, Mareš, 2009) najdeme, že se jedná o ustálený způsob vnějšího chování, který se v záporném smyslu výrazně vymyká tomu, co je obecně pokládáno za běžné.

Sociální deviace je tedy opakem **konformity**. To souvisí také s tím, jak je v konkrétní společnosti nastaven **toleranční limit** k jednotlivým jevům. To znamená, co je v dané společnosti ještě možné tolerovat a nebude sankcionováno.

Skryté deviace, tj. deviace, které nejsou za deviace považovány, respektive označovány okolím (nejsou explicitě normalizovány), jsou sice deviacemi, nikoli však sociálními, protože neovlivňují sociální interakce a vztahy. Deviace tedy nelze ztotožňovat se sociálními deviacemi a sociální deviace nelze omezovat pouze na deviantní chování (Hrčka, 2001, 16).

Také víme, že se běžně rozlišují deviace negativní a pozitivní, tedy nejen nerespektování norem (chudoba, záškoláctví, nechť pracovat, krást), ale přehánění a dovádění dodržování norem do krajnosti (bohatství, workoholismus, militantní postoje k sebemenší odchylce). I když o tomto rozdělení je možné diskutovat už proto, že „deviace“ jako taková má ve své konotaci nežádoucí negativní hodnotu. Je-li normou, že rodina má mít dvě děti, pak za deviantní lze pokládat jak rodinu s pěti potomky, tak rodinu s jedním dítětem a obojí má na populační vývoj negativní dopad. Mělo by jít vždy o hodnocení deviace z hlediska stupně užitečnosti či škodlivosti, tedy toho, zda deviace přispívá k posílení a stabilitě dané společnosti, či zda tyto dopady jsou zřetelně negativní.

Lze hovořit o **různých účincích deviace**. K negativním účinkům patří:

- Účinek způsobující těžkosti – deviace představuje vždy jisté narušení existujícího systému a při konfrontaci s ní je potřebné větší úsilí, jde o zátěž, nepříjemnosti (v rodině, ve škole, na pracovišti apod.).
- Účinek dezorganizační - deviace vyvolávají ve společnosti nepořádek, zmatek, rozklad organizace a je jedním z významných aktivizátorů společnosti ve smyslu jejich překonávání.
- Účinek podřývací - sociální role ve společnosti zahrnují jistá práva a povinnosti a jakmile se neplní, dochází k podkopávání systému.
- Účinek znejišťující - jakmile se lidé chovají odchylně od norem, které platí dochází ke znejistění, pochybování o platnosti norem (Ondrejko, 2011).

Určení, zda je chování deviantní, je v zásadě problémem jeho posouzení společností. Ze sociálního hlediska je proto při posuzování míry konformity či deviace od sociálních norem rozhodující otázka, kdo hodnotí, přesněji kdo má moc definovat určité jednání jako deviantní. V tomto procesu sehrávají rozhodující úlohu sociální činitelé, kteří svými soudy v rámci určitého sociálního útvaru vytvářejí představy o tom, co je deviantní. V minulosti zastávali tuto roli šamani, mágové, kněží, dnes ji plní např. politici, ekonomové apod. Není to však proces jednosměrný, ale působí i, jak říká A. Giddens, dualitou struktury. Sociální realita a její pravidla modelují jednání nejen zvnějšku, ale zároveň jsou tato pravidla vytvářena skrze jednání samotných aktérů (Komenda, 1999, 31).

V průběhu vývoje společnosti se objevily dva přístupy k vymezování sociálních deviací **Normativní pohled na sociální deviace** je historicky starší. V rámci tohoto přístupu se deviace vztahuje na chování, které porušuje sociální normy nebo na osoby, které vykazují takové chování. Normativní definice zdůrazňují důležitost identifikace těch, kdo porušují normy a snaží se vysvětlit, proč se takto chovají. Z tohoto pohledu tedy vyplývá, že normativní přístup k sociálním deviacím staví na pojmu sociální normy a vidí sociální konsensus jako základní fakt organizovaného sociálního života a jeho narušitele jako potenciální ohrožení sociálního konsensu.

Tento konsensus je vyjádřen prostřednictvím sociálních norem. Jak jsme již uvedli, ty totiž stanoví pravidla, podle kterých lidské chování v různých obdobích sociálního života tenduje směrem k těmto řádným a předpověditelným vzorům. Chování, které se od těchto vzorů odchyluje, je pak definováno jako deviantní. Hovoříme pak o tzv. objektivní deviaci, kde nejpodstatnější roli hraje fakt porušení normy (Munková, 2001). Normativní pohled je založen na předpokladu lidské racionality a odpovědnosti jednotlivce vůči potřebám celku, na

tom, že společnost díky vzájemné kooperaci a koordinaci činností jedinců i institucí může zachovat svou existenci.

Druhý přístup představuje koncepce založené na relativistickém pohledu. Tyto koncepce vychází z úvahy, že centrálním faktem sociálního života ve společnosti je diverzita. Zdůrazňují různost vzoru chování lidí v moderních společnostech. Tvrdí, že není reálné předpokládat existenci a fungování společnosti založené na obecně uznávaném normativním konsensu. Lidé a sociální skupiny ve společnosti mají daleko častěji konkurující si nebo konfliktní zájmy nežli obecně sdílené cíle a zájmy. Tvrdí dále, že sociální chování není produktem sociálního konsensu, ale spíše výsledkem jisté dohody v konfliktních zájmech nebo výsledkem donucení některých lidí ostatními, kteří mají silnější mocenskou pozici nebo vliv ve společnosti.

Nejde zde o popírání existence norem vůbec, ale o potřebu postihnout neustálé vytváření a přepracovávání vzorů chování lidí v dynamických sociálních procesech. Mezilidské vztahy (přátelství) nejsou podle tohoto pohledu rigidně determinovány stabilními normativními očekáváními, ale naopak se mění a formují v procesech sociální interakce a mají spontánní a dynamický charakter. Podobně i společnost jako celek není fixně strukturována a je daleko spíše prostorem pro konfliktní proces přinášející ve společnosti různé strukturální změny.

Tento pohled se nazývá relativistický proto, že vidí osoby nebo jejich chování jako deviantní pouze ve vztahu ke způsobu, jak na ně reagují ostatní (veřejnost, publikum). Deviace se tedy vztahuje na chování nebo na osoby, které jsou definovány jako deviantní veřejností. Z toho vyplývá, že odpověď na otázku "co je deviantní" závisí na tom, koho se ptáte. Diverzita odpovědí je závislá na diverzitě publika v komplikovaných a měnících se společnostech. Deviantní je tedy to, co je tak označeno ostatními.

Podle L. Urbana, J. Dubského (2008) **má každá deviace vnitřní strukturu.** Tvoří ji:

- a) subjekt (jedinec, skupina), který se chová deviantně; b) objekt (věc, jedinec, skupina, společenské hodnoty) - na co je deviantní chování zaměřeno; c) obsah – tvoří jednotlivé deviantní vzorce chování; d) cíle – vedou k uspokojování potřeb; e) důsledek deviantního chování – pocit viny, normalizace deviantního chování atd.

Existují **další přístupy k výkladu sociálních deviací** a deviantního jednání:

- a) absolutistické (nepřipouští u nikoho žádnou odchylku)
- b) moralizující (předpokládá nemorální devianty)
- c) medicínský (deviace jako nemoc, produkt společnosti)
- d) statistický (deviace jako odchylka od průměru, modu)
- e) relativistický (třeba posuzovat v kontextu společensko-kulturním)

Přístupy k danému problému řeší různé teorie:

- **Teorie primární a sekundární deviace:** primární deviace představuje jednání vyvolané samotnou osobou a představuje porušení normy na základě „originálního zdroje“ situačního. Např. konzumace alkoholu jako reakce na rozvod, či krádež jako reakce na chudobu v důsledku nezaměstnanosti. Sekundární deviace představuje reakci na „nenormální situaci“, kdy jedinec jedná v důsledku označení svého chování okolím. Např. když se dítě dopustí banálního zcizení nějakého nevýznamného předmětu a je označeno za zloděje, či když člověk, který se napil alkoholu z nějakého důvodu a je označen za opilce, budou nadále pokračovat ve svém chování, aniž mají primární důvod.

- **Teorie etnometodologická:** ta říká, že podstatu deviantního jednání nelze pochopit ze samotných norem, ale z toho, jak jsou interpretovány okolím, veřejností.

- **Teorie absurdity:** předpokládá „racionalitu“ světa, která neexistuje a člověk se má řídit pravidly, která vlastně neplatí a jejich dodržování není nezbytné. O jisté absurdnosti svědčí i některá naše mudrosloví: „S poctivostí nejdál dojedeš“, ale současně „Kdo nekrade, okrádá, svou rodinu“, či „Pomáhej bližnímu svému“ a současně „Každý se postarej sám o sebe“.

Přidržíme-li se normativního přístupu, pak pojem objektivní deviace, při které je rozhodujícím kritériem porušení normy je třeba vymezit důkladněji. V rámci překročení norem se sleduje a zdůrazňuje splnění dalších podmínek. K těmto podmínkám patří především:

- Opakovatelnost – porušování normy v čase v různých teritoriích.
- Hromadnost – porušování se musí objevovat ve větších skupinách populace.
- Společenská závažnost – je konkrétnímu chování přisuzovaná v daném sociokulturním prostředí.
- Etiologická identita – umožňuje predikci daného deviantního jevu (Fischer, Škoda, 2009,15).

Z uvedeného je zřejmé, že pojem sociální deviace je chápán v každém případě široce a zahrnuje narušení kterékoliv sociální normy, nejen normy sankcionované právně, nábožensky nebo morálně. Z toho vyplývá, že ne všechny sociální deviace a deviantní chování lze považovat za sociálně patologické jevy. Tím se dostáváme k tomuto druhému pojmu, který je z hlediska logiky pojmem užším.

Zpravidla pojmem **sociálně patologické jevy** rozumíme zásadní, závažná porušení norem. Vztah mezi pojmy sociálně patologický jev a sociální deviace je však dost problematický a je velmi různě posuzován. Posuzování konkrétního jevu, zda patří či nepatří mezi sociálně patologické jevy, záleží především na konkrétním místě a odvíjí se od pojetí

normality, které je akceptované danou společností. Ne vždy a všude je daný jev chápán stejně. Závisí to jednak na rozdílnosti jednotlivých kultur a rozdílnosti jejich společenských norem, jednak na době, ve které jsou posuzovány. Stejný jev může být v různých kulturách posuzován na škále chování od chování obvyklého až po nepřijatelné. Například konzumace alkoholu je u nás do značné míry tolerována, naproti tomu v islámském světě se jedná o hrubé porušení normy.

To samé platí i o čase. I v jedné a téže společnosti platí, že co je v současné době označováno jako sociálně patologický jev, před několika lety takto označováno být nemuselo (mobbing, bossing), nebo dokonce ani neexistovalo (kyberšikana). Naopak jevy, které byly dříve u nás označovány jako sociálně patologické, jsou nyní legislativně ukotveny (homosexualita, registrované partnerství). Můžeme tedy říci, že sociálně patologické jevy jsou proměnlivé sociokulturně a historicky.

Sociální deviace a sociální patologie jsou pojmy, které směřují do stejné oblasti sociální, avšak jejich obsah je přeci jen odlišný. Vymezení sociální deviace u různých autorů může být poněkud odlišné, ale kdybychom chtěli nalézt průnik a těžiště těchto vymezení dospěli bychom k akcentaci pozice a způsobu chování mimo „hlavní proud“, mimo chování většinové společnosti, na okraji sociální normy či dokonce mimo normu. E. Durkheim upozorňoval na nutnost určité tolerance vůči sociální deviaci jako prostoru pro nástup i pozitivních společenských změn. Charakteru sociální deviace se proto používá i pro označení pozitivní deviace.

U pojmu sociální patologie se zdůrazňuje chorobnost daného jevu a způsobu chování. Zatímco u deviace se jedná především o odlišnost, u patologie je hodnotící kritérium jiné, tvrdší a jednoznačnější. Sociální jevy jako strukturované sociální jsou na škále normalita-deviace-patologie rozloženy kontinuálně a proto mohou být hranice mezi deviací a patologií neostře a jev prostupuje hraniční oblastí normality a patologie. Ke kontinuitě přispívá jejich reflexe a hodnocení a dynamika reflexe a hodnocení (Sak, 2013).

M. Kwiecińska (2001) se domnívá, že kromě historických a sociokulturních determinantů je různé hodnocení společenských jevů jako žádoucích či nežádoucích ovlivněno i subjektivními názory jedince, který určité společenské jevy vnímá jako negativní. Přestože se objevily snahy o překonání tohoto subjektivního hodnocení sociálně patologických jevů, nepodařilo se vytvořit jednoznačnou definici či výčet patologických jevů.

Na přelomu 20. století byly mezi sociálně patologické jevy řazeny především kriminalita, sebevražednost, alkoholismus, homosexualita a jiné sexuální odchylky, prostituce,

rozvodovost, příp. nezaměstnanost, válka. Později k nim přibyly narkomanie, drogové závislosti, násilí, agresivita a chuligánství (Kapr et al., 1994; Ondrejko, 2009).

A. Marešová (2010, 53) uvádí **výčet jevů, které jsou v současnosti chápány jako sociálně patologické**. Patří mezi ně:

- a) alkoholismus, toxikomanie a jiné závislosti včetně chorobného hráčství,
- b) členství v extremistických skupinách a náboženských sektách, rasismus, projevy xenofobie, projevy násilí při demonstracích,
- c) domácí násilí, chorobné pronásledování,
- d) šikana ve škole, na pracovišti, sexuální obtěžování,
- e) prostituce, promiskuita, účast na pornoprodukcích, kuplířství, komerční sexuální zneužívání,
- f) hazardní hráčství, a to i takové, které nemá charakter chorobné závislosti,
- g) vandalismus, sprejství, násilí na stadionech, pouliční násilí,
- h) asociálnost šířená prostřednictvím internetu a na sociálních sítích,
- i) sebevraždy,
- j) korupce, klientelismus,
- k) vytváření pouličních gangů mladistvých, bezdomovectví.

Vzhledem k ne zcela jasnému vymezení pojmu sociálně patologický jev se v poslední době více užívá právě širší vymezení – **sociální deviace**. V souvislosti s pojmem sociální deviace, lze také říci, že se jedná o vyjádření jakéhokoliv komplexu abnormálních postojů jedince vůči sociálnímu prostředí.

Z toho je také zřejmé, že při tomto širokém pojetí dojde i k prolínání s již zmíněnými individuálními projevy, poruchami chování. Takže např. sexuální zneužívání je nepochybně záležitostí jedince a psychopatologickou, ale současně je to deviace nejen osobnostní, ale také sociální, protože narušuje sociální interakce a vztahy a pojednává o něm i sociální patologie (viz Ondrejko, 2009). Podobně je tomu se sebevraždami.

Vedle uvedených pojmu sociální deviace a sociálně patologické jevy se pro označení nežádoucího jednání objevuje další pojem a to **negativní společenské jevy**. Podle J. Skopalové jsou za negativní jevy považovány všechny nežádoucí projevy v chování, tedy takové jednání, které se odchyluje od daných norem, především morálních. Jde tedy opět o pojem, který vymezuje danou oblast značně široce. Od prohřešků a poklesků, jako je lež či drzé, vzpurné chování, až po jednání, které je asociální, např. šikana a přechází ve skutečně sociálně patologické jevy např. kriminalita, veškeré závislosti, nedobrovolná prostituce, apod. (Skopalová, 2008).

Naopak M. Hřčka (2001) považuje užívání pojmů negativní společenské jevy, či dokonce protispolečenské jevy a chování za nepřijatelné, neboť již ve své podstatě obsahují negativitu a ideologický podtext. S tímto názorem souhlasí i P. Mühlpachr (2008), který se domnívá, že toto pojmenování nezaručuje hodnotovou a emocionální neutralitu (některé negativní společenské jevy nemusí představovat porušení obecně uznávaných norem a pravidel).

Aby toho nebylo málo v poslední době se v ČR nejen v odborné literatuře (např. Miovský, et al, 2010; Cvečková, 2010; Širůčková, 2012 ad.), ale i ve vládních dokumentech, strategiích a konceptech můžeme setkat s dalším pojmem mířícím do sledované oblasti a to je „rizikové chování“. Fenoménem rizikového chování se zabývají různé vědní obory, proto je možné rizikové chování považovat za multidisciplinární. Medicínský pohled vymezuje rizikové chování jako jeden z faktorů, které ovlivňují zdraví a nemoc jedince. Rizikové chování je tedy chápáno jako rizikový faktor, který vede ke vzniku nemoci, případně i ke smrti. Jiné pojetí nabízí sociologické vědy, které věnují pozornost dopadům rizikového chování na sociální vztahy jedince, jeho emocionalitu a výkonnost v kognitivní oblasti (Širůčková, 2012).

M. Miovský et al. (2010) za rizikové chování považují takové chování, v jehož důsledku dochází k prokazatelnému nárůstu zdravotních, sociálních, výchovných a dalších rizik pro jedince nebo společnost. Jedná se o soubor fenoménů, jejichž existenci a důsledky je možné vědecky zkoumat a lze je ovlivňovat vhodnými preventivními a léčebnými postupy.

Podle posledního dokumentu MŠMT „Strategie primární prevence rizikového chování dětí a mládeže na období 2013-2018“ pojem „rizikové chování“ zahrnuje rozmanité formy chování, které mají negativní dopady na zdraví, sociální nebo psychologické fungování jedince anebo ohrožují jeho sociální okolí. Bývá nejčastěji spojováno se školou a jedná se o takové projevy v chování jako je záškoláctví, různé formy násilných činů, šikana, ale i konzumace alkoholu, cigaret, drog. Pedagogové jsou pak nabádáni ke zvláštnímu zřeteli právě v souvislosti s problematikou závislosti kriminality a také k dovednosti diagnostikovat jevy, které můžeme označit jako „průchozí“, tj. jevy, které mají svůj základ v oblasti zdraví (např. poruchy příjmu potravy) (Bělík, 2012).

Rizikové chování představuje různé typy chování, které se pohybují na škále od extrémních projevů chování „běžného“ (např. provozování adrenalinových sportů) až po projevy chování na hranici patologie (např. nadměrné užívání alkoholu, cigaret, kofeinu či nelegálních drog, násilí). Můžeme také říci, že rizikové chování představuje pro jedince určité

problémy, ohrožení a negativní důsledky, které jsou ale někdy vyváženy subjektivně vnímanými zisky, které toto chování může jedinci přinášet.

M. Cvečková (2010) se svými spolupracovníky **rozděluje rizikové chování do osmi skupin:**

- a) extrémní a adrenalinové sporty;
- b) adrenalinové a hazardní zábavy;
- c) zneužívání drog, alkoholu a dalších závislostí;
- d) promiskuita, prostituce, sexuální zneužívání;
- e) šikana, vzájemná agrese a násilí;
- f) protiprávní jednání a kriminalita;
- g) poruchy příjmu potravy;
- h) příslušnost k sektám.

Z důvodu možnosti zařazení nových forem a projevů rizikového chování do tohoto systému volí někteří autoři obecnější, zjednodušující klasifikace rizikového chování. Rovněž P. Macek (1999) se přiklání k **obecnějšímu rozdělení rizikového chování, a to do dvou skupin**. Jednak se může jednat o chování poškozující zdraví samotného jedince, jednak o rizikové jednání, které je spjato s ohrožením společnosti, tj. negativním vlivem nebo újmou druhých lidí.

Rovněž se můžeme setkat s projevy rizikového chování, které souvisejí s prostředím školy. M. Širůčková (2012) v této souvislosti hovoří o rizikovém chování vůči školským institucím. Mezi typické projevy řadí neplnění školních povinností, výukové selhání, záškoláctví, předčasné ukončení školní docházky.

V dokumentu MŠMT (2010) jsou vytyčeny následující **oblasti rizikových projevů chování, na které má být zaměřena primární prevence žáků:**

- a) agrese, šikana, kyberšikana, násilí, vandalismus, intolerance, antisemitismus, extremismus, rasismus a xenofobie, homofobie,
- b) záškoláctví,
- c) závislostní chování, užívání všech návykových látek, netolismus, gambling,
- d) rizikové sporty a rizikové chování v dopravě,
- e) spektrum poruch příjmu potravy,
- f) negativní působení sekt,
- g) sexuální rizikové chování.

Nejčastěji bývají uváděny tři hlavní oblasti rizikového chování.:

a) Abúzus návykových látek – počínaje nikotinem přes alkohol, kanabinoidy a ilegální drogy.

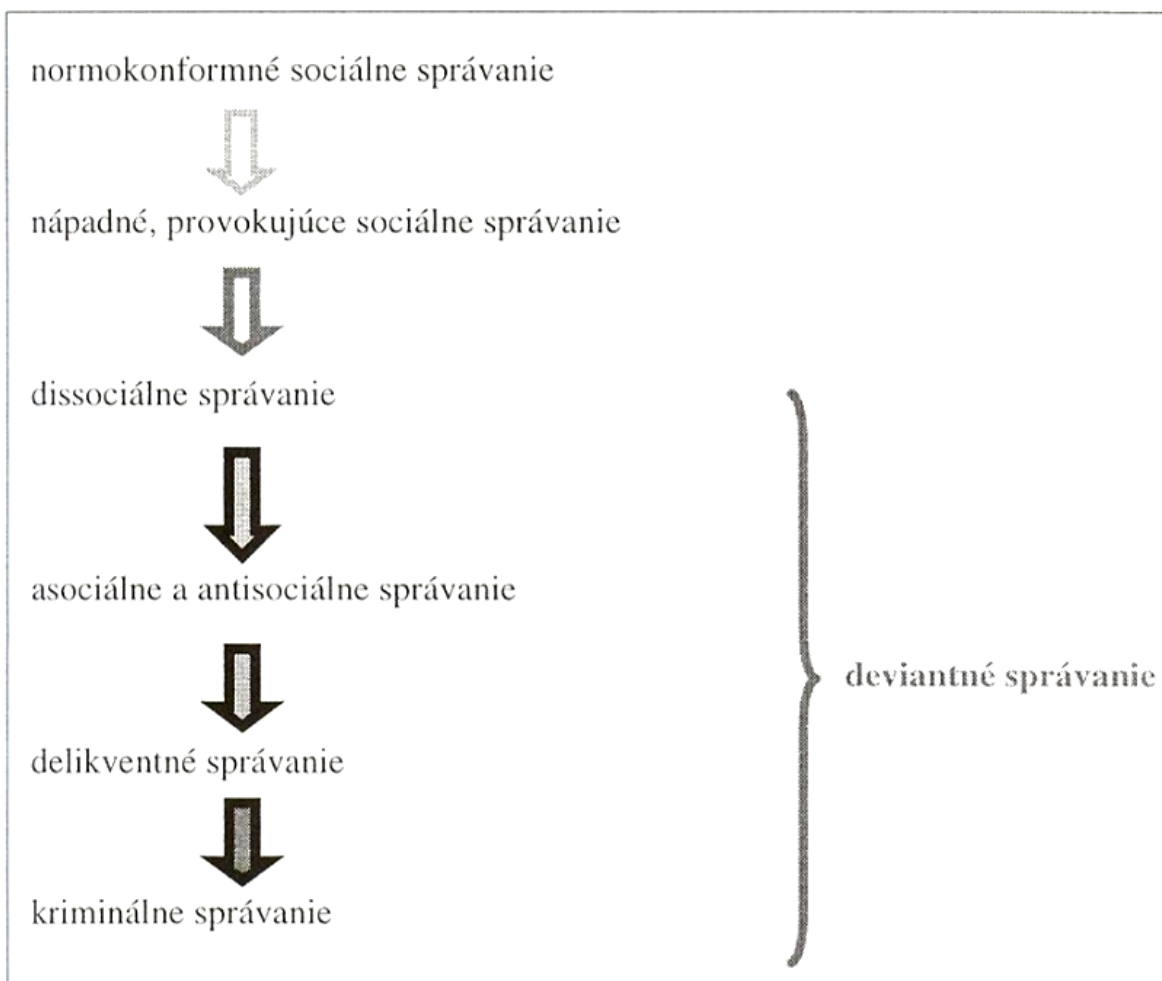
b) Negativní jevy v oblasti psychosociální – poruch chování a projevy sociální maladaptace (krutost ke slabším, ničení majetku, krádeže, lhaní, záškoláctví, útěky, autoagrese, delikvence).

c) Poruchy reprodukčního zdraví – předčasný pohlavní život a s ním ve zvýšené míře spojené střídání partnerů, časná a nechtěná těhotenství (Pelcák, Bělík, 2014).

V další části naší publikace se přidržíme pojmu **sociální deviace**, který chápeme jako pojem relevantní k sociopatologickým jevům ale širší, je výrazem porušení normy nebo pravidla vzhledem k původnímu obecně přijímanému modelu či normě. Sociální deviace je vždy porušení či odchylka od některé sociální normy (obecné verbalizované pravidlo či předpis) chování. Tedy nerespektování požadavků, které na jedince či skupinu klade určitá norma nebo soubor norem. Nejde však o synonymum trestné činnosti, která je pouze jednou z jejich forem, ani protispolečenského chování, i když většina deviantních forem chování tuto povahu obvykle má.

Lze také říci, že se jedná o vyjádření jakéhokoliv komplexu abnormálních postojů jedince vůči sociálnímu prostředí. Medicínsky vzato jde o označení chorobného, nenormálního vztahu k sociálnímu okolí. V anglosaské odborné literatuře jde zpravidla o pojem blízký psychopatii, vyjadřující pouze negativní formy chování, označovaný též jako disocialita (forma psychopatie, jejímž charakteristickým znakem je porucha sociální přizpůsobivosti vedoucí často až k protispolečenským činům).

Podle P. Ondrejковиče (2009,35) lze veškeré chování členit na:

V súvislosti se vznikem deviantního jednání (nejen závislosti) bývá uvažován:

- Situační potenciál činu (např. navádění, příležitost)
- Potenciální uspokojení (touha po dobrodružství, chuť riskovat)
- Kontakt jedince s realitou (jak se dokáže poučit ze zkušeností a minulých rizik)
- Vnitřní zábrany (výčitky svědomí, slib, který dal)
- Vnější zábrany (kontrola, trest, zavržení)
- Frustrace potřeb (především citových, pocit izolace, méněcennosti)

Nakonec ještě třeba dodat, že deviantní chování je často řetězcem různých konkrétních deviací, z nichž jedna vyvolává další. Na počátku stojí např. nezaměstnanost, následně pak bída, od ní se pak odvíjí trestná činnost, prostituce, k tomu přistupuje alkoholismus, či jiné závislosti a nakonec takový člověk končí i sebevraždou.

Jednotlivé formy deviantního chování jsou často propojeny, vzájemně se podmiňují a ovlivňují, souvisejí spolu. Určité projevy rizikového chování se vyskytují společně, mají podobné příčiny. R. Jessor a S.L. Jessor (1977) na základě dlouholetých výzkumů rizikového chování americké mládeže dochází ke zjištění, že člověk, který se chová rizikově jedním

způsobem, má tendenci se chovat rizikově i v jiných oblastech života. Nejčastěji spolu souvisejí kouření cigaret, konzumace alkoholu, užívání marihuany, abúzus ilegálních látek, vandalismus, delikventní chování, rizikové sexuální chování. Vzájemná propojenost jednotlivých projevů rizikového chování představuje formu určitého životního stylu, jehož charakteristickým znakem je nekonvenčnost. V této souvislosti R. Jessor a S.L. Jessor (1977) hovoří o **syndromu rizikového (problémového) chování**.

2. Teorie sociálních deviací

2.1 **Teorie biologické**

Tyto teorie spojuje představa, že dědičné predispozice mohou způsobovat deviantní jednání jedince. Pro takové jednání není tedy podstatná výchova ani sociální prostředí, ale biologická podstata člověka, která determinuje jeho další vývoj.

a) **Antropologická škola** - deviantní jednání mohou zapříčinit vrozené dispozice. Největšího ohlasu ve své době dosáhla italská antropologická škola reprezentovaná Cesarem Lombrosem (1853 -1909), italským lékařem, jehož původní orientace na hygienu a soudní lékařství se později profilovala psychiatricky a antropologicky. Základní pozornost věnoval identifikaci zločinných typů. Východiskem Lombrosovy práce „Zločinný člověk“ (1876) se

stala analýza početného souboru vězňů, která vyústila v představu, že existuje určitý typ rodilého zločince. Ten se odlišuje od ostatních typickými stigmaty a fyziologickými znaky. Tento typ Lombroso identifikoval především na základě poměrování tvaru lebky.

Lombrosovým zastáncem byl harvardský antropolog Earnest A. Hooton (1887-1954), který na základě statistického porovnávání více než sta antropometrických rysů dospěl k závěru, že existují jisté fyzické znaky a zvláštnosti, které delikventy odlišují od normální populace. Zjistil, že trestanci jsou morálně, intelektuálně, morfologicky i geneticky degenerovaní. Jeho teorie neměla dlouhého trvání a byla brzy v USA odmítnuta (Komenda, 1999,85).

b) Konstituční teorie - deviantní chování souvisí s tělesnou konstitucí.

K úvahám zapadajícím do biologického přístupu k výkladu sociálně deviantního chování přispěla i známá Kretschmerova typologie osobnosti. Kretschmer analyzoval poznatky mentálně patologických osobností a vytvořil **čtyři základní tělesné typy kriminálních osob**:

1. Astenický typ – má vyšší postavu, úzká ramena, ostrý nos, podlouhlou tvář. Páchá převážně majetkovou trestnou činnost.
2. Atletický typ – má středně vysokou či vysokou postavu, široká ramena, silné svalstvo. Jsou to osoby, které se nejvíc podílejí na násilných deliktech, sexuální a majetkové povahy.
3. Pyknický typ – má krátké zavalité tělo, kulatou tvář. Má sklony k páčání trestného činu podvodu. Považuje se za polepšitelného výchovou.
4. Displastický typ – charakterizovaný abnormálními tělesnými vlastnostmi. Má sklon k násilným a mravným deliktům.

Jeho rozdělení na tři základní typy (astenický, pyknický a atletický) a to, že jim přiřadil i určité psychické vlastnosti včetně tendence páchat trestnou činnost, inspirovalo harvardského profesora Williama H. Scheldona (1898-1977) k vytvoření klasifikace lidských typů, která patří k nejznámějším snahám o aplikaci různých typologií osobnosti na deviantní jednání.

Scheldon na rozdíl od Kretschmera se opíral o fotografie lidských těl z různých stran a na základě toho dospěl ke třem konstitučním typům s rozdílným temperamentem i stupněm mentální úrovně. Endomorfní charakterizoval mělkostí a oblostí tvarů a přisoudil mu znaky pohodlnosti, oblíbenosti jídla a pití, společenskosti, družnosti. Typ mezomorfní (s výrazně muskulární a svalnatou stavbou těla) se vyznačuje jednáním bez zábran, agresivitou, zálibou v dobrodružstvích, výbušností, extrovertní orientací, jistou bezohledností, citovou labilitou. Poslední ektomorfní typ je synonymem křehkosti a lineárnosti tvarů, je vlastní hubeným lidem a pro něho je charakteristická senzitivnost, bystrost smyslů, rychlá reakce, introvertní

orientace, chybí mu někdy sebeovládání. K deviantnímu jednání a selhávání v životních situacích má podle této typologie nejbližší typ mezomorfni. Jak upozorňuje Heretík, žádný typ není „čistý“ (Heretík, 2010).

c) Teorie mentální nedostačivosti

Představitel Henry Goddard (1866-1957) se zaměřoval na mentálně retardované a byl přesvědčen, že nízká úroveň mentálních schopností je jedna z hlavních příčin delikvence. Nejznámější je jeho výzkum šesti generací dvou odlišných větví jednoho rodu. Na počátku obou těchto větví byl voják (pod pseudonymem Martin Kalliak), který v první nemanželské větvi měl potomky s retardovanou dívkou (z tohoto rodu pak pocházelo celkem ve všech sledovaných generacích 480 potomků). Ve druhé větvi založené později s bohatou a zdravou ženou bylo celkově sledováno 496 osob, ze kterých pouhých 5 patřilo k „hanbě“ rodiny převážně kvůli alkoholu. Celkově srovnání vyznělo ve výrazný neprospěch potomků „nemanželské linie“ Kalliakova rodu, kde bylo zjištěno více mentálně retardovaných, degenerovaných a asociálních jedinců. Výsledky svého výzkumu prezentoval jako dědičnost mentálního postižení, ale nedokázal stanovit podíl biologických a sociálních faktorů na sociálně deviantním chování a vytýkáno mu bylo, že slabomyslnost posuzoval za pomoci pouhých fotografií (Komenda, 1999).

d) Biosociální teorie

Vysvětlují vznik deviantního chování kombinací individuálních biologických faktorů i vlivů vnějšího prostředí. Za velmi významnou postavu v tomto pozitivistickém směru bádání o příčinnosti kriminogenního jednání je považován Lombrosův žák a spolupracovník Enrico Ferri (1856–1929), který byl také vynikajícím právníkem a vysvětloval zločin jako následek faktorů, které rozdělil do tří skupin. Na faktory antropologické povahy (věk, pohlaví, organická stavba těla), fyzické faktory (např. etnikum, podnebí, klima) a sociální faktory (populační vývoj, migrace, zvyky, náboženství, právní normy, ekonomická situace apod.). Podle něho tedy není možné pohlížet na zločin jako na izolovaný čin, ale jako na výsledek vrozených, ale také příležitostných, nahodilých podnětů a jako na produkt fyzického a sociálního prostředí (Komenda, 1999,81).

E. Ferri typologii zločinců rozšířil na 5 kategorií:

- rození zločinci (s vrozenými biologickými dispozicemi),
- duševně nemocní zločinci (patologická motivace zločinnosti),
- zločinci ze zvyku (kombinace vrozených dispozic a vlivu sociálního prostředí),
- zločinci z afektu (zločin vznikl v afektu, žárlivosti a pod.)
- příležitostní zločinci (sociálně podmíněná zločinnost – situační okolnosti).

Podle Ferriho přítomnost jednoho nebo více faktorů předurčují člověka k páčání trestní činnosti (tzv. kriminální situace). Smyslem trestních sankcí je „sociální ochrana“ před zločinem (Heretík, 2010).

e) Genetické studie dvojčat a adopční

Sheldon a Eleonora Glueckovi zasvětili svůj život výzkumu delikventního jednání. Jednalo se vesměs o dlouhodobá srovnávací šetření longitudinální povahy (muži, ženy, mladiství recidivisté). Přes zjištění jisté spojitosti s genetickými dispozicemi (navazovali na Sheldonovu typologii) konstatují, že výraznou roli hrají emocionální vazby s rodiči, laxní výchova.

K biologickému pohledu na sociální deviace přispěl i dánský výzkum Karla O. Christiansena, který sledoval všechna dvojčata narozená v letech 1881-1910 a zjistil, že u mužských monozygotních dvojčat je shoda v kriminálním jednání dva až třikrát větší než u dizygotních (Heretík, 2010,58). I on však přiznává jistý vliv sociálních vlivů (Christiansen, 1977).

Sarnoff A. Mednick analyzoval trestnou činnost více jak 14 000 dětí adoptovaných v letech 1927 – 1947 (Mednick, 1979). Tam, kde byl trestaný biologický otec, byla větší pravděpodobnost delikventního jednání dítěte, než když byl trestaný rodič adoptivní. Ukázalo se, že i když sourozenci byli adoptováni do různých rodin a nepřišli do styku se svým delikventním otcem, značná část se jich dopouštěla opět trestné činnosti. Pravda je, že to platilo výrazně pro nenásilné delikty. Nakonec i Mednick připouštěl, že se ve všech těchto výzkumech jednoznačně genetická dispozice k delikvenci neprokázala a že značnou váhu má i prostředí, v němž jedinec vyrůstá.

f) Objevy humánní genetiky v posledních desetiletích:

V šedesátých letech dvacátého století dochází k ústupu typologizační klasifikace, a to pod vlivem humánní genetiky. Genetika přichází na počátku šedesátých let s objevem abnormálního chromozómového řetězce, který se vykytuje pouze u některých mužů. Jedná se o „syndrom XYY“ (někdy zvaný jako „zločinecký gen“). Jedná se o abnormální kombinaci chromozómů, která byla již dříve známá jako „Klinefelterův syndrom“ a u dospívajících chlapců se tato abnormalita projevovala zejména nižší inteligencí. C. Brown zjišťuje, že delikvence se častěji projevuje u mužů trpících právě touto anomálií. Následná vlna výzkumů tuto hypotézu však vyvrací (Komenda, 1999).

Nicméně **humánní genetiky** se rozvíjí dál a na počátku osmdesátých let nové objevy učiněné v souvislosti se strukturou DNA a možností jejího klonování podnítily zájem o

studium genetické etiologie kriminálního jednání. Od osmdesátých let probíhají výzkumy DNA vrahů, recidivistů, násilníků apod., s cílem přinést důkazy o vadné struktuře DNA těchto jedinců a vytvořit jakousi mapu jedinců trpících touto anomálií. Postupně přibývají další objevy - studium neurotransmiserů (dopamin, serotonin), zkoumání biochemických procesů (nepoměr vitamínů, hormonů), např. role mužského hormonu – testosteronu (zvýšená hladina vede k agresii).

Dnešní biologické přístupy mají podobu biochemických teorií, které vycházejí z toho, že příčinou deviantního chování může být chemická nevyváženost látek v lidské krvi. Např. Henry E. Kelly tvrdí, že hyperglykemie může vést k trestnímu jednání, stejně jako vitaminový deficit. Faktory vedoucí k deviacím lze odhalit na základě biochemického studia depresí, abnormálních mozkových vln, dysfunkčnosti nervového systému či genetických anomálií (Komenda, 1999, 96).

Kritika biologických teorií:

Kritika se objevila už v průběhu 20-30tých let minulého století, kdy došlo ke zpochybňování výzkumů a uvedených teorií především v Evropě, ne tolik v USA. Lombrosovu teorii podrobil kritice také anglický lékař Charles Goring. Podle něho žádný somatický kriminální typ neexistuje. Tato kritika pokračuje i v dalších letech. I výzkumy dvojčat a adoptivních dětí byly zpochybňovány. Teprve od 60-tých let 20. století ustoupily pokusy o typologizaci novým koncepcím právě pod vlivem rozvoje humánní genetiky. I její objevy je třeba brát s jistou rezervou. Biologické teorie nemohou vysvětlit rozdíly v deviantním chování mezi různými společnostmi, kulturami, historickými obdobími.

2.2 Teorie psychologické

Psychoanalytická teorie vychází převážně z učení Sigmunda Freuda. Psychoanalýza vidí příčiny deviantního chování v nevyřešených komplexech a konfliktech z raného dětství, které se snaží jedinec kompenzovat nebo se s nimi vyrovnat. Pokud jedinec vyrůstá v nefungující rodině, je velmi pravděpodobné, že z něj vyroste nezralá, nevyvinutá a nedostatečně socializovaná osobnost. (Hrčka, 2010, 163)

V této teorii hrají zásadní roli pudy. Pokud jedinec své pudy nepotlačuje a chová se přirozeně, stává se jeho chování pro společnost deviantní. Na druhou stranu, pokud jsou pudy jedince potlačovány a jeho chování je podmíněno sociálními normám, jedinec je deviantní vůči své vlastní osobnosti a může dojít ke konfliktu. Mühlpachr (2009, 50) doplňuje: „*Tímto*

způsobem si společnost sama vybírá a vychovává devianty, které pak trestá za porušení svých pravidel.“

Z Freudova učení vychází psychologická teorie Richarda L. Jenkinse, který tvrdil, že existují **tři typy špatně uspořádané struktury osobnosti**:

Typ I. charakterizuje jako „nesocializovaný agresivní“, který se vyznačuje neposlušností, hluchostí, tím, že používá násilí, má destruktivní sklony, jeho resocializace je velmi obtížná.

Typ II. – „socializovaný agresivní“ je méně nepřátelský, není tak zjevně agresivní, rád se pohybuje v anonymním prostředí, objevuje se u něho záškoláctví, dopouští se krádeží. Je možná resocializace.

Typ III. - „úzkostný“ představuje uzavřený, silně introvertovaný jedinec, který na vlastní vnitřní konflikty nedokáže reagovat jinak než neuroticky, záchvaty úzkosti, strachu a takové chování může rovněž nabrat podobu jednání deviantního.

Později byl připojen ještě typ IV. (H. C. Quayem) „nezralý“, který se vyznačuje hyperaktivitou, roztržitostí, nesoustředěností, je impulzivní a může se tak často dostávat do konfliktu s normami.

Psychoanalyticky byl také ovlivňován psycholog John Bowlby. Podle jeho **teorie vazby** deviantní chování nevychází z dědičných predispozic, ale z období rané socializace, kdy si jedinec vytváří postoje vůči normám a hodnotám. Podle Bowlbyho většina delikventů, kteří jsou recidivisty, trpí nedostatkem mateřské lásky (Kraus, Hroncová, 2010, 17).

O integraci psychoanalýzy s behaviorismem se pokusil John Dollard, který je představitelem **teorie frustrace a agrese**. Předpokládá, že člověk má určité vrozené instinkty, které zásadně ovlivňují jeho vývoj. Společenské prostředí, podle něho, brání svobodným vnitřním projevům a to vyvolává frustraci, která může uvolnit agresivní jednání. Vybití agresivního chování (urážka, zabití, sebevražda), pak vede ke zklidnění jedince a návratu do normálu. (Mühlpachr, 2009, 50)

Známou teorií osobnosti ve vztahu k deviantnímu jednání je **Eysenckův model osobnosti**. Britský psycholog Hans J. Eysenck (1916-1997) vycházel z poznatku, že psychologické vlastnosti vytvářejí určité syndromy, které mohou být charakteristické pro určitý okruh lidí. Jeho členění ve dvou rovinách (extroverze-introverze a emoční labilita-stabilita) umožňuje vytvářet různé varianty osobnosti. Takže např. emocionálně stabilní extrovert může být blízko deviantnímu chování svou bezstarostností, lehkomyšlností a naopak extrovert nestabilní svou impulzivností, vzrušivostí, agresivitou.

Bronner a Healy tuto koncepci doplňují a hovoří o polyetiologii kriminálního chování, která spočívá v interakci zátěžových situací, poruch emocionality, pocitů méněcennosti a jejich kompenzace (Fischer, Škoda, 2014, 35).

Američtí forenzní psychologové Walters a White (1989) předložili **model osmi kognitivních charakteristik**, které jsou typické pro recidivující delikventy, u kterých lze pozorovat:

- 1) Tendenci ospravedlňovat své kriminální chování, kdy se ale jedná o únikový a obranný mechanismus.
- 2) Odblokování obran v minulém i budoucím chování. U jedince chybí obava z následků plánovaného činu a jednání.
- 3) Pocit privilegovanosti, oprávněnosti k nedodržování zákonných norem.
- 4) Pocit moci a možnosti ovládat druhé, rozdělení lidí na silné a slabé.
- 5) Sentimentalitu, sklon k povrchním citovým vztahům, bez ochoty vzdát se čehokoli. Delikvent oklamává sám sebe a snaží se uvěřit, že jeho chování není špatné.
- 6) Extrémní forma sebedůvěry. Recidivující delikventi věří, že mohou dělat cokoli a dosáhnout tím úspěchu a jejich dopadení bylo pouze výsledkem náhody.
- 7) Lenost uvažovat. Projevuje se orientací na okamžitý zážitek bez ochoty zvažovat důsledky svého jednání.
- 8) Neschopnost trvalejšího názoru a snadnou ovlivnitelnost vnějšími vlivy. (Fischer a Škoda, 2014, 36)

Někteří autoři spojují rozvoj chování a průběh socializace s morálkou a vývojem morálního života. Jeden z prvních, který se těmito otázkami zabýval, byl Jean Piaget (1896-1980), který rozlišoval dvě základní stádia morálního vývoje: heteronomní (jednání je určováno postupně přebíranými normami) a autonomní (jednání je určována zevnitřními vlastními normami).

Na něho svým způsobem navazuje Lawrence Kohlberg svou **teorií morálního vývoje**. Rozlišuje tři stádia morálního vývoje člověka: předkonvenční, konvenční a postkonvenční. Později pak rozšířil počet na šest. Prvé stádium je typické pro dítě, které si normy teprve osvojuje, druhé stádium je průvodním jevem dospívání, kdy dochází k postupnému zvnitřňování norem a poslední stádium znamená, že si člověk nejen normy dokonale osvojil, ale že je schopen a ochoten se jimi beze zbytku řídit, protože je přesvědčen o správnosti takového jednání a je schopen sebekontroly, sebeovládání.

Podle něho značná část lidí nedospěje do onoho posledního stádia a uvažování většiny delikventů odpovídá předkonvenční morální úrovni, resp. konvenční. Samotný fakt nízké

morální úrovně však nemusí automaticky vést k deviantnímu chování. Důležitou roli sehrávají další faktory sociální povahy. Člověk se morálním zásadám učí v procesu socializace hraním určitých rolí a cíleným výchovným působením je samozřejmě možné úroveň morálního vývoje zvyšovat (Kraus, 2014).

V sedmdesátých letech dvacátého století provedl psycholog Philip G. Zimbardo se svým týmem experiment, známý pod názvem **Stanfordský vězeňský experiment**, jehož cílem bylo sledovat, jak se promítne do duševně zdravých mladých lidí zážitek ztráty svobody, anebo přijetí role nadřízeného dozorce. Část dobrovolníků byla náhle zatčena a umístěna do simulovaného vězení. Vše probíhalo ve shodě s běžným postupem policie a soudů. Druhá skupina byla v roli dozorců, kteří měli dohlížet na pořádek ve věznicích. Pokus byl plánován na čtrnáct dnů, ale musel být předčasně ukončen kvůli neočekávané krutosti dozorců a psychickému stavu všech účastníků experimentu (Fischer a Škoda, 2009, 52). Zimbardo učinil závěr, že brutální zločiny, které byly páchány například v době války, nejsou dílem psychopatů, ale obyčejných lidí, kteří byli vystaveni vysokému tlaku okolností.

Významná z našeho hlediska je také „**teorie sociálního učení**“ Alberta Bandury, který chápe socializaci jako proces, v němž jedinci vyvíjejí ony kvality, které jsou podstatné pro jejich účinné úspěšnost ve společnosti. Jde o vyrovnávání se s požadavky, před něž jsou jedinci společností a svým sociálním okolím stavěni. Velký význam připisuje imitaci a identifikaci. Výzkumy, které inicioval, byly orientovány hlavně na vliv násilí v rodině na děti a jejich chování. Tam, kde rodiče používali násilné praktiky při řešení sporů, v konfliktních situacích, bylo zjištěno, že obdobně jednaly i jejich děti. Závěr tedy byl, že násilné vzory jednání se přenášejí z generace na generaci (Komenda, 1999, 125).

V procesu **socializace** jde o sociální vliv, ale ten se uskutečňuje na základě sociální závislosti. Jakmile jsou lidé na sobě závislí a reagují na sebe, mohou se odměňovat a trestat, poskytovat si vzájemné uspokojení, ale i nepříjemnosti či dokonce se stát předmětem sociální manipulace. Důležitým produktem socializace jsou instrumentální vzorce chování, tj. účelové způsoby získávání odměn a vyhýbání se trestům (Kraus, 2014).

V té spojitosti upozorňuje C. Ray Jeffery ve své „**teorii diferenciálně asociativního posilování**“ na to, že počátky deviantního chování jsou sice v imitaci, ale současně záleží na situaci a na reakci okolí, tedy diferenciálním posilování, které může mít podobu stimulace, ale také inhibice nežádoucího chování (Kraus, 2014).

Specifická koncepce spojující psychoanalýzu se sociologií poznání, se nazývá **teorie obrany**. Tato teorie považuje za deviaci mechanismus obrany. Každý člověk má určitá přání,

která mohou být v rozporu se sociálními normami či vlastním svědomím. Ve výsledku se mohou objevovat pocity viny a úzkosti, které mohou vyústit v nekonformní chování. Obranou se poté jedinec brání účinkům stresu. Tato teorie byla akceptována řadou sociologů, ale byl jí vytýkán přílišný psychologismus (Mühlpachr, 2009, 50). Tím se dostáváme k teoriím sociologickým.

2.3 Teorie **sociální anomie** a sociální dezorganizace

Pojetí E. Durkheima

Historicky nejstarší přístup je spojován se jménem Émila Durkeima (1858-1917). V jeho učení je patrná snaha vysvětlovat sociální jevy, včetně negativních, výhradně sociálními příčinami. Společenské jevy existují nezávisle na individuálním vědomí. Dokud člověk žije v souladu s kolektivním vědomím a přizpůsobuje se, nemusí mít obavu z užití donucovací moci. Dospívá také k odvážnému a spornému tvrzení, že zločinnost považuje za nevyhnutelnou součást života. Klesá-li delikvence, je to, podle něho, známka neúměrné sociální kontroly ve společnosti.

Zločin je podle Durkheima ve společnosti nutný, protože souvisí se základními podmínkami každého společenského života. Neexistuje společnost, ve které by nebylo zločinu. Funkcí trestu pak není léčit, ale sdělovat symbolicky, že takové jednání je ze strany společnosti nežádoucí. Trest vlastně není určen ani tak provinilci jako členům společnosti

Stěžejní pozornost věnoval tzv. sociální solidaritě, díky níž se lidé sjednocují ve společnost a která je zásadní pro fungování společnosti (její soudržnost). Sociální solidarita produkuje normální dělbu práce. Bez ní dochází k nenormální dělbě práce. Objektivním ukazatelem solidarity je právo. Nízká úroveň dělby práce je znakem mechanické solidarity, Organická solidarita je charakteristická pro rozvinutou, moderní společnost. Solidarita mechanická je typická pro nerozvinuté společnosti, solidarita organická je určující pro moderní společnost, kdy každý jedinec plní určité speciální funkce.

Pokud stávající solidarita není v souladu s existující dělbou práce, dochází k nárůstu patologických jevů a ty mohou vyústit v anomii. Tento stav charakterizuje Durkheim jako rozklad sociálních norem, kdy přestávají platit zákony i pravidla soužití, nastává stav „bezzákonnosti“, stav dezorientace, chaos, anarchie. Neexistuje kontinuita v hodnotách.

Tento stav je důležitý vzhledem k tomu, že ekonomika se rozvíjí rychleji, než probíhají změny společenských pravidel, regulujících lidské chování. Jestliže v tradičních společnostech je ekonomika omezena náboženským kodexem, jehož dodržování se striktně

požaduje, pak v moderních společnostech rozvoj ekonomiky není doprovázen odpovídajícím rozvojem informací morálně regulujících chování lidí. V rámci nově vzniklých ekonomických vztahu se v důsledku toho rozvíjí stav anomie.

Anomie podle Durkheima znamená stav beznormnosti, bezzákonnosti zejména ve smyslu morální regulace. Důsledkem anomie pak je, že lidé, kteří se necítí být vázáni jasnými morálními pravidly ve sféře dělby práce, chovají se sobecky a snaží se realizovat pouze svůj ekonomický sebezámek. A protože sociální rovnováha jedince i společnosti závisí na tom, aby subjektivní zájmy byly uspokojovány v souladu s normami a hodnotami společnosti, dochází k narušení této rovnováhy, ke stavu anomie. Tento uvolněný prostor bez jasně formulovaných pravidel se naplňuje odchýlným jednáním (Munková, 2001).

Anomie podle Durkheima vzniká vždy jako důsledek náhlých společensko politických zvrátů a změn. Projevuje se stavem jisté bezradnosti, protože přestávají platit do té doby uznávané normy, které nejsou neprodleně nahrazeny novými. I lidé konformní, kteří jsou připraveni se platným normám podvolit se ocitají v jakémsi vakuu. Následkem této situace dochází k chaosu, někdy i bezvládní až anarchii. Pro příklady nemusíme chodit příliš daleko do historie, stačí vzpomenout situaci v rozpadající se Jugoslávii a vše co tento proces provázelo, nebo dodnes trvající situaci v Iráku a nově na Ukrajině.

Problému anomie věnoval Durkheim pozornost především v souvislosti se sebevraždami, kterou vysvětloval rovněž tlakem sociálního prostředí, ve kterém sebevrazi žijí. Byl první, kdo spojoval sebevražedné jednání s ekonomickým stavem společnosti. Na základě rozsáhlého statistického materiálu došel k závěru, že množství sebevražd kolísá v závislosti na tom, zda společnost se nachází ve stádiu hospodářské prosperity, či hospodářské krize. Rozlišuje sebevraždy: - egoistická (důsledek osamělosti), altruistická (sebeobětování), anomická (důsledek společenských otřesů).

Pojetí sociální **anomie R. K. Mertona**

Durkheimův koncept anomie v první polovině 20. století rozpracoval Robert King Merton. Shodně s ním tvrdí, že sociální deviace není výsledkem patologické osobnosti, ale je produktem struktury společnosti a její kultury. Podle něho kultura dané společnosti vytváří institucionalizované vzory chování a vymezuje legitimní prostředky a způsoby jednání, vedoucí k dosažení společensky žádoucích cílů. Společnost vymezuje modely chování, společenské cíle a legitimní prostředky k jejich dosažení.

Pokud však tyto cíle jedinec nemůže dosáhnout za pomoci legitimních prostředků, dochází ke konfliktu se sociální realitou a výsledkem je anomie – tedy stav, kdy obecně

přijaté cíle jsou v rozporu se společensky schválenými způsoby jejich dosažení. Na tomto základě pak rozvíjí svoji koncepci tzv. adaptivních mechanismů.

Lidé volí různé **adaptivní mechanismy** jako reakci na rozpor mezi hodnotami, které společnost hlásá a legálními prostředky jejich dosahování. Způsob reagování souvisí se sociálním postavením a s příslušností k subkulturám.

„Konformisté“ – přijímají kladně jak všeobecně sdílené hodnoty (cíle), tak prostředky k jejich dosahování. /++/

„Inovátoři“ - sdílejí hodnoty a cíle, ale nelegitimními prostředky. /+ -/

„Ritualisté“ – odmítají uznávané cíle, rezignují a podřizují se akceptovaným normám. /- +/

„Odpadlíci“ (retreatisté) – únik a odmítnutí jak žádaných a přijímaných cílů, tak prostředků k dosažení (tuláci, opilci, narkomani). /- -/

„Rebelové“ – představují v podstatě retreatismus s otevřenou reakcí, se snahou měnit společenskou situaci a nahradit staré cíle a prostředky novými. /--/

Odmítá Durkheimovo tvrzení, že člověk je od přírody ovládán vášněmi a tvrdí, že vše záleží na socializaci jedince. Deviace je produktem struktury společnosti a její kultury, která vytváří institucionalizované vzory chování vedoucí k dosažení společensky žádoucích cílů.

V této souvislosti také Merton odhaluje mýtus „amerického snu“, podle něhož mají všichni stejnou příležitost dosáhnout bohatství, úspěch. Děti denně slyší z médií, že se mohou stát významnými osobnostmi, prezidenta nevyjímaje a záleží jen na nich, jak se budou snažit. Merton však jasně ukazuje, že dosáhnout takových met mohou jen někteří – „vyvolení“. U ostatních pak dochází k frustraci, která může vést k deviantnímu chování, stejně jako hledání nelegálních cest.

Stejně tak do stavu sociální anomie může vyústit zmíněná **„sociální koroze“**, způsobující rozklad celého normativního systému společnosti. Anomické tendence jsou důsledkem náhlých a výrazných ekonomických zlomů, společenských změn. V takové situaci dochází ke ztrátě orientace členů společnosti. Jestliže nefunguje za daných okolností dostatečná sociální kontrola, vede to k desintegraci.

Albert A. Cohen kriticky modifikoval Mertonovu teorii. Podle něho je delikvence produktem konfliktů mezi kulturou pracující nižší třídy a kulturou středních vrstev. K těmto střetům dochází již ve škole (P. Bourdieu) a v rámci dané subkultury se pak stává legitimní to, co je v majoritní společnosti deviantní.

Pokus o skloubení těchto přístupů (R. Cloward, E. Ohlin) doplňuje Mertonovo rozdělení o dimenzi „agrese“. Ta se objevuje u retreatistů, kteří akceptují násilí.

Pojem sociální anomie vedle Durkheima a Mertona používá řada dalších autorů zabývajících se problematikou deviantního chování a to nejen sociologové ale i psychologové jako označení duševního stavu jedince. R. Bierstedt rozlišuje tři pojetí:

- a) anomie jako dezorganizace osobnosti,
- b) anomie jako sociální situace, kdy normy jsou v rozporu,
- c) anomie jako sociální situace bez norem (Urbanová, 2002,140).

Sociální anomie, představující (v pojetí R. K. Mertona) rozpor mezi cíli a možnostmi, které společnost deklaruje a mezi legálními prostředky jejich dosahování je typickým průvodním jevem celé současné společnosti. Materiální úspěch – bohatství je cílem veškerého počínání v současné společnosti, a jestliže se tento cíl nedaří naplnit, důsledkem je deziuluze, frustrace. Znamená to pak demoralizaci, deinstitucionalizaci a jistým ventilem se stává zločin.

Důležité je, že zmíněný rozpor se nepromítá jen do jednání příslušníků nižších sociálních vrstev. Anomie zasahuje dnes do nejosobnějších sfér života člověka. Podle nejnovějších výzkumů ve středoevropských podmínkách k typickým indikátorům anomie ve společnosti patří:

- svět je dnes tak komplikovaný, že se už v něm zpravidla člověk nevyzná,
- když to někam chce člověk dotáhnout, je obvykle nucen dělat věci a chovat se v rozporu s normami,
- často se cítí osamělý,
- na většině našich těžkostí nemůžeme nic změnit (Ondrejko, 2009).

Průvodními znaky tohoto stavu jsou vyčerpanost, obavy, podrážděnost, zmatenost, pocity selhání a v důsledku toho čím dál více se plní čekárny psychiatrů

Dalšími kritérii, jimiž se dá vyjádřit míra anomie je např. výskyt kriminality, rozvodovosti, násilí, sebevražd. Vzhledem k tomu, že prakticky u všech zmíněných jevů zaznamenáváme po r. 1990 nárůst, můžeme konstatovat, že také stav anomie v průběhu uplynulých let narůstá a zasahuje čím dál větší část populace. Potvrzuje to i výzkum L. Rabušice a P. Mareše z r. 1995, kdy se ukázalo, že podíl občanů, u nichž lze zaznamenat příznaky **anomie** (dezorientace, frustrace, pesimismus, znechucení apod.) dosahuje 37%. (Rabušic; Mareš, 1996, 182). Lze se domnívat, že do současnosti toto procento ještě zřetelně vzrostlo.

V současnosti se často stává, že člověk, který porušuje normy, obžalovává ty, kteří na jeho chování upozornili pod záminkou, že narušují jeho privátní sféru a omezují jeho práva. Draze nakoupené radary na měření rychlosti mohou být beztrestně odhalovány antiradary, řada

případů zřetelné trestné činnosti končí pro nedostatek důkazů beztrestně a viníci mohou pokračovat ve svém sociálně deviantním počínání dál.

Anomie souvisí především s tím, jak jsou nastaveny sociální normy a jak funguje sociální kontrola a současně také s tím, jak vypadá hodnotový systém společnosti. To co jednotlivci (skupina) dnes vnímá, je poznamenáno pluralitou všeho, protikladností jak norem, tak hodnot a vzorů chování a prakticky to vede k oné dezorientaci a následně deviantnímu chování.

Aplikujeme-li tuto teorii na naše poměry, můžeme konstatovat, že po r. 1989 u nás sice v zásadě nenastal v nějaké výrazné podobě stav sociální anomie v pojetí E. Durkheima (převrat se odehrával „sametově“, nenastal stav bezvládní a chaosu), ale směle můžeme konstatovat, že situace odpovídala sociální anomii v pojetí R. K. Mertona. I u nás v průběhu devadesátých let jako produkt nabyté demokracie a svobody je nabízen model jednání, které otevírá všechny možnosti a jehož výsledkem je úspěch (s tím spojované bohatství), šťastný život. Každý může být strůjcem svého štěstí. Před očima značné části našeho obyvatelstva probíhal určitý „americký sen“ po česku.

Současně se však ukázalo, že realizovat tento sen a dosáhnout proklamovaných metod legálními cestami a prostředky se jeví pro drtivou většinu nereálné ba nemožné. Ne každý se může stát vítězem „vyvolených“, ne každý zrestituoval nějaký majetek nebo vyhrál v loterii. Značná část obyvatelstva je zasažena frustrací (neúspěšní podnikatelé apod.) a výsledkem je volba cest, které představují jednání deviantní. Od drobného okrádání, zpronevěr, daňových úniků až po mnohamilionové defraudace označované specificky českým výrazem „tunelování“. Tento stav nás, v jisté podobě, provází dodnes.

Teorie sociální dezorganizace je spojována s působením tzv. chicagské sociologické školy (základní sférou zájmu byla sociální ekologie). Lidskou společnost je podle této teorie třeba vnímat jako živý organismus, který se od ostatních živočišných forem liší kulturou, tedy systémem uměle vytvořených pravidel (hodnot, norem), který ekologické procesy limituje. Společnost je diferencovaný celek z různých hledisek a tím dochází ke střetu subkultur.

Industrializace doprovázená koncentrací velkého množství pracovní síly ovlivňuje populační růst a prostorovou koncentraci migrujícího obyvatelstva a to vede k sociální dezorganizaci. Sociální dezorganizace a střetávání různých **subkultur** snižuje vnitřní i vnější sociální kontrolu. V městském prostředí lidé akceptují jiné normy než na venkově.

Dezorganizované prostředí různých vztahů (vrstevnických, sousedských, příbuzenských) produkuje „kriminální tradice“, výrazná diferenciací společnosti vytváří naprosto odlišné životní podmínky a různá prostředí (slumové čtvrti) - zločinnost je produktem špatného

prostředí. Souvisí to opět s kulturními vzory - např. „kriminální tradice“ vytváří tlak na deviantní jednání.

Zločinnost a deviantní jednání představitelé této teorie spojují se sociální situací ve společnosti. Reflektují souvislosti s výraznou diferenciací společnosti (kriminalita se týká především chudinských čtvrtí stejně jako výskyt duševních chorob, vysoké dětské úmrtnosti a chudoby).

Výzkumy ukazovaly, že výskyt těchto fenoménů nemůže být vysvětlen pouze populací, která zde žije. Vysvětlení tedy spatřují v odlišné sociální organizaci, v jiném uspořádání sociálního světa. Žili zde většinou různé skupiny imigrantů z různých zemí, kteří se nedokázali přizpůsobit ani sobě navzájem a jimž život v Americe a městě byl cizí. Tato vlastnost sociálního života byla nazvána sociální dezorganizací.

Sociální dezorganizace tedy vyjadřuje určité stádium procesu organizace a reorganizace města, doprovázené pocitem ztráty společného porozumění, vyjadřuje stupeň, ve kterém je rozbit sociální konsensus. Sociální vztahy jsou fragmentované, nestabilní a anonymní. Ztrácí se pocit sousedství, lidé cítí silný pocit deprivace. Podle Burgesse ale toto stádium předchází reorganizaci, která by pak měla dříve nebo později vést u lidí k znovunalezení pocitu emancipace a schopnosti zaměřit své chování k novým cílům (Munková, 2001).

V pojetí chicagských sociologů koncept sociální dezorganizace zdůrazňuje dvě odlišné, ale často propojené vlastnosti sociálního života: sociální vztahy se redukuje na nezbytné minimum, převládá neporozumění, heterogenita a nestabilita. Soudržnost lidí je ohrožena, staré zvyky ztratily svou platnost. Takto uvolněný prostor se pak naplňuje novým řádem, jakýmsi "alternativním" řádem, takže dezorganizace neznamena absenci "organizace". Tento alternativní řád je spojen s alternativními institucemi sociální kontroly (stínová policie, stínová ekonomika) (Munková, 2001).

Sociální dezorganizace tedy vypovídá o vztazích mezi různými "světy" ne o vztazích v rámci jednoho světa. Muže být tedy popsána jako vlastnost vztahující se k širší sociální struktuře. Takto vzniklé světy mohou být sociálně i morálně nezávislé a navzájem pochopitelně neprostupné.

K představitelům této teorie patří především Florian Znaniecki a Robert E. Park. Sledují, jak v rámci industrializace společnosti, v rámci postupující dělby práce dochází ke specializaci. V důsledku toho dochází k vytváření odlišných (někdy konfliktních) hodnot a norem, což je patrné právě především u etnických skupin přistěhovalců. Sřetávání odlišných **subkultur** snižuje možnosti vnitřní i vnější sociální kontroly. Za situace, kdy je proces sociální

kontroly narušen, kdy selhává, dochází k sociální dezorganizaci, jejímž důsledkem je deviantní jednání.

Pozorovali však další okolnosti vzniku deviantního jednání. Zjistili, že mladiství se nejčastěji dopouštějí deviantního jednání se svými staršími sourozenci, či jako členové gangu. Tedy, že dochází k předávání norem určité subkultury v rámci určitých skupin (vrstevnických, sousedských, příbuzenských, gangu). Podle stoupenců této teorie dezorganizované prostředí sousedských (vrstevnických a jiných) vztahů pomáhá produkovat a zachovávat „kriminální tradice“. Pokud se stane takové chování součástí určitých kulturních vzorců, pak se přenáší z generace na generaci. Ti, kteří se narodí v sociálně dezorganizované zóně, jsou vystaveni tlakům jednat deviantně.

Teorie strukturálního tlaku

Jde o jistou verzi zmíněné teorie sociální dezorganizace. Deviantní jednání se spojuje se **sociální situací**. Jedná se o situace, kdy lidé jednají pod určitým tlakem. **Sociální diferenciaci** je to, co produkuje strukturální tlak. Předpokládá, že v každé společnosti vznikají situace, na něž určitá část populace reaguje chováním odchylným od norem (chudoba plodí zločin, bída vede k prostituci). K určitému tlaku na deviantní jednání dochází např. v důsledku nezaměstnanosti. Někdy má tento tlak formu přímo nátlaku, vydírání, vyhrožování a volba je v tom případě velmi složitá.

Tato teorie funguje i v mimořádných krizových životních situacích jako jsou živelné pohromy, katastrofy, různé havárie apod., kdy daná situace u určitých lidí vyvolává jednání (drancování, okrádání raněných), které je někdy možné označit až za hyenismus.

2.4 Teorie kulturního přenosu, sociální kontroly a etiketizační

Teorie kulturního přenosu navazuje na předcházející a zdůrazňuje přenos určitých norem v rámci kultury dané společnosti, které mohou vést k deviantnímu chování. Jedním z žáků chicagské školy a k hlavním představitelům této teorie je řazen americký sociolog a kriminolog Edwin H. Sutherland, který došel k názoru, že kriminální jednání není v genetice, ale deviantnímu jednání se člověk učí v procesu socializace. O typu naučeného chování rozhodují takové faktory, jako je délka, intenzita a význam interakčních zkušeností s konformním nebo deviantním jednáním (Hrčka, 2000,229).

Edwin Sutherland se ve 30. letech zabýval sociálními příčinami chování. Zajímala jej otázka, jak se lidé z různých sociálních prostředí podílí na různé míře kriminality. Jeho analýzy vychází z předpokladu velkého významu malých intimních skupin a zkoumá, jak

procesy sociální interakce v těchto skupinách ovlivňují lidské chování. Sutherlandův výklad je postaven na následujících východiscích. Všichni se v rámci malých intimních skupin (rodina, vrstevníci) setkáváme už od dětství s určitými interpretacemi zákonů. Jinými slovy můžeme říci, že lidé se učí různým kriminálním nebo konformním vzorům chování, které jsou diferencovaně přítomny v jejich nejbližším sociálním prostředí (Munková, 2001). Deviantní chování je tedy kulturně přenášeno v malých sociálních skupinách prostřednictvím procesu sociálního učení.

V procesu socializace, sdružování se s jedinci s určitými vzory chování hrají důležitou roli také další okolnosti: frekvence nebo trvání těchto procesů v čase období života, ve kterém k působení dochází (největší vliv má učení se těmto vzorům chování v raném dětství), prestiž nositelů takového chování a emocionální vazby individua. Deviantní chování je naučeno stejným způsobem jako chování konformní, totiž interakcí s ostatními lidmi. Vzniká v určitých subkulturách, v nichž je pokládáno v zásadě za normální.

Takto se dá vysvětlit i např. vysoký výskyt **sebevražednosti** v Japonsku, kde v kultuře tohoto národa je tento akt interpretován zcela jinak (jako projev řešení situace, odvahy, hrdinství), než v naší kultuře, v zemích poznamenaných křesťanstvím (hřích, projev zbabělosti, psychické poruchy). Tak lze např. do jisté míry vysvětlit i vysokou toleranci ke konzumaci alkoholických nápojů v naší společnosti.

Edwin H. Sutherland říká, že podstatné jsou ty sociální procesy, kterými dochází k přenosu nekonvenčních norem z generace na generaci. Je to spojeno s existencí různých subkultur obsahujících tyto vzorce (zpravidla v nižších sociálních vrstvách). V takovém prostředí prospěch z porušování norem převažuje nad neprospěchem a vytváří se prostor pro nelegální aktivity.

Waltr Miller Sutherlandovu teorii obohacuje právě o paradigma „kulturního přenosu“ a spojuje otázku přejímání vzorů negativního chování s rodinou. Podle něho se člověk stává deviantem tak, že od narození přijímá příslušné vzory takového chování od svých rodičů (příp. příbuzných). Kriminogenní vzorce se podle něho objevují převážně v nižších společenských vrstvách.

Teorie kulturního přenosu bývá kritizována za jednostranné zaměření na kriminální chování, možnost její aplikace pouze na chování naučené v sociálních interakcích. „*Asociace s deviantními vrstevníky mohou být příčinou, ale stejně tak důsledkem deviantního chování a pouze je usnadňují a podporují v pokračování. Teorie nerozlišuje mezi konformním a deviantním jednáním, obojí je naučené dle stejných mechanismů*“ (Hrčka, 2000, 222).

V jistém smyslu bychom něco podobného mohli najít také u našeho významného sociologa z období první republiky A. I. Bláhy. I on si všímá jistého „kulturního přenosu“ fungujícího v prostředí rodiny i v prostředí lokálním a mluví v té spojitosti o tzv. „sociální dědičnosti“ (Bláha, 1927).

Teorie sociální kontroly se začala prosazovat na sklonku šedesátých let. Představitelé tohoto přístupu jej prezentují jako náhradu předcházejících teorií (anomie, subkultury). Podle této teorie je porušování norem tak přitažlivé, prospěšné, že se stává samo o sobě silnou motivací. Výchozí premisou je, že porušování norem přináší užitek, prospěch. Zatímco předcházející teorie se ptají, proč někteří lidé takto jednají, teorie sociální kontroly se ptá „proč to ostatní nedělají také“?

Tato teorie předpokládá, že porušování norem je přirozené a stát se deviantem není vůbec problém. Většina lidí se nechová deviantně, protože nechce přijít do konfliktu s existující sociální kontrolou. Lidé jsou konformní, pokud působí sociální kontrola. Příčinou deviantního chování je pak oslabení, či absence této kontroly, selhávání kontrolních mechanismů. Většina lidí tedy nejedná deviantně pouze v důsledku působení **sociálního tlaku** různých institucí, které mají regulovat individuální zájmy tak, aby se příliš neodchylovaly od zájmů celku. Pokud tento tlak je nedostačující, otevírá se prostor pro porušování norem, cesta k deviantnímu chování. Všeobecná tolerance k osobním zájmům a jejich jednostranné upřednostňování nás opět vede k situaci **„sociální koroze“**, která, jak jsme již uvedli, může vyústit do stavu sociální anomie.

Mechanismy kontroly lze v zásadě rozlišit na vnitřní (autokontrola v důsledku internalizace norem) a vnější (realizované okolím, různými institucemi). V prvním případě jsou důsledkem výčitky, pocitu viny, ve druhém udělování různých sankcí (sociální odměny za konformitu, tresty za porušování norem). Sociální kontrola je ve společnosti zabezpečována různými mechanismy (o tom viz kapitola 1.2).

Lidé, kteří až dosud ve svém okolí požívali úctu (sociální odměna) mohou být označeni za devianty a ztratit svou prestiž, stejně tak mohou být pokutováni nebo uvězněni (sociální trest). Tento tlak resp. jeho absence sehrává např. roli i v souvislosti s nárůstem rozvodovosti v průběhu druhé poloviny 20. století.

Někdy bývá tato teorie označována také jako **teorie racionální volby**. Travis W. Hirschi věnuje v té souvislosti značnou pozornost vlastnímu lidskému chování. Jedinec není k deviantnímu jednání nucen, je to důsledek volby (zvážení, zda se takové jednání jeví jako prospěšné). Přitom lidé, kteří požívali úctu, mohou v souvislosti s deviantním jednáním ztratit

práci, rodinu, přátele. Z hlediska tohoto přístupu se jeví jako nejpodstatnější to, že chybí především vnitřní kontrola.

T. Hirschi zdůrazňuje sociální vazby a v důsledku slabosti nebo nedostatku těchto vazeb dochází k deviantnímu chování. Podle něho se tyto vazby skládají ze čtyř složek. Prvá je „připoutání“ (attachment), představovaná mírou vazeb dítěte především k rodičům. Druhá je „závazek“ (commitment), vyjádřený mírou konvence mladistvého k normám. Třetí složka je „účast“ (involment), vyjádřená mírou účasti mladistvého na konvenčních aktivitách a poslední složkou je „víra“ (belief), vyjádřená mírou uznávání a dodržování norem (Hrčka, 2000, 225). Deviantní jednání je pak podmíněno především nedostatkem sebekontroly resp. neformální kontroly

Teorie etiketizační (labellingu) stojí tak trochu na pomezí sociologického a psychologického přístupu k sociálním deviacím. Objevuje se v šedesátých letech a východiskem této teorie je jeden z nejvýraznějších sociologických směrů 20. století – symbolický interakcionismus (H.Mead). Patří k teoriím novějším, která nevychází z jednoznačného klasického pohledu, že chování je "protiprávní" nebo "nemravné" proto, že jedinec zvolil "protiprávní" či "nemravný" postup dosahování určitého cíle.

Na základě teorie etiketizace je vysvětlováno sociálně deviantní chování následovně. Jestliže někdo začne nadměrně pít v důsledku nějakého neúspěchu (v lásce, podnikání apod.) hovoříme o **primární deviaci**. Podobně však může člověk jednat i na základě toho, že v určitých životních situacích je okolím jeho jednání označováno za deviantní. Je-li za své chování odsuzován, stigmatizován, pak se začne podle toho ve svém jednání řídit. Ve chvíli kdy je člověk „označen“ za devianta, zůstává mu toto stigma (např. „kriminálník“). Dítě, které kolem sebe bude neustále slyšet, že z něho nikdy nic nebude, že stejně skončí v kriminále, přijme roli člověka, který je k této dráze předurčen. Pak se jedná o **deviaci sekundární**.

Podle této teorie je zásadní a důležité to, jak okolí (společnost) určité jednání vnímá, jak lidé na takové chování reagují, jak je posuzují. Žádné jednání není deviantní samo o sobě, rozhodující je, jak jedincovo chování vnímá okolí. Chápe deviaci jako výslednici efektivního označování některých lidí za devianty jinými sociálně významnými lidmi. Deviantním se jednání stává teprve ve chvíli, když je jako deviantní posuzováno a začne vyvolávat odmítavou reakci. Rozhodující je tedy význam, který je tomuto jednání přisuzován těmi, kteří je hodnotí. V tomto směru mohou existovat značné rozdíly v různých subkulturách. Něco zcizit ještě nemusí znamenat být zloděj. Může jít o neobjektivní paušalizující pohled, který

není zcela v souladu s obecně platnou normou, např. minoritních skupin majoritními, jednoho pohlaví druhým, chudých bohatými apod.

Nejznámější představitelé jsou:

Howard Becker, Kai Erikson jsou většinou pokládáni za zakladatele teorie labellingu. Podle nich se jednání stává deviantním teprve tehdy, když ze strany společnosti (okolí) takové jednání vyvolá odmítavou reakci. Významnou roli v tomto procesu sehrávají morální autority. **Stigmatizace** představuje dva aspekty: jednak jednání, které je posouzeno jako deviantní a jednak jedince, jemuž je nálepka přisouzena. Připomínají také, že i když jsou oba aspekty naplněny k výsledné etiketizaci dojít nemusí. Celkově tuto teorii nevnímají jako rozhodující a jednofaktorovou, ale připouštějí polyetiologický přístup.

Edvin Lemert, v r. 1951 vydal knihu s názvem „Social pathology“ a v ní rozlišuje primární a sekundární deviaci. **Primární deviaci** rozumí jednání spuštěné pod vlivem různých okolností. K **sekundární deviaci** dochází stigmatizací, kdy se mu ostatní kvůli jeho jednání vyhýbají. Dodává, že v tomto v tomto smyslu mohou sehrávat roli také mocenské struktury. Významný je celkový soubor rolí, které jedinec zastává. Lemert popisuje vznik deviace jako sled událostí takto: primární deviace - sociální tresty – další primární deviace – silnější tresty a odmítání – další deviantní chování spojené s jeho **hostilitou** – krize vedoucí k izolaci a stigmatizaci – posílení deviace jako reakce na stigmatizaci – úplné přijetí role devianta (Hrčka, 2000, 72).

Etiketizační teorie bývá kritizována za to, že nevysvětluje vlastní příčiny, proč k deviacím dochází a zabývá se reakcemi, které toto jednání vyvolává. Zastánci dodávají, že příčina primární deviace je polygenetická a není podstatná (Komenda, 1999, 217).

2.5 **Teorie polyetiologická**

Lze souhlasit s P. Ondřejkovičem, že teorie sociálních deviací dnes tvoří téměř nepřehledné množství nejrozumnějších přístupů a jejich kombinací. Sám je rozděluje na:

- **tradiční teorie sociální deviace** kam zařazuje klasické pozitivistické a antropologické školy a multifaktorové teorie manželů Glueckových, psychologické, sociologické teorie (anomie, subkultur, diferencovaného učení),
- **teorie vycházející ze změny paradigmatu** kam řadí teorie labellingu, teorie spočívající na konceptu sebekontroly (Gottfredson, Hirschi), interakcionistické teorie, teorie sociální kontroly, teorie vycházející z interpretativního paradigmatu (Ondřejkovič, 2011, 48).

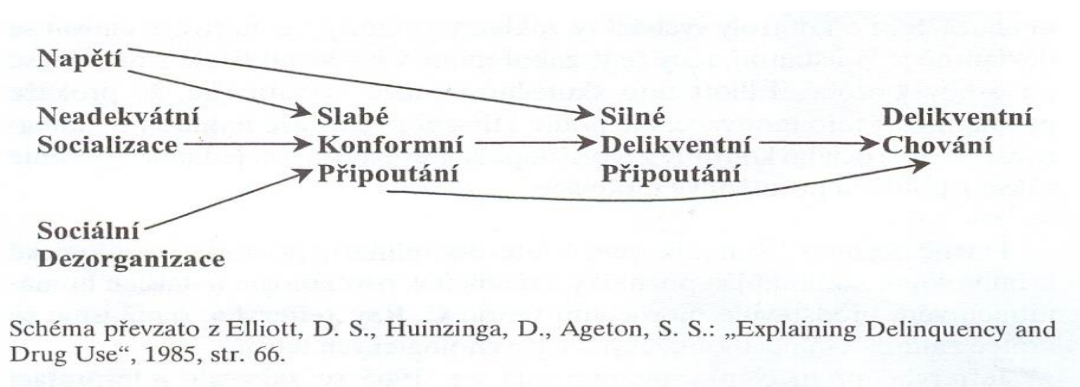
Každá z teorií, které jsme popsali výše, zdůrazňuje jeden faktor, který pokládá za rozhodující. Celkově lze konstatovat, že od počátku sedmdesátých let je patrný odklon od

těchto tradičních jednofaktorových přístupů a naopak v osmdesátých letech tendence k integraci jednotlivých sociologických přístupů. V souvislosti s rychlým rozvojem humánní genetiky a řadou objevů v dané oblasti nabývají na významu i dlouho kritizované přístupy biologické. Postupně sílí snaha o celkový interdisciplinární přístup všech humanitních disciplín (biologie člověka, genetika, psychologie, psychiatrie, sociologie, antropologie). Ukazuje se, že je třeba využít veškerého teoretického bohatství všech předcházejících směrů a teorií a že řada z nich ani není v rozporu.

Příkladem „plně integrovaného“ modelu je **teorie adolescentní subkultury** H. a J. Schwendingerových, která vychází ze spojení konceptu konfliktu, subkultury a sítí vrstevníků. Integrujícím prvkem jejich přístupu je konflikt. Na základě třídně-stratifikačních hledisek dělí adolescentní **subkultury** na „prominenty“ (horní třída), „prostředníky“ (střední a dělnická třída) a „pouliční mládež“ (nižší třída, spodina). Tyto subkultury se odlišují formou deliktů, které páchají. Podle jejich výzkumů si každá ze subkultur vytvářela vlastní síť vrstevníků s vůdci, kteří pak ovlivňovali i typy páchaných deliktů.

Jiným příkladem je **teorie Johna Braithwaita**, která kombinuje přístup anomie (Mertona), labellingu s teoriemi situačními, kulturního přenosu, sociální kontroly a sociálního učení. Poznamenává, že ve společnosti existují jak legitimní a nelegitimní cíle, tak legitimní a nelegitimní prostředky k jejich dosažení. U těch, kteří jednají deviantně je legitimní příležitost dosažení příslušných cílů blokována, a proto volí prostředky nelegitimní. Důležitou roli v tomto procesu volby hraje prostředí subkultury a vnější kontrola.

O integrativní spojení se pokusil také D. Elliot. V rámci **modelu „end-to-end“** se nejprve pokusil zkombinovat teorii napětí, která přináší důkazy o tom, že delikvence je odpovědí na možné selhání v oblasti dosažení sociálně indukovaných potřeb nebo cílů (status, bohatství) s teorií sociální kontroly a následně pak s teorií sociálního učení (Komenda, 1999). Výsledek těchto úvah znázorňuje následující schéma:

Ještě dále jde již zmíněný Ray Jeffery, který předcházející teorie doplňuje o nezbytný přínos genetiky, psychologie. Jeho první články (1965) interpretují kriminální jednání z hlediska teorie učení a diferenciální asociace (sociálního posilování či potlačování). Sutherlandovu teorii je třeba podle něho přeformulovat. Zvláštní pozornost věnuje faktorům „nasycení“ a „deprivace“. Souvisí to vždy se situací. Např. osoba, která má dost peněz (nasycená) bude málo posilována k tomu, aby se snažila někoho okrást, zatímco osoba chudá (deprivovaná) bude v získání peněz vidět posilující činitel (Komenda, 1999).

Žádná teorie nemůže být komplexní, aniž by vzala do úvahy všechny prvky, které mohou spoluvytvářet lidský organismus a podílet se na jeho jednání. Jistou rekapitulaci vývoje hlavních názorů na deviantní jednání provedl L. Wood a uspořádal následující koncepce:

1. koncepce sociální patologie (za deviantní chování může špatně fungující společnost),
2. empiricismus (soustřeďuje se na popis výskytu deviantních jevů a spojuje s prostředím),
3. individuální patologie (akcentuje psychické poruchy),
4. strukturalismus (sleduje vliv makrostrukturálních i mikrostrukturálních faktorů),
5. symbolický interakcionismus (zabývá se studiem deviantní kariéry, jak se individuum učí deviantním rolím),
6. naturalismus (etnografické studie, sleduje, jak se deviace formují v každodenním životě),
7. lebellinová teorie (jak reaguje jedinec na stigma),
8. konfliktní teorie (odvozuje deviace ze sociální diferenciace společnosti a sociálních konfliktů uvnitř) (Komenda, 1999).

Můžeme shrnout, že v současnosti jednoznačně převažuje **přístup multifaktorový**, který zohledňuje všechny faktory povahy endogenní i exogenní (biologické, psychické, sociální) s tím, že jejich zastoupení v konkrétních případech deviantního jednání je vždy individuální.

3 Současná společnost a sociální deviace

3.1 Základní charakteristické znaky

Stav současného prostředí (přírodního i společenského) je výsledkem dosavadního rozvoje civilizace. Je výsledkem činnosti člověka za celou dobu jeho existence. Tou měrou, jak se lidská společnost rozvíjí, její bezprostřední závislost na přírodním prostředí klesla, ale zprostředkovaná se zvětšila. Člověk se postupně sice do jisté míry vymanil ze závislosti na přírodních živlech, na přirozeném prostředí za cenu, že je o to víc zasahován produkty vlastní činnosti, prostředím umělým, které sám vybudoval.

„Kulturní rozvoj a civilizační pokrok se dostávají do rozporu s kapacitou přírodních zdrojů, jež má lidstvo k dispozici. Je totiž prakticky nemožné rozhodnout, od kterého bodu se

již uspokojování dalších kulturních potřeb stává nežádoucí, např. expanze automobilů, které konzumují více kyslíku než jejich pasažéři“ (Keller, 1992, 22). Současné prostředí s neúprosnou logikou vrací a oplácí člověku všechny nešetrné zásahy a zasahuje jej v negativním smyslu. Vtiskuje mu jiný způsob a rytmus života, poškozuje lidský organismus, život člověka někdy přímo deformuje.

Na prahu nového tisíciletí se ocitlo lidstvo paradoxně v situaci, kdy je prostředím přírodním i kulturním (nejrůznějšími výtvary), ale i společenskými poměry ve svém životě čím dál více ohrožováno. V této souvislosti lze vzpomenout K. Lorenze, který hovoří o osmi příčinně souvisejících procesech, které ohrožují lidstvo jako celek (Lorenz, 1990). Bylo by v současnosti možno uvažovat i o dalších ohrožujících faktorech.

Ti, kteří charakterizují stav současné společnosti jako situaci, v níž jsou jakoby vyčerpány tvořivé možnosti a přichází smrt, hovoří, od J. Habrmase počínaje, o postmoderní společnosti. Ta je ze sociologického pohledu charakterizována vystupňovaným vlivem komunikačních, vědních a energetických technologií, zdůrazňován je antagonismus mezi různými sférami, např. ekonomie, vědy či práva a zvyšující se pluralizace životních stylů i činností, typů myšlení, sociálních koncepcí apod. (Skalková, 2000). Objevují se i další výrazy jako postmoralistní, postindustriální.

Na konci XX. století vykazuje stav člověka a lidskosti takové znaky jako:

- Rychlý proces pronikání různých informací a vznik hodnotového chaosu, zvláštního pohybu hodnot nahoru i dolů.
- Rozšiřování hranic nedůvěry i strachu před různými projevy a výzvami života.
- Těžkosti v adaptaci na velké společenské změny.
- Různé chápání a realizace práv a povinností.
- Šíření kritiky a negativního hodnocení stávajících pořádků (Banach, 2002, 55).

Týž autor pak dodává, že uplynulé století bylo stoletím gigantických civilizačních proměn, ale také degradace osobnosti a morálního úpadku. Co je typické pro **transformaci společnosti**, kterou v posledních letech prošla ukážeme dále.

Současnou společnost charakterizují dva obecnější momenty. Je to individualismus a dynamismus. **Individualismus**, pramenící v antické inspiraci renesance, narůstá v současné době až do oblundných forem, kdy získává výraz v přemrštěné a nevyvážené touze po osobní svobodě, individuálních lidských právech, ekonomickém sobectví, až po atomizaci společnosti. Tento individualismus nabývá namnoze až formy titanismu (bud'me jako bohové). Tento moderní titanismus lze uvést do nové souvislosti - je u kořene všech

revolučních snah nikoli přizpůsobovat se existujícímu, nýbrž měnit vše naráz, přetvářet člověka i společnost.

Dynamismus je vnímán jako vnitřní tendence společnosti (civilizace) k samovývoji. Sociální a ekonomický dynamismus vede k neustálému urychlování vývoje a strhává ke stále větší dynamice i jednotlivce. Od poloviny 20. století je urychlování vývoje stále prudší, probíhá ve stále strmější exponenciální křivce. Člověk mu nemůže stačit, stává se pro něj zdrojem stále silnějších stresů (Mühlpachr, 2008).

S oběma momenty (individualismu, dynamismu) souvisí také otázka svobody. Obecně se uvádí, že společenský vývoj (především v zemích východního bloku) přinesl výrazný nárůst svobody v jednání. J. Keller tuto situaci charakterizuje následovně: *„Získali jsme tak řadu svobod, o kterých se minulé generaci ani nesnilo: svobodu vozit děti autem do školy, protože provoz na ulicích je již příliš hustý, svobodu jezdit autem na nákupy, které bylo dříve možné obstarat přímo na rohu pěšky, svobodu zajet si jediné autem do míst, do nichž bylo dříve možné se dostat veřejnou dopravou, svobodu prostát celé hodiny v dopravních zácpách. Ruce, jež byly k těmto podivným volbám rozkmitány, mají ovšem v průměru asi tolik svobody jako ruce cvičenců celostátní spartakiády“* (Keller, 1999, 22).

Základním rysem společnosti dvacátého století, především jeho druhé poloviny, je to, co se označuje jako vědecko-technická revoluce. Rozvoj vědy se, po vzniku nových vědních oborů - kybernetika, teorie informací, genetické inženýrství, biofyzika, biochemie apod., rozjel dosud nevídaným tempem. Objev struktury kyseliny deoxyribonukleové rozběhl nebývalé události, označované někdy jako biologická časovaná bomba. Nukleární fyzika přivolala na svět jak nukleární zbraně (a strach z nich), tak atomové elektrárny, zdroj nejen energie, nýbrž i strachu a sociálního napětí. Teorie informací dala vznik počítačům, až po sítí sítí - internet.

Prudký rozvoj vědy a techniky je jednou z hlavních podmínek stejně prudkého rozvoje ekonomiky. Ekonomická funkce je bezesporu jednou ze základních sociálních funkcí, spolu s funkcí reprodukční je základní podmínkou existence společnosti. Dynamika naší civilizace se projevuje nejsilněji právě v oblasti ekonomiky: výroba se musí stále rozvíjet, podnik, jehož vývoj se zastaví, odumírá. Proto vyrábí stále více, proto se rozšiřuje do dalších oblastí. Člověk - už ne subjekt, nýbrž pouhý nástroj výroby - se nezbytně cítí vůči výrobě bezmocným. A je vystavován stále silnějším stresům všeho druhu.

Civilizaci ovládá ideologie neoliberalizmu, která absolutizuje principy tržní ekonomiky a nastoluje zisk jako základní civilizační kritérium a cíl všeho usilování. Smysl člověka je redukován na nástroj zlepšování makroekonomických ukazatelů a zvyšování stále vyšších

zisků stále větších nadnárodních korporací. Nejdokonalejší tržní principy naplňuje organizovaný zločin, který se chová naprosto tržně. V tržní společnosti se stírá hranice mezi organizovaným zločinem a ekonomickým a politickým systémem. K prolínání obou světů dochází jak personálně, tak vzájemným přejímáním norem a způsobů jednání. V tržní společnosti jsou oslabovány demokratické principy řízení společnosti a tržní hodnota a zisk vytěsňují mravní a duchovní hodnoty a morální normy. Všechny tyto procesy a fenomény ilustruje česká společnost, v níž metodami organizovaného zločinu ve „válce policajtů“ spolu bojují policejní útvary a zpravodajské služby a organizovaný zločin se špičkovými operativci využívá know how zpravodajských a bezpečnostních agentur (Sak, 2007).

S těmito faktory souvisí další rys, na který sociologové upozorňují již delší dobu: bujení a přebujení sociálních institucí a organizací a jejich nadvláda nad člověkem. Nejde jenom o stát, daleko spíše jde o organizace ekonomické. Tyto organizace jsou stále silnější a mocnější, v důsledku globalizace přesahují státy a přirozené společnosti. Člověk se cítí vůči nim stále bezmocnějším. Odpor nejen anarchistických skupin, ale mládeže vůbec vůči tzv. establishmentu a nadnárodním monopolům (McDonald's a mcdonaldismus) pramení z velké části zde, nejen v oblasti ekologické.

Hojně diskutovaným civilizačním rysem současnosti je konzumní společnost. Konzumní společnost není pouze negativní rys. Souvisí s rozvojem techniky a ekonomiky, který vedl k odstranění hladu a bídy v klasickém slova smyslu. Konzumní společnost ve vyspělé civilizaci předpokládá jistou ekonomickou úroveň masového spotřebitele a svým způsobem odráží zvýšenou životní úroveň. Aby spotřebitel mohl konzumovat, musí mít možnost si konzumní statky koupit. A to vede k nutnosti přehodnotit mnohé ekonomické kategorie, především mzdu a zisk. Právem můžeme považovat za otce konzumní společnosti Forda. Aby mohl svá auta masově vyrábět, musel tu být konzument, který si je mohl koupit. Proto zvyšuje mzdu. Masová výroba - odpovídající příjem - masová spotřeba.

S tím souvisí i **masová kultura**. Spolu s dožíváním či oslabováním postavení tradičního umění, tzv. vysoké kultury. Umění vždy přinášelo a mělo přinášet požitek, jeho podstatou je působení na afektivní sféru. U masové kultury dominuje základní premisa - je tvořena pro nejširší vrstvy obyvatel, pro masy.

Konzumní společnost má tedy dvě stránky: jednak stránku ekonomickou, stále rostoucí výroba musí najít masového spotřebitele, kterého si různými způsoby (reklama a jiné) vytváří. Druhou stránkou, možná odvozenou, nicméně sociálně stejně vážnou, je stránka sociálně psychologická nebo přímo etická: hedonismus, ne pouze jako individuální jev, nýbrž jako jev sociální, jeden z rysů naší civilizace (Mühlpachr, 2008).

Současná společnost je charakterizována i postupující sekularizací civilizace. Ta se projevuje ústupem vlivu velkých náboženství. Sociální dopady jsou negativní (rozkolísání morálky, hrubý materialismus). Na místa velkých tradičních náboženských systémů nastupují náboženství sektářského typu, která postrádají pozitivní vlivy velkých náboženství. Na druhou stranu nelze nevidět, že i v rámci římskokatolické církve lze zaznamenat rysy, o nichž se svým způsobem dá říci, že v rámci Evropy jsou to první znaky protototalitní organizace, z níž vycházel sekulární totalitarismus. Vysloveně krizovým jevem v této oblasti je náboženský fundamentalismus a s ním spojená agresivita, i když je to v naší dnešní civilizaci problém stále spíše okrajový. Pokud existuje, přichází do ní zvnějšku. Naproti tomu výbuchy nacionalismu jsou prvky plně autochtonní.

Jedním z nejvýznamnějších současných planetárních problémů je **populační nerovnováha**. Na jedné straně je to populační exploze, mající nedozírné následky v zemích, kterých se to týká (především Afrika). Na druhé straně vymírání, (země západní Evropy, včetně ČR), které má rovněž vážné sociálně ekonomické dopady. Bezprostředně nás se dotýká další populační problém: stárnutí populace, stále se zvyšující počet starších lidí postproduktivního věku a jejich stále vyšší podíl na celkové populaci. V jistém smyslu se tento posun může jevit jako zvrát pozitivního v negativní. Příčinou stárnutí populace je nepochybně výrazné zlepšení zdravotní péče, pokroky lékařské vědy, spolu se zvyšováním životní úrovně.

Zvyšování průměrného věku s sebou nese nepochybně řadu problémů zasahujících do osobnostní sféry každého z nás, seniora jako juniora. Problémů ekonomických, sociálních, mravních a dalších. Je však možné vidět i pozitivní důsledky. Růst vzdělanosti byl možný pouze díky tomu, že se prodloužila délka života. Smysl člověka a společnosti není v ekonomických ukazatelích, ale v rozvoji vědomí a mysli. Ne plošně v celé generaci seniorů, ale přesto právě ve staré generaci může docházet k naplňování nové kvality člověka se zpětným vlivem na společnost.

Vážné problémy přináší současná kultura bezuzdného individualismu, ve které se porušování pravidel stává jediným pravidlem. Mravní hodnoty a společenská pravidla přestávají být prostředky, které mají sílu omezení individuální volby a stávají se předpokladem libovolného typu spolupráce či společného podnikání. **Individualismus** nás připravuje o to, čemu říkáme komunita – soudržné občanské společenství. Chceme porušovat pravidla, která jsou nespravedlivá, nesmyslná, zastaralá, usilujíc o co největší svobodu. Současně ale neustále potřebujeme nová pravidla, ta však vynucují omezování individuální svobody. Společnost, která neustále převrací normy a pravidla ve jméno individuální

svobody, bude stále dezorientovanější, izolovanější a neschopná plnit společné cíle a úkoly (Fukuyma, 2006).

Dalším průvodním jevem společnosti jednadvacátého století je absence zodpovědnosti. „*To co nám nabízí postmoderní filmový pás propagující za pomoci spousty bezvadných triků nezodpovědný přístup ke světu, není ani v nejmenším odtrženo od reality*“ (Keller, 1999, 18). Jedná se o ztrátu zodpovědnosti vůči sobě za vlastní jednání, vůči partnerovi, rodině, vůči obci, ve které bydlím, potažmo vůči společnosti, vůči životnímu prostředí. „*Vyvlastňování lidí od zodpovědnosti je však jen jinou formou jejich vyvlastnění od vlastního majetku. Je jeho pokračováním a umocněním. Bylo pošetilé vracet lidem majetky, máme-li na pořadu dne další vyvlastňování od zodpovědnosti*“ (Keller, 1999, 20).

Přijetí zodpovědnosti nás dospělých za tento svět je zdrojem autority. To je spjato i s patřičnou kvalifikací především u učitelů, vychovatelů. Samotná kvalifikace však autoritu nezaručí. „*Můžeme ovšem přijmout zodpovědnost za tento svět nerovnosti, ekologické sebevraždy, mediálního žvástu a mít autoritu? Můžeme mladým lidem tento svět „ukázat“ jako alternativu například k heroinu?*“ (Bělohradský, 1999,38).

Zastavme se u některých oblastí, v nichž došlo k nejradikálnějším posunům a nejvíce ovlivňují chování lidí ve společnosti, podrobněji.

Životní tempo – závod člověka se sebou samým.

Jeden z nejfrekventovanějších výrazů v životě většiny současné populace je „nestíhám“. Současná doba přináší neustále se zvyšující nároky na člověka nejen v souvislosti s udržením kroku v profesi, ale i s životem rodiny, na kterou je přenášena řada úkolů a částečně i funkcí, které v minulosti plnila společnost, s nezbytností čelit množství podnětů v důsledku rozmachu nových komunikačních technologií, šíření různých deviantních jevů a v neposlední řadě s celkově se zvyšující odpovědností za vlastní život.

Kde má dnešní dospělý vzít dostatek času, aby se mohl plně věnovat dítěti, ptá se J. Koťa a dodává. Dítě, které je dnes ohroženo civilizačními neduhy, je důkazem toho, že společnost relativního blahobytu nečiní lidi šťastnější a lidský život plnější. Ani zlepšené životní podmínky nevytvářejí samočinně zdravé osobnosti, ale mnohdy právě naopak (Koťa 2001, 20). Zdá se, že v onom shonu člověku nezbyvá čas k zamýšlení se a to především nad sebou samým.

Lze předpokládat, že svět XXI. století toto tempo bude ještě spíše stupňovat. Předpokládá se další urychlování změn a člověk bude muset být připravený, aby dokázal na tyto změny adekvátně, pohotově a přitom kvalifikovaně reagovat, být flexibilní.

O to důležitější se pak jeví potřeba umět si rozvrhnout svůj čas, plánovat a organizovat život. Uskutečnili jsme výzkum, ve kterém jsme mj. sledovali životní způsob středoškolské mládeže. Jednalo se o výzkum v rámci výzkumného záměru „Sociální analýza mládeže ve východočeském regionu“, který probíhal v letech 1997-2001. Výběrový soubor respondentů činil 710 žáků všech typů středních škol včetně učilišť. V dotazníku byla mimo jiné položena respondentům otázka týkající se plánování budoucnosti. Více jak 20% respondentů myslí, že plánovat život do budoucna nemá vůbec smysl. Přibližně 30% plánuje svůj život jen krátkodobě na několik nejbližších dní. Polovina respondentů uvažuje o svém životě do budoucna a snaží se stanovovat si jakési cíle v delším časovém horizontu (Kraus a kol., 2006, 103).

Generační problémy

V důsledku výrazných změn situace v rodinách i ve společnosti i mezigenerační vztahy dnes dostávají jinou podobu a jsou provázeny řadou problémů. Vzhledem k prodlužujícím se věku se jedná o třígenerační soužití. V současnosti je přes 80 tisíc seniorů odkázaných na pomoc druhých (většinou ve vlastní rodině), v r. 2030 se předpokládá, že jich bude kolem 150 tisíc. Ukazuje se, že pro pětinu pečujících rodin je velmi obtížné situaci zvládnout, především po stránce finanční.

V důsledku zrychlování životního tempa a technického pokroku dochází k tomu, že prarodiče již nejsou pouze v roli „učících“ ale dostávají se i do role „učících se“. Jejich učitelé jsou často vnoučata, která se v moderních technologiích bez problémů orientují. Právě zde může být počátek mezigeneračního konfliktu, protože pro některé prarodiče nemusí být snadné vzdát se své původní role a nechat se „poučovat“ od vnoučat (Žumárová, 2012).

Mezigenerační vztahy jsou poznamenány také prodlužujícím se věkem odchodu do důchodu a situací na trhu práce (snížila se např. dostupnost babiček v předdůchodovém věku). Přitom je prokázán význam prarodičů v působení na děti a v plnění socializačně výchovné funkce rodiny (jiné hodnoty, vzory apod.).

„S nástupem modernity se změnila naše způsoby vztahování ke světu, k sobě samému i k druhým. V pospolitosti tradičních společenství se začala výrazně prosazovat rostoucí neosobnost moderního světa“ (Kořa, 2001, 15).

Problematika mezigeneračních vztahů je především otázkou komunikace. Ta má ovšem své bariery: prožité historické události, charakter poměrů ve společnosti, v níž prožili většinu svého života, rozdílné vzdělání, jiné životní zkušenosti, zdravotní stav, příležitosti k seberealizaci, orientovanost v moderních technologiích, jiná struktura hodnot, představy o slušnosti, morálce, etiketě (Žumárová, 2012). Výsledkem je někdy nechuť komunikovat a to

oboustranná. Jsme svědky toho, že dorozumívání mezi generacemi je čím dál složitější a obtížnější. Rozdílnost v komunikaci mezi generacemi vzrůstá. Převahy v komunikaci nabývá symbolika (viz SMS zprávy). Problémem je i celková rozdílná vzdělanost a mladší generace neuznává kompenzaci zkušenostmi.

Dnešní společnost (především mladá generace) často dává najevo, že „tato doba není pro staré“. Přibývá projevů ageismu, senioři se stávají obětmi domácího násilí. Ageismus se projevuje důrazem na kult mládí a dehonestací stáří. Hlavními faktory ageismu jsou tedy stereotypy o stáří, které jsou ve společnosti obecně přijímány. V jistém smyslu lze konstatovat, že nikdy v minulosti nebyly mezigenerační vztahy (především přes jednu generaci, tedy děti prarodiče) tak špatné jako dnes.

Mezi hlavní předsudky, které vytváří sváry mezi generacemi, patří dle Palmora (1990) (in Tošnerová, 2002) například následující tvrzení: Mladí mohou chybovat či být pomalí bez nálepky, že jsou nemohoucí či senilní. Mladí mohou zapomínat bez toho, že by se s nimi jednalo s blahosklonnou přezíravostí. Mladí mohou být popudlivý nebo nepříjemní bez toho, že by byli označováni jako podivínští nebo prchliví. Mladý muž může zobrazovat a sdělovat své sexuální pocity nebo citové stavy na veřejnosti, aniž by byl nazýván oplzlým dědkem. Mladí lidé mohou sdělovat příznaky svých nemocí a zaujmout lidi, aniž by byli odbyti poukazem, že neduhy přináší věk.

Jednou z tezí, která z výzkumu ageismu L. Vidovičové (2008) vyplynula je, že zdrojem ageismu je mimo jiné věková segregace a jeho prevencí je věková inkluze. Lidé, kteří se stýkají se staršími lidmi, posouvají chronologický začátek stáří do pozdějšího věku, což lze interpretovat také jako potencionálně větší porozumění této fázi života. Tito lidé vystupují proti segregaci věkových skupin ve společnosti a méně akceptují existenci věkových hranic a bariér ve strukturách (Vidovičová, 2008, 193). Je ovšem také možné, že to je reakce na jistý vnitřní konflikt. Stáří vidí negativně, proto když se stýkají s lidmi, které vidí pozitivně, věk stáří posunou a mohou si ponechat oboje postoje a názory.

Oslabování sociálních vazeb mezi generacemi lze považovat za primární zdroj ageismu. Mladí lidé nepocítují se starými sounáležitost a nevidí ve starých lidech potenciál k přínosu pro společnost. Dle výzkumu Kvality života u seniorů v ČR byl jako nejčastěji zmiňovaný negativní aspekt - diskriminace vzhledem k věku.

Generačním problémem je také neschopnost interiorizace především dospělých směrem k dětem. V minulých desetiletích jsme byli svědky toho, že svět dětí byl výrazně přibližován světu dospělých a zapomínalo se na to, že dítě potřebuje svět svůj od dospělých odlišný. Zapomněli jsme např., že dítě potřebuje ve svém životě určité soukromí, ve kterém nebude

dospělými rušeno. Styl moderního bydlení na jedné straně počítá s dětským pokojíkem, na druhé straně tento prostor, jako nedílná součást bytu, střežená smyslem pro pořádek dospělých, neumožňuje to, co umožňovaly dříve různé komory, půdy apod.

Podobně došlo k zfunkčňování dětského světa. Zřetelně to můžeme pozorovat na vývoji, jakým prošla dětská hračka, která ve své absolutní technické dokonalosti přestala být prostředkem umožňujícím rozvoj dětské představivosti, fantazie, kreativity. V poslední době se sice začaly opět objevovat hračky jednoduché konstrukce z přírodních materiálů, které tyto funkce plní, ale uplatňují se celkově ve velmi malé míře.

Ekologická situace

O vztahu člověka k přírodnímu prostředí v průběhu minulého století bylo již řečeno a napsáno mnoho. Praktikování života jako poškozování a ničení jeho podmínek nabralo kolosálních rozměrů a stává se samozřejmostí. Světová konference o životním prostředí, která se sešla v roce 1992 v Rio de Janeiru, podala podrobný a pesimistický přehled o stavu naší planety. Mizející lesy, úbytek půdy, znečišťování ovzduší, ozónová díra, znečišťování vodních zdrojů a jejich úbytek, globální oteplování atd. jsou známé skutečnosti. Agresivní chování člověka k přírodě hrozí likvidací člověka jako druhu.

Vážným problémem je to, že společnost stále nebere dostatečně vážně tento stav a neuvědomuje si nebezpečí z něho pramenící. Kjótský protokol, ve kterém se státy zavazují, že sníží skleníkové emise o 5,2 %, nevstoupil stále v platnost, i když jej podepsalo již 84 států. 25% všech emisí však padá na vrub USA, které odmítly protokol podepsat s odůvodněním, že to není v souladu se zájmy americké ekonomiky.

Ekologické problémy se úzce pojí s problémy zdravotními. Zaznamenáváme nárůst onemocnění, která jsme považovali za zlikvidované, prudký nárůst alergií v důsledku oslabení imunitního systému, nárůst vad smyslových, ortopedických, přibýlo dětí astmatických, zaznamenán je nárůst psychických chorob, existují nemoci stále nevyléčitelné (Bačová, 1998, 31)

Pokud jde o důsledky zdravotního charakteru, projevilo se to i v našem výzkumu, týkajícím se problémů středoškolské mládeže. I když jsme si vědomi, že příčin zhoršování zdravotního stavu je více v každém případě opakovaný výzkum (v letech 1989, 1991, 1996, 2001) ukázal, že problémy zdravotního rázu se za oněch 12 let zdvojnásobily. Podobně jsme zaznamenali i nárůst problémů psychického charakteru (depresivní stavy, strach ze selhání, ale také ze šikany apod.) (Kraus a kol., 2006, 101).

Informační exploze

Dalším novým jevem je to, co současnou společnost tvoří tzv. „společností informační“.

Celá druhá polovina dvacátého století je poznamenána enormním nárůstem poznatku, jenž ne náhodou je označován jako informační exploze. Podle údajů UNESCO když v r. 1800 označíme množství všech dostupných poznatků jako jednotku n , pak v r. 1900 je toto množství možné vyjádřit jako $2n$, v r. 1950 jako $4n$, v r. 1960 jako $8n$, v r. 1966 již $16n$. V dalších letech se předpokládá, že za každé 3 - 4 roky se počet poznatků zdvojnásobuje.

„Když v r. 1768 vyšlo první vydání slovníku Encyclopaedia Britannica mělo 3 svazky o 2689 stranách. Nejnovější vydání z r. 1991 narostlo o 32 svazků, které mají 32 tis. stran. Také nárůst pracovníků v oblasti vědeckovýzkumné činnosti je zcela patrný. Uvádí se, že ve dvacátých letech pracovalo v této oblasti asi na 20 000 pracovníků, v r. 1940 kolem 100 000, v šedesátých letech již kolem 3,5 milionu, v sedmdesátých na 13 milionů pracovníků“ (Kraus, 1999, 42).

Zahlcení informacemi a přechod do virtuální reality, to jsou jevy, jejichž dosah ani nedokážeme domyslet. To klade na člověka značně vysoké nároky a má to i své negativní důsledky fyziologické i psychické.

V souvislosti s touto záplavou poznatků a informací se také výrazně rozvinuly informační systémy, propojující jednotlivá mezinárodní informační centra. Současná mladá generace se ocitá v „informačním prostředí“, které přináší nároky, s nimiž se značná část populace jen stěží vyrovnává. Pokračuje nástup umělého světa znakového typu, nástup virtuální reality. Znakový svět začíná převažovat nad reálným (Sak, 2007).

To vše vyvolává nové požadavky na profesní přípravu i na mimopracovní činnosti. Vede to k diskusím o vztahu formálního a materiálního vzdělání, někdy k tlakům na účelovou úzkou přípravu. *„Nikdo také nemůže dnes s jistotou říci, co vlastně přinese nová informační a komunikační technika. Někteří autoři např. tvrdí, že v jejich důsledku zanikne daleko více pracovních míst, než bude nově vytvořeno“ (Giddens, 2001, 406)*

Globalizační tendence

„Globalizace je termín, který postihuje všechno, tedy zahrnuje oblast ekonomiky stejně jako kulturu, sociologii stejně jako ekonomii, technologii a právě tak i vědy o výchově člověka. Tímto termínem však především označuje proces, který můžeme zcela nejobecněji charakterizovat jako přechod jednoho řádu do jiného řádu. Události mají mnohem větší dosah a rozsah svého působení,“ (Petříček, 1999, 153). Globalizace je jev, který tvoří rámec fungování společnosti v celosvětovém měřítku na počátku 21. století. Podstatně charakterizuje epochu, ve které žijeme.

Globalizace je jevem příznačným pro pozdní moderní společnost, zejména v komplexnosti její existence. Proces globalizace je především spjat s tím, že skončilo

bipolární rozdělení světa, rozvíjejí se nadnárodní monopoly, dochází k celosvětové vzájemné propojenosti prostorově i časově vzdálených částí světa do celku. Svět se jakoby „zmenšuje“, ale také současně unifikuje. Makrosociální jevy mají celosvětové souvislosti.

Globalizační procesy bývají různě interpretovány. Někdy jsou chápány jako uplatnění nových technologií, jindy jako společenský rámec, tedy nový model společnosti. Globalizace je jevem mnohodomenným. Má nejen časoprostorový rozměr, ale i ekonomické, technologické, kulturní, antropologické, sociální, ekologické, hodnotové aj. aspekty ovlivňující podstatně průběh a kvalitu života. Uplatňování dílčích aspektů, zejména ekonomicko – technologických vede k přehlížení antropologických, sociálních, kulturních a zejména hodnotových aspektů vyústující v určitou deformaci pohledu na společnost.

Globalizace je jevem ve své podstatě velmi rozporuplným. Na jedné straně jsou do něho vkládány velké naděje, na druhé straně je přijímán se značnými rozpaky a obavami. Umožňuje urychlování změn. Tyto však nemají pouze pozitivní, ale i negativní dopady. V důsledku uplatňování jednotlivých aspektů vede globalizace k určité homogenizaci světa, která málo respektuje, v zájmu zvýšení produktivity, ekonomického efektu, kulturní a národní rozdíly, neboť se koncepční rozhodnutí opírají o ekonomicky nejsilnější korporace. „Systémy hodnot spojené s individuálními kulturami vzniklé v konkrétním historickém bytí jsou považovány za překonané a nahrazovány tzv. univerzálními hodnotami, za něž jsou považována lidská práva. Navíc redukuje celý problém na určité požadavky, které nejenže přehlíží celosvětovou krizi hodnot, ale nepřímo přispívají k jejímu prohlubování. Globalizace tak nechtěně vyvolává střety civilizací“ (Semrád, 2002, 176).

Diferenciace společnosti a mezilidské vztahy

„Naši současnost charakterizují silící trendy vylučování druhých i sebe sama. Hrozí ztráty základních empatií, zájmu jedněch o druhé, solidarity, hledání cest sblížení jakožto obohacování se navzájem. Mezi chudými a bohatými, majoritními a minoritními, úspěšnými a neúspěšnými se prohlubuje propast odcizení, averze dokonce i nenávisti. Exkluze je jedním z největších nebezpečí současného lidstva“ (Helus, 2002, 2).

V posledních desetiletích jsme svědky výrazné diferenciace společnosti. Ve většině vyspělých zemí došlo k výraznému „rozevření nůžek“ mezi lidmi, resp. rodinami, pokud jde o sociálně ekonomickou situaci a následně životní úroveň. Veškeré bohatství se soustřeďuje do rukou relativně malé skupiny lidí. Platí to i v celosvětovém měřítku. Převážnou část veškerého bohatství vlastní „diskrétní elita“. Tato skupina stále bohatne, zatímco většina populace chudne. Člověk byl degradován na úroveň nerostů, mluví se o nerostných zdrojích a

stejně tak o „lidských“ zdrojích. Člověk a jeho rozvoj přestali být cílem, ale stali se prostředkem růstu bohatství 1% světové populace (Sak, 2013).

Celý tento proces je doprovázen celkovou mravní a spirituální krizí. „Je to zřejmě spojeno i s tím, že v krizi je obecně demokracie. Ta funguje tam, kde se daří silné střední vrstvě. Stále více sociologů dnes píše, že společnost se rozděluje na trvale úspěšné a trvale neúspěšné, na privilegované a na ty, co jsou ze společnosti vyloučeni“ (Keller 2002, 10). Celá společnost se celkově čím dál více dualizuje nejen ve smyslu bohatých a chudých, ale i vzdělaných a negramotných, optimistů a těch co jsou plni beznaděje.

„Objevuje se i podivné rozdělení lidí na ty, kteří vědí víc, a na ty, kteří nevědí. Elita úplně nového druhu vedle lidí vyřazených proto, že nemají přístup k rychlým informacím, k internetu, k moderním technologiím“ (Musil, 2002, 25).

Tato oblast je spojena také se silícími migračními procesy. Průvodním negativním jevem je nárůst projevů rasizmu, nacionalizmu, intolerance. Spojíme-li tyto projevy s celkovým nárůstem agresivity, nelze se divit, že se šíří trend obecné nedůvěry a strachu v našem životě.

„Žijeme v něčem, co označuje německý sociolog Ulrich Beck – a myslím, že to je dobrý pojem - jako rizikovou společnost. Pocit rizika a nejistoty se stává normální součástí života, ale protože existuje síť sociálních podpor, která zachraňuje, je situace lepší než v třicátých letech 20. století, kdy došlo k výbuchu“ (Musil, 2002, 24). Nicméně při stále postupující celosvětové diferenciaci společnosti může tento stav, alespoň v některých společnostech, působit jako „časovaná bomba“.

Stejně vážným rysem naší civilizace je již připomenuté silné a stále pokračující oslabování sociálních vazeb rozklad tradičních pospolitostí, do nichž je člověk zapojen a v nichž nachází oporu. Nejde tu pouze o rodinu, ale ještě více o vesnickou pospolitost, sousedská společenství, různé spolky a sdružení. Jednotlivec je stále více ponecháván sám sobě, je izolován od jiných a od pospolitosti. Mluvíme o atomizaci společnosti a přexponování individualismu. Člověk je osamocen tváří v tvář nezvladatelným a namnoze nepochopitelným sociálním útvarům a silám. Produktem oslabení sociálních vazeb je oslabení síly sociálně kulturních regulativů, rozkolísání morálky se známými sociálně negativními důsledky.

Společenské role z pohledu gender

Tato oblast je stále a znovu aktuální. *„Proces konstituování muže a ženy, v němž se utvářejí zvláštnosti, kterými se odlišují, porozumění metodám a zkušenostem, jejichž prostřednictvím se tak děje otevírá nové prostory poznání druhého i sebe sama v potenciálu lidskosti, úcty, ohleduplnosti, obdivu, oddanosti apod.“* (Helus, 2002, 3).

Ve výzkumu v rámci již citovaného výzkumného záměru (v tomto případě soubor tvořilo 1048 středoškoláků) se ukázalo, že za rozhodující faktor pro formování role ženy v rodině pokládají vlastní životní zkušenosti (51,8 % žen a 44,4% mužů). Už méně funguje nápodoba ve vlastní rodině. Tu uvádí přibližně jedna čtvrtina respondentů. Mimo jiné se ukázalo i to, že naprostá většina respondentů nedokázala odlišit rovnoprávnost a rovnost mužů a žen (Musilová, 2002, 37).

Moderní společnost snížila do jisté míry důstojnost ženy oproti minulosti. Průmyslová revoluce zotročila ženu více než muže a veškeré emancipační snahy a radikální feminismus se staly spíše karikaturou, než hnutím, které by mohlo ženu skutečně osvobodit. „*Postmoderní feminismus vidí poslání ženy ve službě životu a jeho záchraně. Uznává rovnost práv muže a ženy, ale respektuje specifiku obou pohlaví*“ (Dočkal, 1999, 73). Řešení těchto otázek je však stále před námi. Víme, že také v naší společnosti dochází za stejnou práci k rozdílnému ohodnocení, že při výběru na různá místa a do různých funkcí dochází k diskriminaci atd.

Z výzkumu slovenské rodiny v kontextu transformačních změn vyplývá, že i pokud jde o domácnost, přetrvávají v jisté míře předsudky, že každodenní starostlivost o její chod je záležitostí žen. Nicméně se ukázalo, že postavení muže i ženy, otce a matky se mění a mění se i jejich role. Z výsledků také vyplynulo, že ženy na mužích cení citovost, emocionální angažovanost ve vztahu k ženě i dětem, a aby jim byly blízká tolerance, empatie. Ekonomické zabezpečení rodiny se nejeví až tak důležité, jako je důležité pro muže (Nemcová, 2010, 148).

Celkově je však možné pozorovat na rodinné životní dráze, že se emancipační úsilí do jisté míry „zvrtilo“ a velká část žen dnes čím dál víc dává na odiv svou samostatnost, schopnost se o sebe postarat a tím také dává jakoby najevo, že vlastně muže k životu nepotřebuje.

Hodnoty a hodnotová orientace

Pro novověkou západoevropskou civilizaci, k níž se hlásíme, jsou příznačné následující hodnoty:

- racionální chápání skutečnosti (vysoká prestiž vědy, slábne vliv náboženství)
- vysoká míra osobní svobody jedince (patřičně regulovaná odpovědnost)
- fungující společnost, řízená na základě racionálního poznání společenských zákonitostí
- mravní zdokonalování, poznávání pravdy (Matoušek, 1998, 94).

Jenže lze konstatovat, že na konci uplynulého století narůstá určitý rozpor. Praxe, realita se odchyluje od tohoto původního hodnotového směřování a zvyšuje se jednostranná orientace na materiální stránku civilizace, vzrůstá konzum věcí a služeb. Hodnotová orientace

se vyvíjí pod tlakem spotřebitelské společnosti (otupování reklamou, podporování osobních rozkoší apod.). „Škola se tak dostává do konfliktu, pokud chce pěstovat kázeň, skromnost, vzájemnou pomoc a spolupráci namísto boje všech proti všem v konkurenčních střetech a mocenských bojích“ (Pařízek, 1999, 19).

Zásadní změna v hodnotové orientaci ve vyspělých společnostech představuje posun k výrazné **konzumnosti**. „Pomíjivé užívání konzumních statků a jejich brzká výměna za statky nové, vytváří bezvýchodný koloběh spotřebního nakupování. Vzniká typ „homo consumens“, který vyžaduje stálý růst produkce, protože bytostně lpí na stálém růstu osobní spotřeby“ (Keller, 2005, 38). Podle tohoto autora E. Fromm marně nabádá lidstvo, aby se povznesli nad marnivé usilování o to „mít“ a dali přednost mnohem hlubšímu postoji „být“.

Peníze vždy byly (kromě jiného) měřítkem hodnot. V poslední době se však stávají měřítkem univerzálním, dokonce jediným, všechno, všechny hodnoty se převádějí na peníze. Tlak ekonomiky pak vede k jednostrannému zužování lidských zájmů a lidských aktivit na zájmy a aktivity ekonomické, povyšování peněz na hlavní, ne-li jediný cíl. A tím k podstatnému deformování člověka. Množství vydělaných peněz je kritériem úspěšnosti, průvodním jevem šťastného života.

Otázka hodnot a utváření hodnotového systému se jeví pro další vývoj společnosti jako zásadní. Utváření hodnotového systému determinují činitelé endogenní i exogenní. V hodnotové orientaci se projevují individuální rozdíly každé osobnosti dané věkem, pohlavím, dosaženým vzděláním, profesí, celkovou psychickou a sociální zralostí. Za dominující lze však pokládat faktory exogenní. **Hodnotová orientace** je závislá na:

- a) materiálních podmínkách života,
- b) vlivu sociálních a výchovných institucí (rodina, škola, média apod.),
- c) vlivu politicko-ekonomické sféry dané společností (Sak, Tomolya, 1993, 8).

H. Librová se domnívá, že zdroje přístupu k životu, k hodnotám je možno umístit do dětství. Přitom je zajímavé, že respondenti v jejím výzkumu se sami nedomnívají, že by na jejich hodnotové postoje měli vliv rodiče. Spíše v souvislosti se svým dětstvím vzpomínají prarodiče (většinou ty, kteří žili na venkově). Pokud jde o tyto zdroje utváření hodnot, zamýšlí se nad tím, zda máme dnes např. přiměřenou náhradu za zavržené zájmové oddíly (byť i v rámci pionýrské organizace), které v široké míře dětem zprostředkovávaly životní příběhy a zkušenosti v přírodě. Vliv současných dětských a mládežnických organizací je zanedbatelný, stejně jako vliv učitelů a školy (Librová, 1993, 15).

Podobně i ve výzkumu M. Wernerové (200 studentů středních škol) respondenti uvádějí, že je rodiče výrazně ovlivnili ve vztahu ke vzdělání, ale pokud jde o hodnotovou orientaci, tak rodiče se objevili na posledních místech (Wernerová, 2000).

Důsledkem souvisejícím s předcházejícím konstatováním je také skutečná hodnotová orientace současné mládeže. Podle našich dlouholetých výzkumů (od sedmdesátých let) u středoškolské mládeže v posledních desetiletích (naposledy v rámci zmíněného výzkumného záměru v r. 2001) se výrazně prosazuje trend nastartovaný již v letech osmdesátých a to žít přítomností, užívat si „teď, hned“, bez jakéhokoliv plánování a uvažování o budoucnosti. Z různých sociálních hodnot výzkumy zaznamenávají největší pokles u hodnoty "být užitečný druhým lidem", která vyjadřuje vztah člověka k člověku (Kraus a kol., 2006).

Celkově v průměru ubývá těch, kteří jsou ochotni se angažovat jinak než ve svůj prospěch, kteří mají pocit občanské spoluodpovědnosti a chtějí být užiteční i ve svém širším okolí, pro veřejnost. „*Do popředí vystupuje u některých mladých lidí touha po svobodném životě bez závazků, nezáměr o věci veřejné, životní styl individuálního uspokojení*“ (Skalková 2000, 19).

To, že ve stejně malé míře se objevuje spojení vlastního života s životem ostatních, může být svým způsobem poněkud znepokojující. K poklesu došlo také u hodnot životní prostředí, zajímavá práce (Sak, 2004,13). Podobný trend jsme zaznamenali i v našem výzkumu, který jsme opakovaně prováděli v letech 1981, 1985, 1993, 1997, 2003, 2007. Respondenti (mládež ve věku 18–24let) volili ze čtyř nabízených typů (konzumní, peněžní, tvůrčí a společensky nestabilizovaný). Na počátku osmdesátých let zřetelně převažuje typ konzumní, průměrně spotřební, (mít své jisté, za ničím se moc nehnat), v polovině osmdesátých let pak přibývá těch, kteří se orientují spíše na peníze (získat finančně výhodné místo, přivydělat si). Současné lze sledovat proces valorizace hodnot soukromé sféry života a devalvace hodnot společensky preferovaných (veřejně prospěšná práce, být užitečný) – prezentující typ tvůrčí (Kraus, 2012).

Prvá polovina devadesátých let jasně signalizuje odezvu procesu společenské transformace u mládeže. Do popředí se výrazně dostává touha po svobodném životě bez závazků, odpovědnosti, s cílem užívat si co nejvíce a nelámat si hlavu náročnějšími životními perspektivami. Současné se prohloubil odklon od veřejné sféry do soukromí. Lze také konstatovat, že základním aspektem hodnotové orientace současné mládeže je účelovost a racionalizace (Kraus, 2012). Poslední průzkumy z let 1997-2007 jenom všechny tyto trendy potvrzují. Typ nestabilizovaný je preferován již více jak 40% respondentů a stává se jakoby

ideálem mládeže přelomu 20. a 21. století. Naopak typ tvůrčí zaznamenává další pokles od r. 1993 o celých 10%.

Hodnotová orientace ovlivňuje celý životní styl současné mládeže, dětí, rodin. Zmíněná apatie, pasivita se netýká jen psychiky, ale též fyzické stránky osobnosti. Snižuje se fyzická zdatnost, vysoké procento mladých je obézní a to opět souvisí se zdravotním stavem populace.

Naše výsledky jsou v mnohém v souladu s trendy hodnotové orientace v naší společnosti v průběhu devadesátých let tak, jak je naznačují výsledky výzkumu IVVM. I když základní hodnoty (rodina, zdraví) jsou relativně stabilní, je možné zřetelně pozorovat pokles významu takových hodnot jako participace, informovanost o dění, altruismus, životní prostředí, smysluplná a tvůrčí práce (Havlík, Kořa, 2002, 37).

Shrnutí

Pohled na člověka nového tisíciletí přináší fakt, že veškeré velké a rozsáhlé vize, které byly doprovázeny revolucemi a válkami, ztroskotaly. Koncem minulého století ztroskotala i poslední obrovská vize komunistického spravedlivého a dobrého světa, aniž byla nahrazena vizí novou. Vizí současnosti je absence jakékoli vize. A to je pro člověka špatné, člověk perspektivu, vizi potřebuje.

Nezpochybnitelným faktem je, že žijeme ve světě, který prochází mnohazměrným a mnohoznačným vše prostupujícím procesem společenské transformace. Země založené na tržní ekonomice staví základy postkapitalistické společnosti, jejíž perspektivy jsou spojovány se skutečností, že rozhodujícím „výrobním prostředkem“, základním ekonomickým zdrojem se stávají znalosti. Zvyšující se produktivita vyžaduje neustálé učení, tvůrčí schopnosti, jimiž lze stále zlepšovat stávající stav, zvyšovat úroveň uplatňování vlastních znalostí cestou učení jiných. „Růst výroby a produktivity umožnil v uplynulém století soustředit se na nesporně pozitivní lidské hodnoty a aktivity: vzdělání, zdravotní péči, volný čas, růst délky života. Na druhé straně má tento pozitivní rozvoj i stinnou stránku: prohlubující se rozdíly v distribuci bohatství a bídy, společnosti hojnosti a nedostatku, vědomosti a negramotnosti“ (Sekot, Charvát 2002, 9).

Jestliže futurologové diskutují o mnohočetných problémech **globalizace** a transformace společnosti a upozorňují na růst rozmanitých rizik, od bezpečnostních a ekologických až po vzdělanostní a kulturní, ani pedagogové by neměli trpně přejímat mediálně šířené postoje. Měli by se snažit spoluutvářet a ovlivňovat budoucnost prostřednictvím svých žáků se

znalostí jak dosavadního vývoje, tak možných ztrát v budoucnosti. Měli by s veškerou odpovědností přistoupit k řešení dvou kardinálních otázek: Co a jak dělat, aby nastupující generace dovedla úspěšně využít příznivých možností, které celková transformace společnosti přináší? Co a jak dělat, aby dovedla úspěšně čelit průvodním negativním vlivům a rizikům probíhající globalizace?

Vliv nových sociokulturních faktorů na zdůvodněný obraz možné budoucnosti lidstva je základem futurologických scénářů, sestavených z výpovědí mladých západních Evropanů. Jakou podobu bude mít západní společnost v blízké budoucnosti, čím bude charakteristická? P. Mühlpachr uvádí následující podoby budoucí společnosti (2008).

1. Společnost volného času

Ukončit školu a žít! Konečně žít, užívat si! Vždyť práci udělají stroje za nás! V pozadí naivně kýčovitě představy blaženého světa nicnedělání stojí všudypřítomná reklama, parky volného času, masový sport, počítačový průmysl, herny, fitcentra a akvadromy, turismus, sexbyznys, baviči a fittrenéři – ti všichni chtějí profitovat z lidského volna (leisure time). Odevšad doléhá: bav se, neměj starost, zaháněj nudu, buď šťastný, dopřej si, užívej si! A tak se k obrazu společnosti volného času formuje typ člověka požívačného, požitkářského, požívajícího a užívajícího - Homo otiosus. Člověk nečinný, člověk zahálky, zbavený možnosti osvědčit práci a dílem svou lidskou zralost, je odsouzen k věčnému dětství: Homo infantilis - věčně nenasycený kojeneček.

2. Společnost komputerová

Můj počítač je bodem v gigantickém internetu, který mi nabízí všechno, co si jen mohu přát. Volný čas se podobá výkladní skříni, počítač se jeví jako řídicí centrála společnosti, která chce jen jedno: komunikaci pro komunikaci, komunikovat kvůli komunikování. Vládou multimedia. Souhra různých nosičů informací a síťových systémů. Na informačních drahách se hemží novinky, data, loga, ceny, texty, obrazy, grafika, filmy, hudba, všechny znakové systémy zvou až do noci k nákupům, ke kybernetickému sexu, k telehrám, ke konzumu různých hudebních druhů a žánrů. A za tím vším - neviditelné božstvo - nejbohatší podnikatel světa, Bill Gates, zakladatel Microsoftu; a gigantománie veletrhů, obrovské obraty a obrovská hospodářská moc firem jako IBM, E-mail, On-line, Apple, Bertelsmann, CeBIT, Newbic, Telecom aj. V zábavě společnosti volného času zbylo ještě něco ze zakoušení reálné skutečnosti. Tady však se prostírá jen virtuální realita a její nositel, Homo electronicus, hledí na elektronickou potopu s bezmyšlenkovitým optimismem.

3. Společnost mediová

Z komputerové společnosti se vyděluje varianta médiová. Zatímco u počítače jde ještě o intelektuální aktivitu různého zaměření, zde vládne pasivní zábava. Životní styl určují dokonalé audiovizuální prostředky. Televize nabízí člověku, aby hověl své touze po pohodlí. Může se kochat a dát unášet iluzemi, které televize de nekonečna produkuje. Může je kombinovat s dalšími požitky, jako je Cola a Chipsy. Telekracie či mediokratura otupuje.

Bezbřehým proudem zábavy a zpravodajstvím, které je záměrně utvářeno na základě pečlivé volby a presentace informací podle míry zajímavosti (senzačnosti) a usměrnění (manipulace). Médiový člověk odkládá své knihy a sešity, přestává číst a psát, nemůže se odtrhnout od pohyblivých a barevných obrázků. Se šťastným pocitem, že "všechno vidíme a jsme všemi viděni" si neuvědomuje, jak velice nás Orwellův "Velký bratr" hlídá. Přes mediální informovanost a znalosti všech celebrit se tu formuje jako nový typ člověka - Homo illiteratus, člověk nevzdělaný.

4. Společnost fundamentalistická

Zpochybnění tradičních autorit a přibývající anomie ve světě médií vyvolává pocit chaosu a ztráty smyslu. Mnozí lidé hledají cestu z tísně nejistoty a zmatku a utíkají se k různým skupinám, sektám, náboženstvím a rituálům. Ty nabízejí spásu, pocit zakotvení a bezpečí, jejich uzavřené ideologie mají na všechny znepokojivé otázky jednoduchou odpověď, jednou provždy danou a platnou. Zbavení pochybností, lidé pak absolutizují své víry a pověry, symboly a hesla, vžívají se do role držitelů jediné nezpochybnitelné pravdy a cítí se povoláni střežit ji. Jinověrci vzbuzují nedůvěru, nelibost až nenávist. A opět se šíří fanatismus, intolerance, šovinismus. A opět formuje staronový typ člověka - Homo dogmaticus, dogmatik, fanatik.

5. Společnost krizová

Tváří v tvář různým ohrožením a rizikům žije člověk ve strachu o své bezpečí, o své zdraví, o svůj život, o své blízké, o svůj majetek. Všude kolem něj číhá násilí, terorismus, kriminalita, epidemie, bezvýchodnost, beznaděj. Šíří se nová lidská podoba – člověk úzkostný, Homo anxius.

6. Společnost katastrofická

Lidé dospívají k názoru, že škody, ztráty jsou nenahraditelné, hodnoty nevratné. Prognózy pokračující devastace a degradace života mohou vést k cynismu. Život v blízkosti katastrof ať již ekologických či válečných, sociálních vyvolává agresi, barbarství často až hyenismus, jednání pod heslem „po nás potopa“. Homo desperatus, jak víme z literatury a dějin, se stává radikálem, který neuznává ani zákony, ani autority, ani morálku (Mühlpachr, 2008).

V každém případě globální oteplování, ekonomická či finanční krize, vyčerpání zásob ropy, populační vývoj, islám či jiná náboženství – to nejsou skutečné příčiny krize. Skutečnou příčinou současné celospolečenské, celosvětové krize je prosazování zájmů ekonomicko-finančních a politických globálních elit (a jejich regionálních a národních spojenců) a způsoby jejich reprodukce. Jejich světové vůdcovství, jež získalo rysy evoluční patologie, je zavedlo již tak daleko, že nejsou schopny změnit východiska, cíl ani cestu. Naděje pro lidstvo je pouze mimo vedení těmito elitami (Sak, 2013).

3.2 Podíl společnosti na **sociálních deviacích**

Každé jednání je třeba vykládat v kontextu aktuálního stavu společnosti. I společensky nežádoucí jevy, veškeré sociální deviace by se měly vysvětlovat ne ve svém historickém vývoji, ale v tom, co je pro ně dnes typické. “V centru pozornosti vysvětlování by měl být ne sociální aktér, ale dynamika spolupůsobení, synergie více aktérů jako je sociální struktura, která takové spolupůsobení umožňuje” (Ondrejko, 2009, 20). Ani sociologická východiska pro posuzování takového jednání nejsou stejná.

Funkcionalistický přístup (dominantní ve 40-60tých letech, Talcott Parsons) říká, že je společnost třeba vnímat jako celek, k jehož integritě přispívají společné hodnoty. Existuje ve společnosti relativní konsensus, „kolektivní vědomí“ (E. Durkheim), které je předáváno všem členům společnosti a s tím související soubor pozitivních i negativních sankcí, které společnost využívá ke konformnímu jednání. Funkcionalisté hledají příčiny deviantního jednání, deviace vnímají jako důsledek dysfunkční společnosti. Vliv má podle nich delikventní prostředí (různé úrovně) a deviantní subkultury. Deviace může být pro společnost buď prospěšná (funkční) nebo škodlivá (dysfunkční). Deviace může přispívat ke stabilitě společnosti. Deviantní chování nemusí vést k sociální patologii a je součástí fungování společnosti. Určité deviantní chování může být společností tolerováno (prostituce).

Tento přístup bývá kritizován z důvodů přikrášlování sociální reality, ospravedlňování sociální diferenciaci a idealizovaný předpoklad homogenity zájmů mezi rozdílnými sociálními skupinami.

Interakcionistický přístup (G.H.Mead) neuznává konsensus a tvrdí, že každá společenská skupina si definuje vlastní normy a způsoby sociální kontroly. Interakcionisté vidí podstatu deviantního jednání jako důsledek interakce mezi jedincem a okolím (etiketizace) a jednání se stává deviantním ve chvíli, kdy je sankcionováno (často neodhaleno).

Chování samo o sobě není deviantní – stane se jím teprve po negativní reakci (mnohoženství, homosexualita). Lidé jednají na základě významu, který přisuzují objektům kolem sebe (viz primární a sekundární deviace). Tento význam roste v interakci s druhými, především v důvěrnějších vazbách a je průběžně modifikován interpretací. O tom, co je a co není vnímáno ze strany společnosti jako deviantní, rozhoduje často náhoda (jinak je totéž chování posuzováno v prostředí venkovském, jinak v městském nebo v partách „slušných“ mladíků a na straně druhé chuligánů). Devianti se pak snaží pohybovat v prostředí, které bude jejich jednání spíše tolerovat. Následkem „etiketizace“ hledá deviant podobně postižené jedince a vytváří se tak patologická seskupení (z relativně slušného člověka se může stát nebezpečný deviant).

Kritika tohoto přístupu se týká toho, že nevysvětluje skutečnou příčinnost vzniku deviace, pouze se zabývá reakcí, která toto jednání vyvolává. Argumentuje také tím, že deviantního jednání se často dopouštějí i ti, kteří stigmatizováni nebyli a že si všímá v zásadě příslušníků marginálních skupin (alkoholici, narkomani, sexuální devianti). Dále, že ignoruje „faktor moci“ při vzniku deviantního chování (vytýká především marxismus), že je příliš liberální a připouští přílišnou toleranci deviantního jednání.

Teorie konfliktu (K. Marx, M. Weber) tvrdí, že konflikty ve společnosti nemají jen negativní dopady, ale mohou přispívat k jejímu lepšímu fungování (názorové střety, opozice). Co pro určité skupiny ve společnosti může být pozitivní, jiným může škodit. Harmonie společnosti je často dosahováno pouze za cenu potlačování konfliktů, represe. Zdroj deviantního chování se nachází v sociální, ekonomické a mocenské nerovnosti (jednání nižších vrstev je posuzováno přísněji než těch vyšších). Zločinnost je pak typická pro nejnižší vrstvy.

Podle stoupenců marxismu pak zločinnost v socialistické společnosti mizí. Nemarxistický přístup důležitost ekonomických rozporů nepřeceňuje (Ralf Dahrendorf). Sociální otázky vyrůstají z problémů každodenního života a problémy se stávají ve chvíli, kdy se jich zmocní politické strany, lobbyistické skupiny. Příkladem je legislativní proces – určitá skupina má zájem na tom, aby zákon prošel, jiná naopak. Pravděpodobnost přijetí normy je tím větší, čím větší je shoda kulturních norem a zájmů. Richard Quinney říká (1974), že kontrola zločinnosti je v kapitalistické společnosti vykonávána prostřednictvím institucí pevně spjatých s vládnoucí elitou za účelem zajištění vnitřního pořádku.

Jak tedy vysvětlovat ohromný nárůst sociálních deviací v kontextu toho, co se děje ve společnosti v průběhu posledních třiceti let?

Rozvoj vědy vyvolal prudký rozvoj techniky, až do té míry, že technika už nepomáhá člověku, nýbrž ohrožuje lidstvo. Člověk se jí jednak bojí, jednak u něho vyvolává stresy tím, že jí již nestačí. Klade na člověka stále větší nároky, nepřiměřené jeho průměrným schopnostem. Navíc ho zbavuje práce. V kvalitativně vyšší poloze se znovu opakuje situace z počátku technické revoluce s rozbíjením strojů.

Průvodním jevem současné celospolečenské a celosvětové krize je také **nezaměstnanost**. Stává se jedním z hlavních problémů lidstva. Jde přitom o strukturální nezaměstnanost, vyplývající z technického pokroku a ekonomického dynamismu civilizace. S jejím řešením si lidstvo zatím neví rady. Jakékoli pokusy bojovat s ní ztroskotávají (a nutně musí ztroskotávat), jde o civilizační trend. Dnes už značná část populace v ekonomicky nejvyspělejších zemích nikdy nepracovala, nemá naději pracovat a fakticky ztratila schopnost pracovat.

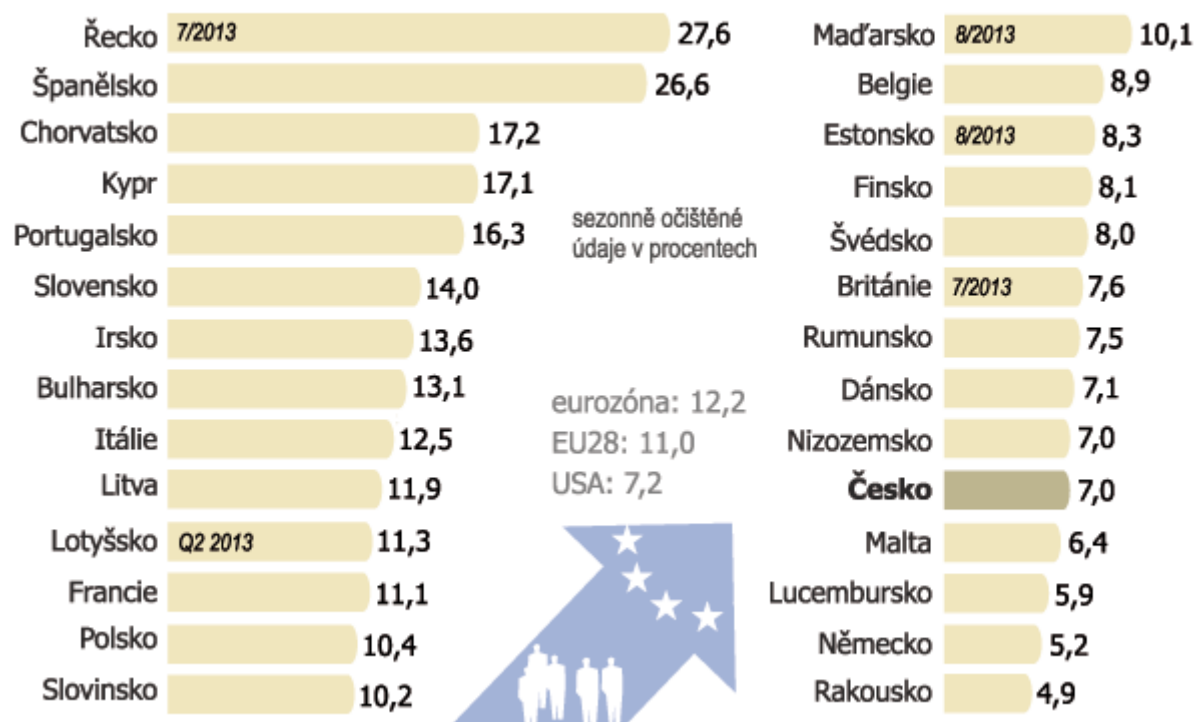
I v zemích Evropské unie nemá práci rekordní počet lidí. Nezaměstnanost se po celý rok 2013 držela na historicky nejvyšších úrovních. Oznámil to evropský statistický úřad Eurostat. Celkově nemá zaměstnání skoro 27 milionů osob, což je 11 procent občanů unie. V zemích eurozóny nezaměstnanost přesahuje 12 procent.

Počet nezaměstnaných lidí v Evropě zůstává rekordní. Celkem nemá místo skoro 27 milionů Evropanů. Nejhuř přitom práci hledají mladí. Nejvíce lidí bez práce je v Řecku a ve Španělsku, kde nemůže sehnat místo víc než čtvrtina občanů. Nejlépe jsou na tom naopak Rakušané a Němci.

Mezi Německem a Španělskem je z hlediska nezaměstnanosti více než pětinasobný rozdíl, a to i ve skupině mladých lidí, kteří obecně hledají práci nejhuře. V Řecku a Španělsku je bez práce polovina mladých. Totéž platí ale třeba i pro Chorvatsko, což naznačuje nerovnováhu tamější ekonomiky. Situaci v zemích EU zobrazuje následující graf:

NEZAMĚŠTNANOST V ZEMÍCH EU

září 2013

zdroj: Eurostat, graf: ČTK

Liberalističtí ekonomové považují dokonce nezaměstnanost za nezbytnou podmínku ekonomického rozvoje. Společnost nepochybně nezaměstnané zemřít hlady nenechá, ale je to zdroj chudoby a bídy, která nastartovává celý řetězec dalších deviací od drobné majetkové kriminality počínaje až po závažnou trestnou činnost, prostituci, závislosti a sebevraždami konče. Práce je - přinejmenším v naší civilizaci - základní člověkatvorný faktor, hlavní prostředek seberealizace. Nemožnost pracovat člověka rozkládá, degraduje, psychicky i sociálně. Nezaměstnaní mladí lidé jsou další časovanou bombou, kterou si naše civilizace vytváří.

Hedonismus, jako průvodní jev konzumní společnosti je projevem rozkladu morálky a můžeme jej spojit s řadou sociálních deviací. Patřil by sem nepochybně **alkoholismus** jako stará drogová závislost naší civilizace. Ta se s alkoholem naučila žít. Ale v souvislosti s dalšími civilizačními rysy - demokratizace, masovost, konzumní společnost - nabývá i alkoholismus nových dimenzí, které se už těžko zvládají, individuálně i sociálně.

Drogy ve vlastním slova smyslu jsou civilizačně cizím prvkem, proto tím nebezpečnějším. I zde hrají hlavní roli podobné civilizační faktory: oslabení morálních, sociokulturních relativů, oslabení a rozpad sociálních vazeb, hédonismus - snaha získat nové prožitky, celková sociální deziluze, ztráta perspektivy. A do toho vstupují faktory kriminální, ekonomické a

další, dokonce falešné pojetí osobní svobody a lidských práv. Ukazuje se, že se jedná o jeden z nejvážnějších anomických prvků, s nímž si společnost neví rady. Možná právě proto, že se v něm kříží tolik jiných civilizačních rysů.

Do této oblasti bažení po požitech patří i to, co se označuje jako **sexuální revoluce**. Ta přinesla hodně pozitivního, osvobodila člověka a především ženu od řady tíživých, stresotvorných tabu, ale na druhé straně také hodně negativního. Nepochybně i ona souvisí se zmíněným oslabením sociokulturních regulativů, odsunutím kategorií, jako je ukázněnost, zdrženlivost (v širším než sexuálním významu) na vedlejší kolej a obdobně, ale hlavně s připomínaným hédonismem: jiná nežžitková stránka sexu se oslabuje (sex je přitom pouze nástrojem funkcí jiných, nejen reprodukčních, ale i citových a přes ně i sociálních), ze sexu se stává pouze otázka rozkoše. Často se ze sexu stává i ekonomická kategorie. Existují odhady, že třetina českých vysokoškolaček provozuje prostituci. Plastiky jsou investice, které se musí vrátit. I výběr partnera probíhá podle ekonomických kritérií.

Mezi další krizové jevy lze zařadit výbuchy **extremismu**, občanské války a terorismus. Souvisí to s celkovým nárůstem **agrese**, která je rovněž důsledkem celkové celospolečenské a celosvětové krize. Značná část násilné trestné činnosti má spojitost i s výše zmíněnou nezaměstnaností a chudobou.

Dalším výrazným rysem naší euroamerické civilizace na přelomu tisíciletí je značné sobectví, sobectví kolektivní i individuální, lhostejnost, lhostejnost ke třetímu světu, méně nadaným, méně zdravým, zdravotně či sociálně handicapovaným. Současná společnost je zasažena neoliberalní ideologií, v níž byla ekonomická kritéria a individuální sobectví nadřazeny ostatním hodnotám, které vyznával klasický liberalismus. Ten vycházel z víry v Boha a chápal svobodu v kontextu pokory před vyšším řádem, zatímco neoliberalismus je „náboženstvím svého druhu“ v němž byl na boha povýšen Trh. Ten vyřeší všechny neduhy tohoto světa a poradí si jak s problémy ekologickými, tak zdravotními, vzdělávacími a dokáže se tak vypořádat i s různými deviacemi.

Konzumní společnost sugeruje člověku, že musí konzumovat. Svět, ve kterém žijeme, prostě nutí získávat pod kontrolu konzumní statky, chceme-li kontrolovat alespoň něco. Jinak ve společnosti, která představuje vysoce odosobněnou mašinerii, nemá člověk šanci kontrolovat vůbec nic. Nutnost peněz si vynucuje výrobu, nutnost výroby prodej a nutnost prodeje nakupování. Konkurence nutí výrobce obměňovat jejich produkty co nejrychleji. A tomu slouží reklama. Musí přesvědčit konzumenty, kterým v podstatě nic nechybí, že každým dnem přicházejí o spoustu zcela zbytečných věcí, bez nichž se již déle opravdu nemohou

obejít (Keller, 2005,36). A tomu, kdo na potřebný konzum nemá, sugeruje zločin. Ten sugeruje i konzum mnoha produktů masové kultury.

Současná postmoderní společnost nemá výraznou orientaci ani morální ani duchovní a rozbila (či alespoň zpochybnila) hranice ještě v minulém století platného mravního řádu. Jak uvádí D. Riesman, osamělý jedinec v osamělém davu těká, hledaje svou identitu (Riesman et al., 2007, 97). Tady lze hledat kořeny vzrůstu zločinnosti a dalších deviací. Neplatí „desatero“ ani jiné morální kodexy, platí úspěch, popularita a jedno jestli herce, politika či vraha. Jen když je jeho výkon hodný pozornosti. Součástí vývoje společnosti je utváření mechanismů, pomocí nichž jedinci z většinové společnosti pronikají mezi politickou elitu a mechanismů, které z politické elity vynesou jedince na vrchol politického rozhodování a tedy moci. Tento moment se stává pro společenský vývoj stále rizikovější z řady důvodů:

- o moc ve zvýšené míře usilují jedinci, které F. Koukolík nazývá deprivanty. Jedná se o jedince s narušenou psychikou, nebezpečné sobě i svému okolí,
- ve společnosti se postupně vytvořily sociální a politické mechanismy negativní selekce, které na vrchol politické moci přivádějí jedince deformované sociability,
- současnou civilizaci charakterizuje explozivní technologický vývoj, bohužel doprovázený erozí morálního systému a spirituality (Sak, 2013).

Protisměrný vývoj technologií na jedné straně a morálky a spirituality na straně druhé, přináší velké riziko pro využívání výsledků technologického vývoje a potažmo pro celospolečenský vývoj.

Otázka sociální struktury, sociální diferenciací a s ní spojené **sociální exkluze** je velmi závažným problémem společenských proměn poslední doby souvisejících s nárůstem sociálně deviantního chování. Současné stádium moderny jakoby vynucuje zařazení obyvatel vyspělých států do nestejně velkých skupin. Do (zatím) dvoutřetinové skupiny zvýhodněných procesem modernizace a do (zatím) jednotřetinové skupiny znevýhodněných s výraznou tendencí ke stále větší exkluzi. Celá společnost se čím dál více dualizuje a to nejen ve smyslu bohatých a chudých, ale i vzdělaných a nigramotných, optimistů a těch, co jsou plni beznaděje (Keller, 2002, 10).

Vzhledem k předcházejícímu společenskému vývoji u nás je to o to složitější, že jsme z předcházejících desetiletí zvyklí na to, že se společnost nijak výrazně nediferencovala, na to, že existovala určitá nivelizace. Proto se značná část populace s tímto stavem jen velmi obtížně vyrovnává.

Všechny tyto změny v rámci makrosociální struktury se promítají do prostředí jednotlivých regionů, lokalit (s různou mírou nezaměstnanosti, kriminality, prostituce), i do prostředí rodin.

V rámci těchto strukturálních proměn liberálně ekonomické podmínky umožnily vznik nové společenské vrstvy, kterou K. Kosík nazývá „lumpenburžoazii“ a její příslušníky charakterizuje nikdy nekončící nenasytností a kalkulujícím rozumem. Základem jejich morálky je zisk za každou cenu, za všech okolností (Kosík, 1997,148).

Nástup postmodernity znamená vznik toho, čemu se ve francouzské sociologii říká „nová otázka sociální“. Proměny, které proběhly v západních společnostech v sedmdesátých osmdesátých letech, jsou označovány za „druhou francouzskou revoluci“ ve smyslu hlubokých změn sociálního a morálního řádu (Vavřík, 2010, 29). Klíčovým problémem je sociální exkluze jako faktor těch deviací, které jsou spojovány s nedostatečným příjmem, majetkovou nerovností, odcizením a nepřátelstvím mezi skupinami ve společnosti. Existují tři „diskursy“ jako odlišné způsoby chápání této situace (Levitas, 2010, 7).

a) Redistribuční diskurs – kdy sociální vyloučení je důsledkem nerovnoměrného rozdělení zdrojů (finančních prostředků, kontaktů, příležitostí).

b) Morálně kulturní diskurs – podle kterého sociální vyloučení je dáno existencí určité kultury, která rezignovala na zapojení do majoritní společnosti. V souvislosti s tímto pojetím bývá uváděn vznik nové třídy deklasovaných (underclass), a to nejen v důsledku nezaměstnanosti zaviněné deindustrializací a nekvalifikovanosti, ale i v důsledku etnické příslušnosti. R. Dahrendorf odhaduje, že tuto skupinu bude v blízké budoucnosti tvořit jedna třetina pracujících a varuje před tímto příkrým dělením společnosti.

c) Sociálně integrativní diskurs - vysvětluje sociální vyloučení jako vyloučení z trhu práce, kdy práce je vnímána jako nejvýznamnější opora při nacházení místa v sociální struktuře.

Všechny tyto strukturální změny, všechny problémy, které provázejí transformaci společnosti v průběhu posledních pětadvaceti let, se zřetelně podepsaly na životě lidí, jejich jednání a to bohužel i v negativním slova smyslu, tedy na výskytu sociálních deviací. O tom je závěrečná kapitola.

3. 3 Přístupy společnosti k sociálním deviacím

Neexistuje společnost, kde by k žádnému deviantnímu chování nedocházelo. V situaci, kdy společnost nechce a ani nemůže být lhostejná k takovým projevům má následující možnosti, jak na tuto situaci reagovat.

1 Přístup represivní (retributivní) - cílem je trestat, za provinění následuje odplata. V tomto případě se společnost snaží eliminovat sociální deviace tím, že provinilce přísně postihuje. Např. každý Říman měl právo zabít svou ženu, pokud ji přistihl opilou. V Indii byli opilci nuceni pít vařící víno, kraví moč nebo vřelé mléko až k smrti. Tento přístup je typický pro středověk a s postupující humanizací společnosti je od něho upouštěno. I když i v současnosti najdeme příklady takových tvrdých postihů, např. v některých asijských zemích za pašování drog hrozí doživotí či dokonce smrt.

Smyslem tohoto přístupu zůstává striktně zakázat a tvrdě potírat výskyt různých deviací (např. v některých zemích zakázaný rozvod, či prostituce), přijímat radikální opatření k zamezení jejich výskytu (zákaz výroby alkoholu – prohibice, zákaz výroby cigaret apod.). Tento přístup však, jak zkušenosti z historie ukazují, nepřináší očekávané výsledky. Typickým příkladem byla prohibice v USA v letech 1920-33. Dodatek k ústavě USA stanovil zákaz výroby, distribuce a prodeje destilátů, vína a piva. Navzdory asi 300 000 soudním rozsudkům požívání alkoholu v zemi pokračovalo. Rozšířily se ilegální bary a výrobní destilátů a nakonec byl zmíněný dodatek ústavy zrušen. Podobné zkušenosti byly zaznamenány i v Rusku. Alkohol vyráběný ilegálně, podomácku navíc vedl k otrávám a následným úmrtím.

Tzv. retributivní (trestající) přístup v soudnictví je nahrazován přístupem restorativním (chápat, pomáhat). Výsledkem je ve zvýšené míře užívání alternativních trestů, mediace apod. Je však třeba samozřejmě posuzovat devianty individuálně a podle toho určitý přístup volit.

2 Přístup reglementační - vymezuje pravidla, za kterých je možné deviaci tolerovat. Tento přístup je možný za jistých okolností a u některých sociálních deviací. Takto se např. přistupuje v některých zemích k prostituci. Je tomu tak např. v Rakousku i Německu. Výsledkem je, že danou deviaci má společnost pod jistou kontrolou jednak z hlediska zdravotního (pravidelné prohlídky apod.) jednak právního, protože provozování je vnímáno jako podnikání a musí být řádně zdaňováno. Je propočítáno, že u nás stát takto přichází na daních přibližně o 4,5 miliardy.

Svým způsobem je tento přístup aplikován i v případech, kdy se určitá norma posouvá. Např. v případě homosexuality nebo i rozvodovosti, kdy společnost reflektuje změny společenského klimatu a dané jevy toleruje za jistých okolností. Čerstvými příklady takovéhoho přístup je legalizace prodeje marihuany v Equadoru a nejnověji i v USA ve státě Colorado.

3 Přístup abolicionistický - klade důraz na profylaxi, prevenci. Tento přístup je někdy výrazem jistých rozpaků ve společnosti, kdy si s daným jevem neví rady, nebo jej nechce řešit (viz přístup k prostituci, kouření, hracím automatům u nás). V zásadě lze ovšem tento přístup chápat jako žádoucí za předpokladu, že prevence (tedy snaha předcházet a zamezit) sociálních deviací skutečně vede k jejich minimalizaci. To ovšem předpokládá, že prevence je účinná a efektivní. To se bohužel o současné situaci u nás moc říci nedá. Problém je v tom, že nejsou respektovány základní principy účinnosti.

Pojem **prevence** znamená předcházení, ochranu před potencionálním ohrožením sociálními deviacemi. V zásadě bývá rozlišována prevence primární jako předcházení sociálně deviantnímu jednání v situacích a prostředích, kde ještě daný jev nenastal. O sekundární prevenci hovoříme v případě působení na osoby, které jsou rizikové či, kde již došlo k výskytu deviantního chování. Terciární prevencí rozumíme předcházení následkům sociálně patologického jednání, zabránění recidivě. Příkladem může být rozdávání sterilovaných injekčních stříkaček drogově závislým, nebo kondomů prostitutkám.

Existují další **typologie prevence**. Podle rozsahu lze rozlišit prevenci plošnou, také sociální (v rámci celé společnosti), skupinovou (zaměřenou na určité skupiny, např. mládež), individuální (práce s konkrétním jedincem). Za podstatné lze pokládat rozdělení na prevenci specifickou a nespecifickou. Prvá se týká jednotlivých sociálních deviací (např. prevence šikany, kriminality, drogové závislosti). Nespecifická prevence představuje působení směřující k celkovému formování osobnosti ve smyslu zdravého životního stylu, posilování salutoprotektivních faktorů osobnosti. Tedy osobnosti, schopné odolávat nejružnějším negativním vlivům, ohrožením, nástrahám.

Je zřejmé, že především v nespecifické prevenci by mělo být jádro tohoto přístupu. Vycházíme z toho, že ať se jedná o prevenci závislostí, kriminality, šikany apod. všechny tyto jevy mají z hlediska etiologie a tedy i možností jejich předcházení mnoho společného. M. Řezníček v souvislosti s tímto pojetím hovoří o systemické prevenci (Řezníček, 1998).

V souvislosti s touto nespecifickou a primární prevencí hraje prvořadou roli rodina a škola. Pokud jde o školu, nespecifická primární prevence spočívá vlastně v sociálně výchovné činnosti, v osobnostně sociálním rozvoji. V průběhu posledních let dochází na školách

k realizaci různých preventivních programů, které mají spíše charakter specifický (proti drogám, kriminalitě, agresivitě apod.).

V zahraničí jsou realizovány programy zaměřené na intervenci do sociálních procesů uvnitř školy. Za všechny uvedme francouzský projekt „bezpečné školy“, zaměřený především proti školnímu násilí a šikanování. Do projektu byli angažováni jako „supervizoři“ mladiství nezaměstnaní, kteří prošli osmidenním speciálním výcvikovým kurzem. Po té s nimi byla uzavřena šestiměsíční pracovní smlouva a jejich úkolem bylo např. pomáhat učitelům v dozoru při poledních přestávkách, ale i v době po skončení vyučování. Dále řešili problémy spojené s agresivním chováním žáků. Vyhodnocení experimentu ukázalo, že ve školách, kde byl tento program zaveden, došlo ke zřetelnému snížení násilí a zlepšení vztahů učitel-žák (King, 1988).

Zřetelně efektivním se jevil i program, který byl realizován v Norsku a je znám jako „celoškolní přístup“ (whole school approach). Spočívá v širokém informování rodin a škol o tom, jak redukovat násilí, šikanu. Cílem bylo zvýšit uvědomění si problému školního šikanování, docílit angažování učitelů i rodičů, vytvořit jasná pravidla v boji s agresivitou a poskytnout podporu a ochranu obětem. Ve školách byla stanovena ve třídách i na individuální úrovni specifická pravidla týkající se takového chování, do vyučování byly zařazeny diskuse o takovémto chování a potencionální oběti byly povzbuzovány k tomu, aby případy násilí hlásily. Současně byla věnována pozornost dohledu na hřištích a v době po skončení vyučování. Výsledky byly velmi povzbuzující, byl zaregistrován pokles šikany a viktimizace žáků ve škole i mimo ni (Graham, Benet, 1995).

Problematiku prevence na českých školách řeší Strategie prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže v působnosti resortu školství, mládeže a tělovýchovy na období 2005 – 2008 a Vyhláška 72/2005 Sb. O poskytování poradenských služeb ve školách a školských zařízeních.

Uvedená Strategie prevence sociálně patologických jevů řeší problematiku spíše obecně a klade důraz zejména na specifickou primární prevenci. O nespecifické prevenci se sice také zmiňuje, jako o nedílné součásti primární prevence, ale dle našeho názoru by nespecifické prevenci měl být věnován větší prostor a kladen na ni minimálně stejný důraz, ne-li větší než na specifickou.

Od roku 2005 jsou také ještě otázky prevence a s ní spojených aktivit upraveny ve výše zmíněné vyhlášce. Poradenské služby ve školách jsou zaměřené mimo jiné na primární prevenci rizikového chování. Tyto služby mají být zabezpečovány zpravidla výchovným poradcem a školním metodikem prevence. Dále mohou být zajišťovány i školním psychologem nebo školním speciálním pedagogem. Ti se však na školách objevují spíše výjimečně a většinou se jedná jen o externí spolupráci.

Funkci školního **metodika prevence** vykonávají řadoví učitelé v rámci svého úvazku, někdy i nad rámec tohoto úvazku a to přináší nemálo problémů. A tak dochází k tomu, že je ve školách tendence přenést co nejvíce povinností na třídního učitele.

Dle poznatků ze škol by bylo nutné posílit funkci školního metodika prevence, dát mu více pravomocí, a pokud nedojde ke vzniku celého úvazku pro metodika (funkci by mohl vykonávat sociální pedagog, jako tomu je na Slovensku), tak ve stávající podobě alespoň zřetelně snížit jeho úvazek učitele. Současný stav komplikuje situaci také v tom smyslu, že ve školách existuje méně záznamů o žákovi. U většiny pedagogů se můžeme setkat s malou znalostí dětí, které mají vychovávat, s téměř žádnou znalostí rodin žáků a prostředí, ve kterém se pohybují. Učitelé si stěžují na špatné nebo téměř žádné výchovné působení v rodině a často malou spolupráci s rodiči. Téměř chybí, komunikace s tímto prostředím. Tyto nedostatky současné hektické doby mají velký podíl na včasném nerozpoznání příznaků a nepodchycení možnosti vzniku jakýchkoliv sociálních deviací u dorůstajícího, dospívajícího jedince.

To, že preventivní působení nepřináší očekávaný efekt je do značné míry dáno tím, že nejsou respektovány nezbytné zásady. J. Hroncová uvádí třináct takových principů (Kraus, Hroncová a kol., 2007, 44).

Z našeho hlediska za nejdůležitější pokládáme následující tři principy:

Princip systémovosti, kterým rozumíme to, že veškeré činnosti a snahy musí tvořit systém. Tedy nejen soulad působení školy, rodiny a dalších výchovných (poradenských) zařízení, občanských sdružení, církví, ale také policie, zdravotnických zařízení, tomu musí napomáhat také legislativa, média, celková společenská atmosféra (mj. regulace dostupnosti alkoholu, hracích automatů apod.). To vše by mělo být na určitých úrovních (školy, obce) koordinováno. Málo platné bude snažení školy, příp. rodičů, jestliže celkové společenské klima, působení médií je „naladěno“ jinak.

Princip systematičnosti je druhý, který nebývá respektován. Znamená, že veškeré působení musí být průběžné, zmíněná sociálně výchovná činnost trvalá, nepřetržitá. Velmi často jsme stále svědky různých jednorázových, epizodických akcí, které bývají již předem odsouzeny k neúspěchu.

Princip komplexnosti je rovněž zásadní a lze jej vysvětlovat různě. Bývá chápán jako vzájemná provázanost prevence primární, sekundární, terciární, dále sociální, situační, individuální zahrnující všechny věkové kategorie. Potřebu komplexnosti však vidíme ještě z jiného zorného úhlu a to především v působení na osobnost ve všech jejích složkách. Převážná část primární prevence má charakter informování, poučování (působení na složku kognitivní) a to mívá často kontraproduktivní charakter. Na poučení musí nezbytně navázat vytváření přesvědčení (působení na složku emotivní) o nebezpečnosti, škodlivosti a to metodami aktivizačními, názornými. V neposlední řadě vyvrcholením by mělo být utváření potřebných návyků zdravého životního způsobu, správné životosprávy atd. (působení na složku konativní).

4 Přístup terapeutický - orientuje se na pomoc deviantům. Problematika deviací není jen záležitostí sociologie, psychologie, práva, etiky, ale má i pedagogický rozměr. A to nejen v souvislosti s tím, že prostřednictvím výchovy můžeme deviantnímu chování předcházet, ale také naopak je napravovat,

Terapie znamená léčbu poruch, nemocí (fyzilogických i psychických) prostředky biologickými (medikamenty), psychologickými (psychoterapie). Širší pojetí pak jako „léčbu“ poruch a závad v chování a to i prostředky pedagogickými, příp. v širším sociálním kontextu (socioterapie). V rámci takto chápané terapie dochází k uplatňování dalších procesů. Terapií tedy rozumíme proces komplexní nápravy osobnosti deviantně jednajících. V souvislosti s týráním dítěte v rodině je řeč o protektivně-terapeutickém přístupu, který je charakterizován jako snaha o zlepšení podmínek života rodiny, nápravu vzájemných vztahů v rodině tak, aby dítě mohlo v rodině žít bez rizika týrání (Ondrejko, 2009).

Východiskem pro charakteristiku procesu terapie je zákonitost, která říká, že každé napravování, přetváření návyků, stereotypů, modelů chování je složitější a náročnější a také dlouhodobější proces než vlastní utváření osobnosti, proces výchovy. Současně je to také proces nákladnější, jehož efektivita je relativně nízká. Takto široce chápaný pojem terapie má řadu variant.

Nejfrekventovanější pojem **psychoterapie** znamená léčení duševních poruch, psychosomatických a duševních nemocí psychologickými prostředky, tj. slovem, gestem, mimikou, ale také třeba úpravou prostředí. Je jedním z účinných způsobů plánované a promyšlené pomoci.

Stále častěji se objevujícím pojmem je **socioterapie**. Světová zdravotnická organizace vymezuje poslání socioterapie jako poskytnutí danému objektu možnost vytvoření sociálních kontaktů příznivých pro udržení anebo znovuvytvoření jeho přiměřeného sociálního chování.

Úkolem je posílit, obnovit a udržet zájem o reálný společenský život a reálné vztahy v něm. K tomu je zapotřebí intenzivního využívání sociálních sil v okolí dané osoby (postiženého člověka). Často je chápána jako proces úpravy, pozměňování prostředí s cílem usnadnit danému jedinci adaptaci.

Dnes se využívá dalších specifických postupů jako je arteterapie, ergoterapie, hipoterapie, muzikoterapie.

S danou oblastí nápravy deviantního jednání souvisí i pojem **resocializace** znamenající odstraňování relativně trvalých zaměření vychovávaného jedince, způsobujících výchovné potíže. Většinou je chápána širěji jako jakási zpětná socializace, s cílem vrátit člověka do normálního života společnosti, ke společensky přijatelnému způsobu chování. Neobejde se bez změn postojů a bez změn hodnotové orientace. Pak k takovému procesu dochází nejen např. v souvislosti s delikventy a jejich návratem do života, nebo v souvislosti s návratem vyléčeného alkoholika, ale např. i v souvislosti se změnou zdravotního stavu a následnou invaliditou či podstatné změně zaměstnání apod. V souvislosti s uvedeným procesem ve vězeňství (jako příprava na návrat do života společnosti) se objevuje další pojem *reintegrace* a dnes se namísto o procesu resocializace mluví o *programech zacházení*.

Reedukace je v jistém smyslu specifickým případem resocializace, ve kterém se s použitím komplexního systému metod pedagogicko-psychologických, sociálně terapeutických a dalších léčebných, právních metod usiluje o takové změny v chování rozhodování jedince, které by odpovídalo normám (nebylo deviantní).

Z pedagogicko psychologického hlediska se jedná o snahu pomocí pedagogických metod rozvinout nevyvinuté osobnostní vlastnosti, či je pozměnit žádoucím směrem. Ve speciální pedagogice se tímto pojmem rozumí postupy, kterými se zlepšuje, popř. zdokonaluje výkonnost v oblasti postižené funkce. Zlepšováním činnosti se zpětně působí pozitivně na psychiku postiženého a na jeho postoje k vlastní vadě a k prostředí (Průcha; Walterová; Mareš, 2004).

Reedukací (převýchovou) se míní nejen blokování určitých reakcí, odstraňování nežádoucích projevů, ale i vytváření návykové struktury, nových modelů jednání, zvýšení aktivity. Převýchova na jedné straně ruší staré a špatné, na druhé straně rozvíjí a upevňuje nové. Termínem náprava se pak často rozumí výsledek převýchovy (pokud je kladný).

Další pojem, který v uvedených souvislostech je možné uvést je *rehabilitace*. Jedná se o souhrn určitých postupů, kterými se upravují společenské vztahy, obnovují narušené praktické schopnosti a dovednosti i možnosti seberealizace postiženého jedince. Uplatňuje se především u osob zdravotně postižených.

Někdy se hovoří přímo o sociální rehabilitaci (reintegraci) jako soustavě sociálních, ekonomických, pedagogických, psychologických a kulturně výchovných opatření, která jsou zaměřena na účinné, včasné navrácení a začlenění vyřazených občanů do normálního společenského života a současně zmírňování omezení a snižování závislosti na jiných osobách (např. při návratu z výkonu trestu) (Strieženec, 1996).

Specifika, formy a metody procesu terapie a resocializace

Zmíněné procesy vedoucí k nápravě mají pochopitelně svá specifika, podle toho, o který jev se jedná. I když je něco jiného léčba a převýchova alkoholika a něco jiného např. převýchova delikventa základní postupy a formy jsou obdobné.

Formy lze rozlišit:

- individuální (objektem působení je jedinec a volí se postupu adekvátní dané osobnosti a danému problému,
- skupinové (objektem působení je zpravidla malá skupina, kde se využívá skupinové dynamiky, skupinového mínění, skupinových interakcí),
- hromadné (objektem působení jsou větší skupiny, terapeut zde nevyužívá interakce mezi členy, např. působí režimovou metodou na celé osazenstvo věznice).

Z hlediska charakteru průběhu daného procesu lze hovořit o formách: ambulantní a ústavní. Z hlediska přístupu dotyčné deviantně jednající osobnosti lze rozlišit formu: dobrovolnou a nařízenou. S ohledem na délku trvání existují formy: krátkodobé a dlouhodobé

Pokud jde o konkrétní postupy, jedná se v první řadě o stimulování a posilování (odměňování) žádoucích způsobů jednání a současně o postupy inhibičního charakteru (potlačování, trestání nežádoucího jednání).

Konkrétní metody lze rozdělit do tří skupin:

a) Metody usměrňující aktivitu

- organizování chování, výchovné rady, přesvědčování, relaxační techniky, sdělování rozhodnutí, učení racionálního zvládání zátěžových situací, tělesná cvičení, pracovní činnosti.

b) Metody podmiňující aktivitu

- osobní vliv, příklady, organizování a využívání zkušeností, motivační trénink, posilování sebevědomí, specifické terapie.

c) Metody využívající působení sociálních skupin

- samospráva, vytváření cílů a norem skupin, zvyšování soudržnosti skupiny, svépomocné organizace, skupinová terapie.

Ve všech těchto přístupech platí nezbytnost individuálního přístupu na základě důkladné znalosti dané osobnosti i prostředí, z něhož přichází, příčin a okolností, za nichž se do procesu reedukace dostala. Významnou roli v daných procesech může hrát práce, ale také činnost sportovní či kulturně osvětová.

V procesech resocializace a reedukace musíme také počítat s jistými **bariérami**, tedy okolnostmi, které tyto procesy komplikují.

a) *Bariery na straně klienta*, objektu působení

- nepřipouští si své chyby, svůj stav, bagatelizuje své jednání, přenáší vinu na jiné, ospravedlňuje stále své jednání, odmítá odpovědnost za své jednání, nevidí východisko ze své situace (vyhrožuje např. sebevraždou)

b) *Bariéry sociálně kulturní*

- vychází z postojů veřejnosti k danému jevu, kulturních tradic, např. léčba alkoholika se hodnotí jako trest a stejně jako např. při pokusu o sebevraždu je dotyčný "onálepkován" („ožrala“, „blázen“)

c) *Bariéry na straně vychovatele* (terapeuta)

- jistá rezervovanost v přístupu (např. vůči drogově závislým), v jejich postojích se odráží jisté předsudky (každý odsouzený je lotr, všichni Rómové jsou devianti).

Problematika terapie a resocializace má i svou sociálně psychologickou dimenzi. Jedná se o pochopení a empatický přístup k osobnosti devianta jako předpokladu úspěšnosti těchto procesů a o dosažení toho, že daný člověk v první řadě přijme a ztotožní se s rolí devianta a na konci těchto procesů naopak roli abstinenta, člověka napraveného, který nesklouzne do recidivy.

Přijetí role devianta znamená uznat svou situaci, dospět k závěru, že je s tím potřeba něco dělat a že sám si zřejmě nedokáže pomoci. Je to pro většinu těchto lidí nová interpretace vlastního chování, protože většinou jsou přesvědčeni o tom, že svoje jednání „mají pod kontrolou“, že jsou dostatečně silní na to, aby si dokázali se situací, do které se dostali poradit sami.

Přijetí role napraveného, abstinenta znamená, ztotožnění se stanoviskem, že jediným řešením je abstinence, vyloučení jakéhokoliv deviantního chování. To sebou zpravidla nese přerušování dosavadních kontaktů s osobami, které nebudou ochotny akceptovat tyto postoje a naopak pomoc okolí, které toto pochopí je nesmírně žádoucí. Současně jde o trvalou změnu postojů k danému problému (alkoholu, drogám, hracím automatům, krádežím, šikaně apod.). Důležitým momentem je vypěstování schopnosti nadále na sobě pracovat, neustrnout na dosažených změnách. Často se stane, že takovýto jedinec se podílí na pomoci jiným

postiženým (např. vyléčený narkoman se účastní různých akcí v rámci preventivních programů).

Specifické společenské terapeutické instituce, ve kterých charakterizované procesy probíhají:

- *Převýchovné, nápravné* (výchovné ústavy pro mládež, dětské domovy se školou, věznice, kde se rozlišují tři nápravně výchovné skupiny, podle závažnosti trestného činu a podle stupně recidivy).
- *Léčebné* (psychiatrické ambulance, oddělení psychiatrických klinik, různá kontaktní centra a léčebny pro drogově závislé, alkoholiky, patologické hráče apod.

4. Činitelé ovlivňující deviantní chování

V kapitole 2.5 jsme mluvili o polyetiologické teorii, která v posledních desetiletích převládla v přístupu k výkladu podstaty a vzniku sociálních deviací. Tento přístup znamená, v souvislosti s etiologií sociálních deviací, že na každém deviantním jednání se podílí vždy více faktorů, tedy přístup vícefaktorový (multifaktorový). Všechny tyto faktory lze v zásadě rozdělit na faktory exogenní a endogenní. J. Hroncová řadí k endogenním faktorům: zvláštnosti nervové soustavy, nemoci a úrazy, mentální retardaci, vrozené vlastnosti, duševní poruchy, organické poškození mozku, poruchy v oblasti emočního vývoje, specifické procesy dozrávání nervové soustavy. Mezi exogenní pak řadí: rodinné prostředí, školu, vrstevnické party a působení médií (Hroncová, 2004).

Již v úvodu jsme vysvětlili, proč věnujeme pozornost především celospolečenským vlivům a vlivům vnějším. Právě těmto činitelům exogenní povahy jsou věnovány následující řádky.

4.1 Rodina

Pojem **rodina** evokuje tradiční funkce, role a jejich plnění, které však už soudobá erodovaná rodina neplní. Rodina se tak stává „skořápkovou“ institucí (Giddens, 2000). Objevují se názory, že dnešní rodina je vnitřně tak proměněná, nebo vyprázdněná, že používat stále setrvačně pojem rodina je problematické nejen terminologicky, ale hlavně sociálně. Slovo rodina se v moderní společnosti stává problematickým pojmem a měli bychom vynalézt nový pojem, který by do budoucna pojem rodina nahradil a odpovídal postupující proměně institucí moderní společnosti (Smutek, 2012).

Zdá se tedy, že pojem rodina ztrácí obsah, není aktuální a nabízí se otázka, zda by nebylo lépe vzít za základní jednotku domácnost či nemluvit raději třeba o „soužití“. Tomuto duchu odpovídá i následující vymezení, kdy pojem rodiny je chápán „jako varianta intimních vztahových systémů, které mohou obsáhnout jak intra, tak intergenerační konstelace (seskupení) osob“ (Schneewind, 1998, 26). Tato definice pak zahrnuje i nesezdané páry.

Z výše uvedeného vyplývá, že rodina se nachází v nové a složité situaci. V moderní společnosti dochází k čím dál větší individualizaci, odosobnění vztahů, prudké racionalizaci, nárůstu požadavků a všechny rysy moderní západní civilizace nikterak pojmu rodina ani reálné podobě rodiny nesvědčí. Na druhé straně současná doba posílila význam rodiny jako útočiště před veřejným složitým světem a vystupuje, zejména v sociálně slabém prostředí, jako jediný opěrný bod, kam se její členové, děti především, mohou uchýlit. Lze souhlasit s J.

Macháčkovou, že rodina přes všechny změny, kterými prošla a prochází, zůstává stále neoptimálnějším prostředím pro zdravý vývoj dítěte (Macháčková, 2008).

Konkrétně změna společensko politické situace po r. 1990, která přinesla dopady nejen do sféry hospodářské, ale i kulturní a sociální poznamenala i život rodin. Do r. 1990 byla nastavena určitá pravidla (povinnost být zaměstnaný, rodiče byli zodpovědní za to, že dítě bude chodit do školy). Najednou se objevuje nezaměstnanost, která ovlivňuje stabilitu rodin, ovlivňuje demografickou situaci, zprostředkovaně má vliv na rozpad rodin. Dochází postupně k odklonu od tradic v tom smyslu, že přibývá žen, které se chtějí stát matkami, ale nevdat se, nebo dokonce sami bez partnera. Založení rodiny se stává dilematem hlavně pro mladé ženy. Co zařadit na prvé místo? Jak zařídit, aby zvládla profesní dráhu, kariéru a současně dobře fungující rodinu s dětmi (Višňovský, Hroncová a kol., 2010).

Celkový stav společnosti provázený těmito často překotnými změnami, způsobujícími jistou dezorientaci, diferenciaci společnosti atd. má anomický charakter a otázky anomie se stávají aktuálním problémem právě i v rodině.

Pozoruhodný výzkum na toto téma realizoval P. Ondrejko. Z výsledků a závěrů tohoto výzkumu stojí za zmínku, že nejvyšší skóre ze všech otázek zaznamenala odpověď „na většině našich dnešních těžkostí nemůžu jako jednotlivec nic změnit“ a „svět se stal dnes tak komplikovaným, že se v něm už člověk nevyzná“. Celkově autor konstatuje, že existence projevů **anomie** v současné rodině byla jednoznačně prokázána (Ondrejko, 2010).

Následně se pokusíme přiblížit současnou rodinu z hlediska některých základních ukazatelů.

a) Demografická situace

Mezi nové rysy **demografického vývoje** patří přirozený úbytek obyvatel a zrychlující se proces stárnutí populace. Další výrazný posun zaznamenáváme ve věku uzavírání sňatků. U mužů se hranice posunula z věku 24 na 29 a u žen z 21 na 27. Došlo k výraznému poklesu porodnosti. Jestliže ještě na počátku devadesátých let se koeficient pohyboval kolem 1,9, v posledních letech činí okolo 1,3. Mají na to vliv ekonomické problémy, nezaměstnanost, bytová situace. Dnešní trend je takový, že dítě v rodině je vnímáno velmi často jako bariéra v profesním růstu, překážka ve vlastní seberealizaci a to oběma rodiči. Statistické údaje říkají, že páry, kde jsou oba rodiče zaměstnaní, mají méně než dvě děti, zatímco páry při jednom zaměstnaném rodiči je to 2,5 dítěte.

Přidávají se i další důvody. Např. v Itálii, tradičně orientované na rodinu, se rozšířil názor, že rodičovská role je příliš složitá, možnost neúspěchu vysoká, časy jsou celkově špatné a budoucnost nejistá a tak je třeba žít současností, snažit se užívat si život jako to jde,

bez odpovědnosti a bez dětí je to snadnější. Výsledkem je, že nejen v Itálii roste počet bezdětných párů (v anglosaských zemích mají pro to výraz „childtree“). V Americe již každá pátá žena nemá děti a porodnost je nejnižší v historii vůbec. I u nás počet bezdětných žen roste.

Dítě je vnímáno ale také často jako určitý přepych a to z důvodů nejen ekonomických. Výsledky výzkumu J. Macháckové zřetelně ukazují, že v souvislosti s příchodem dítěte dochází ke změně sociální i ekonomické situace rodiny, rodiče předpokládají obtížnější návrat do zaměstnání a celkově se příchod dítěte stává pro řadu rodin problémem. Autorka konstatuje, že okolnosti vznikající při založení rodiny nejsou nijak zvlášť příznivé a českého státu jakoby se tento neuspokojivý stav vůbec netýkal (Machácková, (2008)). Není divu, že se výrazně zvyšuje podíl těch manželství, která uvažují pouze o jednom dítěti a někteří mladí lidé v důsledku uvedených skutečností neplánují ve svém životě dítě vůbec.

Markantní je další posun v charakteru rodiny. Tím, že výrazně ubývá legitimně založených rodin, sílí trend partnerského soužití bez uzavření sňatků. Ještě v šedesátých letech se 95% dětí rodilo v manželství. Dnes naopak dětí narozených mimo manželství je již přes 40%. Rozvod či rozpad soužití je do života dnešní mladé generace běžně zakomponován jako „pojistka“ případného neúspěchu. Také názor, že dítě nemusí vyrůstat v úplné rodině, se stává čím dál běžnějším. Při tomto, v řadě zemí již déle trvajícím, trendu zesilují snahy o přijímání právních úprav nesezdaného soužití, tedy o jeho formalizaci vedle právní úpravy manželství. Jedná se nejen o skandinávské země, ale též o právní úpravy francouzské či nizozemské.

Neúplnost rodiny je ovšem vážný problém z hlediska rozvoje osobnosti dítěte, protože tím bývá narušen celý výchovný proces. Nepřítomnost otce vinou rozvodu nebo kvůli tomu, že s matkou dítěte nikdy nezačal žít, je výrazným rizikovým faktorem především pro chlapce, kteří postrádají (při výrazné feminizaci našeho školství) jakékoliv vzory mužského jednání. Absence modelu tohoto jednání však poznamenává i rozvoj osobnosti dívek, obtížně si vytvářejících model svého budoucího partnera. Děti vychovávané jedním z rodičů mají podle mezinárodních srovnávacích studií v průměru horší výsledky ve škole, více psychických problémů a také více střetů se zákonem. Přítomnost otce v rodině soudobý výzkum jasně ukazuje jako faktor, který brání delikvenci syna (Matoušek, Kroftová, 1998, 40).

V obou případech platí, že „rodina je prvním a dosti závazným modelem společnosti, s jakým se dítě setkává“ (Matoušek, 1997, 8) a tento model pak dítěti v případě osamocených matek či otců citelně chybí.

Demografická situace se pojí i s výskytem sociálních deviací. Ještě v osmdesátých letech výzkumy a statistiky vykazovaly souvislost mezi kriminalitou mladistvých a počtem dětí. Převážná část mladistvých delikventů pocházela z vícečetných rodin. Dnes se zřetelně zvyšuje podíl těch manželství, která uvažují o jednom dítěti. Situace jedináčka v rodině a jeho výchova je však, z hlediska deviantního chování, stejně riziková jako situace ve vícečetné rodině.

b) Demokratizace rodinného života

K **demokratizaci rodiny** došlo v průběhu posledních desetiletí především v důsledku dlouholetých emancipačních snah žen o zrovnoprávnění v životě vůbec. Je to současně spojeno i se vzrůstající vzdělaností a kvalifikovaností žen, ale do jisté míry to souvisí i s proměnami v hodnotové orientaci. Současně lze zaznamenat i posuny v rolích a hlavně pokles autority mužů, otců. Někteří autoři hovoří dokonce o krizi otců. I to se může projevit, především v souvislosti s rozvojem osobnosti a výchovou chlapců, jako problém, který může přispět k deviantnímu chování.

Francouzský sociolog J. C. Kaufmann zdůrazňuje, že u žen rozhodnutí vydat se na cestu autonomie se netýká jen jich samotných, ale celé společnosti a tím ve skutečnosti zpochybňují samotnou strukturu jejích základů – rodinu založenou na oddanosti a sebeobětování ženy – a tím ohrožují celý současný sociální systém (Kaufmann, 1995).

Demokratizační tendence lze zaznamenat nejen ve vztahu mezi manželi, ale též i v rovině rodiče – děti. Není to až tak příliš dlouho, kdy děti rodičům vykaly. Celkově lze dnes pozorovat vztahy partnerštější a přístupy k dětem mnohem tolerantnější. Je opět otázkou, zda tento posun je jednoznačně ku prospěchu v rozvoji osobnosti dítěte a jestli ono „kamarádství“ někdy není dětmi zneužíváno a neprojevuje se v tom, že dítě přestává celkově vnímat roli autorit a nepřispívá tak k likvidaci jakýchkoliv zábran v jednání.

„Dlouhodobými výzkumy je dnes dostatečně potvrzeno, že v rodinách delikventně se chovajících adolescentů se rodiče méně starají o vytvoření zábran v asociálním chování dětí“ (Matoušek, Kroftová, 1998, 44).

c) Sociálně ekonomická situace rodin

Existence rodiny je podstatná pro hospodářský rozvoj, podílí se výrazně na formování toho, čemu se v poslední době říká „lidský kapitál“. Rodina také byla a v současnosti opět v řadě případů představuje samostatnou ekonomickou jednotku, podílející se na tvorbě společenského bohatství. Pod vlivem uvedených rizik doby, především v souvislosti s pokračující diferenciací společnosti dochází i k diferenciaci rodin a sociálně ekonomická

situace rodin se mění. Celkově se postupně od devadesátých let projevuje určitý pokles reálných příjmů a koncentrace větší části domácností v nižších příjmových pásmech.

Struktura spotřeby se mění ve prospěch potravin, bydlení, zdravotní péče na úkor oblečení, kultury, rekreace. Trend v zásadě pokračuje, postupuje zřetelná diferenciaci, včetně hrozby **sociální exkluze** u určité části rodin.

V našem výzkumu (byl realizován na souboru 500 rodin v rámci projektu Tradition and modernity in the life-style of the families of the Visegrad countries) plná polovina rodin přiznává zadluženost a téměř v 60 % uvádějí, že při rozhodování o výběru potravin zásadní roli hraje cena (Kraus; Jedličková, 2007, 279). Na druhé straně je mnoho rodin, které žijí v nadměrném blahobytu. V nich často dochází k tzv. „zpeněžování dětství“ s neúměrnou výší kapesného.

Z hlediska **sociálních deviací** představují hrozbu oba extrémy ve struktuře rodin. Rizikové jsou nepochybně rodiny žijící v chudobě, či na její hranici. Rodina a v důsledku toho i děti ve snaze vyrovnat se okolí jsou pod tlakem a to vede často ke kriminálnímu jednání. Dítě z takto znevýhodněné rodiny se může setkat s nepřijetím vrstevníky, stát se obětí šikany. Oběťmi šikany se stávají děti, které se nemohou z daných důvodů účastnit různých akcí, odlišují se svým oblečením, vybavením. Někdy tyto okolnosti mohou naopak vést k tomu, že tyto děti se stávají agresory, ve snaze vykompenzovat své znevýhodnění.

Nedostatek financí v rodině má samozřejmě i vliv na trávení volného času dětí, mladistvých i jejich rodičů. V dnešní době, kdy se volný čas stává mnohdy „byznysem“, jsou finance zapotřebí téměř ve všech institucích, organizacích. Matoušek píše, že rodina delikventů byla častěji v ekonomicky špatném postavení. Mnohé rodiny žijí ze sociální podpory. Rodiče jsou totiž mnohdy nezaměstnaní, či mají velmi nízké příjmy (1997, 17).

Ještě v padesátých letech platilo, že zdrcující většina delikventně jednajících mladých lidí pochází z nejchudších a nejméně vzdělaných rodin. Stále sice platí, že jako nejpriznivější živná půda kriminálního chování se jeví nejnižší vrstvy společnosti, s nejnižší kvalifikací a nejvyšší nezaměstnaností, ale výrazně narostlo toto jednání i v rodinách velmi dobře situovaných. Toto přelévání kriminality do lépe situovaných vrstev se dá interpretovat jako následek klesajícího vlivu rodiny na chování dospívajících ve všech společenských vrstvách (Matoušek, Kroftová, 1998, 41). Často to souvisí i se zmíněným „zpeněžováním dětství“, s neúměrnou výší kapesného a to je situace, která může vést k dalším deviantním projevům jako je alkohol, drogy, patologické hráčství.

d) Dezintegrace rodinného života

Jeden z významných dopadů společenských proměn do rodinného života je jeho dezintegrace. Již delší dobu lze pozorovat, že téměř ve všech rodinách v určité míře ubylo chvil, kdy se rodina schází pohromadě za účelem sdělit si vzájemně své zážitky, radosti i starosti a hledat cesty vzájemné pomoci, spolupráce. Přibývá naopak rodin, kde se jednotliví členové jen potkávají, korespondují spolu, příp. přestávají komunikovat vůbec. Např. ani při jídle se ve značné míře rodiny nescházejí. Alespoň u večeře uvádí 43 % denně a 15% pouze o víkendech, kdy se ve 45 % scházejí i u oběda (Kraus; Jedličková, 2007). Rodina se stává spíše jakýmsi průchozím prostorem a její členové žijí spíše vedle sebe než spolu.

Náš výzkum současně potvrzuje, že pouto rodiny posilují právě takové faktory jako je vzájemná komunikace, společně prožívané záliby a společně trávený volný čas. Teprve pak následuje např. erotika, sexualita. Na otázku co nejvíce udržuje rodinu pohromadě nejfrekventovanější odpověď (88%) byla to, že „mohu se na někoho spolehnout, mám citové zázemí“ (Kraus, Jedličková, 2007, 298).

Dezintegrací rodinného života jsou bohužel poznamenány především děti. Ony pociťují absenci pevného zázemí nejvíce. Není divu, že když jim ho neposkytne rodina, hledají ho jinde a to nejčastěji v nejrůznějších partách. Ty ovšem velmi často představují živnou půdu pro delikventní jednání.

Studie delikventně jednajících mladistvých ukazují rodinné prostředí jako chladné, s minimem rodičovského zájmu o dítě. Rodiče jsou dětmi charakterizováni jako pasivní až odmítaví, s nezájmem o potřeby dítěte (Matoušek, Kroftová, 1998, 43).

V této spojitosti je třeba se také zmínit o rodinné resilienci. Tedy schopnosti rodiny překonat krize a zotavit se z nich. Tato vlastnost rodiny jí umožňuje udržet si stávající pravidla a fungování i v případě ohrožení negativními vlivy. Některé rodiny se s nastalou krizí dokáží vypořádat a přizpůsobí se novým podmínkám, zatímco jiné rodiny se v důsledku krize stávají dysfunkčními. Souvisí to s tím, jak dokáže právě v takových chvílích rodina držet pohromadě. V posledních letech je problematice resilience (především v psychologii osobnosti) věnována značná pozornost (podrobněji o tom viz např. Pelcák, 2013).

e) Izolovanost rodin

Současná rodina se jeví také jako více uzavřená, dostává se do jisté izolovanosti a žije více dovnitř. *„Rodina se tak zmenšuje nejen počtem svých členů, ale ještě více počtem a intenzitou vzájemných vazeb. Taková rodina je pak celkově labilnější a citlivější na jakékoliv vnitřní otřesy. Neexistující vnějškové ukotvení v širších společenských vazbách má za následek, že jakékoliv konflikty či další problémy uvnitř rodiny ji, obrazně řečeno, vychylují*

z rovnováhy a situace se může velmi rychle změnit ve stav ohrožující celkovou stabilitu, která může vést až k rozvratu“ (Kraus, 2008, 112).

Navíc lze v řadě rodin pozorovat, že si manželé vytvářejí vedle společného rodinného života ještě jeden svůj vlastní (zpravidla vázaný na své záliby, resp. život intimní) a dětem, které jsou tak odkázány samy na sebe, nezbyvá nic jiného než žít také svůj vlastní život. Dochází pak k atomizaci života rodin, která ve svých důsledcích může u dětí opět vést k tomu, že při hledání vlastní cesty životem vznikají větší předpoklady k deviantním projevům. *„Čím hůře rodiče monitorují své dítě, tím je větší pravděpodobnost, že se trestného činu dopustí v časném věku, že jej bude opakovat a že půjde o závažný trestný čin“ (Matoušek, Kroftová, 1998, 45).*

f) Životní styl a fungování rodin

Všechny výše zmíněné změny, posuny ovlivňují celkový životní styl rodin poznamenaný především konzumností. V našem výzkumu uvádí 20% rodin jako dominující volnočasovou aktivitu návštěvu nákupních center (Kraus; Jedličková, 2007, 294). Tento životní styl vede také k již zmíněnému „zpeněžování dětství“. Rodiče to, že nemají čas na zabývání se vlastním dítětem, kompenzují tím, že mu mohou koupit, nač si vzpomene. To ovšem opět vede k narušení rozvoje dětské osobnosti a ve svých důsledcích může pak vyústit v deviantní chování.

Do životního stylu současných rodin se promítají i posuny v hodnotové orientaci. Čím dál více získávají převahu hodnoty materiálního charakteru nad hodnotami duchovními. Podíl na tom má i výrazný průnik médií do života rodin. Média zásadně ovlivňují volný čas jednotlivých členů rodiny i celkový životní styl.

Zmíněné jevy dezintegrace, atomizace, celková vnitřní labilita se promítá do celkového života rodin, který je pak často provázen i různými sociálními deviacemi přímo v životě rodiny. Celkový nárůst sociálních deviací nepochybně znamená i nárůst počtu rodin zasažených těmito jevy (nezaměstnanost, alkoholismus, násilí apod.) a tedy rodin s disociálním životním stylem. Značná část deviantně jednajících dětí a mladistvých pochází z rodin, v jejichž prostředí přímo k deviantním projevům dochází (viz nárůst domácího násilí).

„Rodič, který se chová delikventně, nadměrně pije, bere drogy, je často nezaměstnaný nebo má podobné projevy „sociální nepřizpůsobivosti“ zvyšuje pravděpodobnost, že dítě bude během dospívání přestupovat meze zákona“ (Matoušek, Kroftová, 1998, 45).

Můžeme rozlišit čtyři **typy rodin z hlediska plnění funkcí** (Dunovský, 1986, 28)

1. *Funkční rodina*: v té je zajištěn správný vývoj jedince
2. *Problémová rodina*: zde se již vyskytují závažnější poruchy některých nebo všech funkcí rodiny (z hlediska společnosti rodina plní funkce biologické, ekonomické, sociální a psychologické). Rodina je schopna problémy řešit nebo je kompenzovat.
3. *Dysfunkční rodina*: je taková rodina, ve které se vyskytují vážné poruchy některých nebo všech funkcí. Tyto poruchy ohrožují rodinu jako celek, ale i dítě a jeho vývoj. Rodina není schopna řešit problémy vlastními silami. V takové případě dysfunkční rodiny může dojít až k zbavení rodiče jeho rodičovských práv.
4. *Afunkční rodina*: rodiny takového typu přestávají plnit svoje základní funkce. Dítěti rodina škodí, nebo jej dokonce může ohrožovat v jeho existenci. V případě afunkční rodiny je jediným řešením odebrání dítěte z rodiny a umístění ho do rodiny náhradní popřípadě jinam.

Nejen že jsou u rodin někdy zaznamenány poruchy funkcí, ale je možné pozorovat i poruchy ve výchově tedy jinými slovy **poruchy rodičovské role** či **rodičovství**. Šulová (2004) je dělí takto:

1) *Rodiče se o své dítě nemohou starat* a to zejména díky narušení rodinného celku (např. úmrtí) nebo díky nepříznivým přírodním či společenským podmínkám (např. válka).

2) *Rodiče se o dítě starat neumějí* či nedovedou např. z důvodu vlastní nezralosti. Zařadit sem lze i situace rozvádějících se rodičů, kdy je jednomu z rodičů tím druhým znemožňováno, aby se o dítě staral.

3) *Rodiče se o dítě starat nechtějí* a neposkytují dítěti potřebnou péči. Převažuje u nich nezáměr až hostilita. Dochází k zanedbávání dětí a mnohdy i k tomu, že je rodiče opouštějí.

4) *Rodiče se starají hyperprotektivně, nadměrně*, což může vést až k rozmazlení jedince, který nerespektuje druhé, není schopen samostatnosti a je nepřipraven pro budoucí samostatný život.

To jestli rodina bude vhodně fungovat a poskytovat jedinci kvalitní zázemí záleží i na tom, jak moc se rodiče o dítě zajímají, kolik času s ním tráví a jak se mu věnují. Matoušek vidí, jako jedno z měřítek rodičovského zájmu o dítě, právě množství společně tráveného času a dodává, že rodiny, kde se vyskytují jedinci, kteří mají problémy se zákonem, jsou charakterizované jako místo s chladnou atmosférou. V rodině se objevuje bezcitnost, odmítání a agresivita (1997, 39).

Dalším faktorem, který ovlivňuje vznik deviantního chování, je uplatňování disciplíny v rodině či kvalita rodičovského dohledu. V rodinách, kde žije delikvent, se setkáváme s extrémně tvrdou disciplínou nebo naopak s naprostou netečností (Matoušek, Kroftová, 1998,

17). Rodiče se méně starají o vytvoření zábran, které by bránily delikvenci dítěte. Nebo můžeme jejich styl výchovy považovat za nekonzistentní. Pod tímto pojmem rozumíme situaci, kdy rodiče jednou jedince za přestupek příliš trestají a jindy ho téměř netrestají nebo to opomíjejí. A tak můžeme hovořit o tzv. neuvědomělém rodičovském povzbuzování mladistvého do delikventního chování. Stává se, že rodič dítě nenápadně povzbuzuje k chování, které mu naoko zakazuje nebo neschvaluje. Dítě se totiž identifikuje nejen s chováním dospělého, ale i s jeho skrytějšími přáními (Matoušek, Kroftová, 1998, 45). Dítě totiž často nedělá to, co po něm rodiče chtějí, ale to, co mu předvádějí, co dítě spatřuje u nich samotných.

Jedním z fenoménů, který se objevuje v dnešní době poměrně často, je rozvod rodičů. **Rozvod** sám o sobě je zátěží pro dospělé natož pak pro děti. Nelze samozřejmě konstatovat, že díky rozvodu je jisté, že se dítě či mladistvý bude chovat rizikově nebo delikventně. Jak poukazuje Matějček, Dytrych (1997, 134) je potřeba uvědomit si, že dítě je během rozvodu vystaveno psychické zátěži, jejíž důsledky se mnohdy neprojevují bezprostředně poté nebo nejsou včas rozpoznány. Následky zátěže se mohou projevovat např. ve vzorcích chování až v pubertě nebo na počátku dospělosti, kdy do extrémně mladých manželství vstupují mladé dívky i muži, a to především z rozvedených rodin, ve kterých se sama matka vdávala v mladém věku.

Mnohdy je předpokládáno, že rozvod přispěje ke zlepšení vztahů, atmosféry, že dojde k uklidnění. Ovšem ukazuje se, že ve většině manželství pokračuje stresující atmosféra plná napětí a sporů. Po rozvodu v drtivé většině případů bydlí každý z rodičů zvlášť. Vznikají problémy, kdy a kde bude dítě bydlet, žít. Matoušek, Kroftová píše, že pokud jsou děti vychovávány jen jedním z rodičů (ve většině případů matkou), mají podle mezinárodních studií více psychických a zdravotních problémů, horší výsledky ve škole a také více střetů se zákonem, než děti, které vyrůstají s otcem i matkou. „*Přítomnost otce v rodině soudobý výzkum jasně ukazuje jako faktor, který brání delikvenci syna. A tak chlapci žijící bez otce nebo s otcem nevlastním mívají větší sklon k přestupování zákona*“ (1998, 40).

Odborníci v oblasti sociálních věd spojují nepřítomnost otce ve výchově s celou řadou závažných společenských problémů a vývojových deficitů u dětí. E. Bakalář uvádí výsledky statistického šetření NFI (National Fatherhood Initiative), které poukazují na dramatický dopad nepřítomnosti otce ve výchově dítěte:

- 72 % všech mladistvých vrahů vyrůstalo v rodinách bez otce.
- 60 % všech pachatelů znásilnění bylo vychováno v domácnostech bez otce.

- 72 % všech dětí v dětských nápravních zařízeních vyrůstalo v rodinném prostředí s jedním rodičem.
- U dětí vyrůstajících bez otce je – ve srovnání s jejich vrstevníky z tradičních rodin – dvojnásobná pravděpodobnost předčasného odchodu ze školy.
- U dětí vyrůstajících bez otce je – ve srovnání s dětmi z tradičních rodin – jedenáctkrát větší pravděpodobnost projevů násilného chování.
- Děti, jejichž otcové jsou nepřítomni, dosahují soustavně podprůměrných známek ze čtení a z matematiky.
- Tři ze čtyř sebevražd mladistvých se vyskytnou v rodinách s jedním rodičem.
- Děti, které žijí odděleně od svých otců, jsou účastníky více nehod (úrazů), mají vyšší procento výskytu chronického astmatu, bolestí hlavy a poruch řeči.
- 80 % adolescentů v psychiatrických zařízeních pochází z domovů bez otce.
- Ve srovnání s dívkami z tradičních rodin, dívky žijící jen s jedním rodičem mají o 164 % vyšší pravděpodobnost těhotenství před sňatkem, o 53 % vyšší pravděpodobnost sňatku před dosažením plnoletosti a o 92 % větší pravděpodobnost rozvodu svého vlastního manželství.
- Nepřítomnost biologického otce v domácnosti zvyšuje dceřinu zranitelnost vůči znásilnění a zneužití o 90 % (tyto trestné činy jsou páčány zejména novými partnery matek).
- Přibývají další a další důkazy o vysoké korelaci mezi nepřítomností otcovské výchovy a násilím mladých mužů (zejména proti ženám)“ (Bakalář, 2002, 140).

Můžeme tedy celkově konstatovat, že „**nepřítomnost rodičovské postavy v rodině**“, je rizikovým faktorem pro dítě či mladistvého. V rodině, kde se objevuje u dítěte nebo mladistvého deviantní chování, chybí nejčastěji otec. Pokud jde o chlapce, tak problém je v tom, že postrádá adekvátní mužský vzor, s kterým by se mohl identifikovat. Velmi často absentuje tento vzor od raného dětství. Chlapec se pohybuje v prostředí žen doma, v mateřské škole i na základní škole. V momentě završení dospívání si to většina uvědomí a v jakémsi „tápání“ buď se opravdu identifikuje se vzory ženskými a výsledkem je, že přibývá mužů se zženštilým chováním, nebo se snaží „přehodit výhybku“ na kolej mužskou, ale vzorem jim je především jednání prezentované médii, tedy mužnost rovná se prezentace síly, agresivita.

Pokud se jedná o dívky, tak postrádají také model mužského chování jako vzor svého budoucího partnera a nastává podobné tápání, kdy mladé ženy vlastně nevědí, jak by měl partner jednat, co mají od muže očekávat a důsledkem je velmi obtížné navazování vztahů a všechny problémy, které jsme popsali a které provázejí současnou rodinu.

Vztah k deviantnímu chování dětí a mladistvých má i **způsob řešení konfliktů** v rodině. Je prokázáno, že jedinci žijící v rodině, ve které je příliš otevřených konfliktů mezi rodiči i

sourozenci, mívají větší sklon ke kriminálnímu chování, oproti dětem vyrůstajícím v klidném rodinném prostředí. V takovéto rodině se vyskytuje mnoho obviňování, agresivní obrany, nevěcné a emoční diskuse (Snyder, Patterson, 1987, In: Matoušek, Kroftová, 1998, 48-49).

Jak bylo řečeno výše, delikventi se častěji vyskytují v rodinách s nízkým společensko-ekonomickým statusem, v rodinách dysfunkčních či neúplných. V dnešní době to ale nemusí být nutně pravda. Matoušek poukazuje na vcelku překvapivý současný trend a tím je nárůst **kriminality** u mladistvých, kteří ovšem žijí v úplné, stabilní rodině. Pro tento trend není zcela jednoznačné vysvětlení. Existují dva přístupy vysvětlující tento fenomén.

První pojetí předpokládá „skrytou patologii“ v rodině. Tuto patologii není možné zachytit „zvenčí“. Druhé pojetí předpokládá, že vliv rodiny na mladistvé během dospívání klesá. Mladiství jsou stále více odkázáni na pasivní sledování médií, na neřízené interakce v partách (Matoušek, Kroftová 1998, 19). Vedle toho všeho se objevuje prázdnota volného času, prázdnota v rodinném prostředí.

Podobně i v souvislosti s užíváním drog případně vznikem dalších **závislostí** lze hledat příčiny v prostředí rodiny. Mezi rizikové faktory bývají uváděny: velmi přísná výchova, naopak velmi liberální až zanedbávající přístup, napětí v partnerských vztazích, nový životní partner v rodině, příliš vysoká životní úroveň a velké kapesné dětem, někdy naopak situace, kdy rodina žije v chudobě (Doktorov, Holotňáková, 1998).

Analogické příčiny bychom našli i v souvislosti se vznikem agresivního chování u dětí. A. Hudecová uvádí, že rozvoj agresivních tendencí je ve značné míře závislý na rodičovském chování, na hodnotovém systému rodiny, na uplatňovaných výchovných stylech, celkovém způsobu života rodiny, který souvisí samozřejmě i se sociálně ekonomickou situací (Hudecová a kol., 2008). Podobné příčiny lze spatřovat i v případech záškoláctví (Kyriacou, 2005).

4.2 Škola - výchovná zařízení

Škola vedle rodiny představuje velmi důležitou instituci podílející se na utváření osobnosti jedince, na socializaci člověka. Ať už se podoba školní docházky více či méně změnila, od vůbec založení povinné školní docházky, stále má škola výchovně-vzdělávací funkci. Měla by předávat znalosti, naučit jedince potřebným dovednostem, připravit ho pro budoucí život. Co se změnilo, je do jisté míry způsob předávání informací, množství látky, kterou se mají žáci naučit. Mění se mnohdy i pohled rodičů na školu a učitele, rostou nároky a očekávání rodičů

od škol. Změny můžeme pozorovat i v samotném vztahu žáků ke škole i k učitelům. Všechny tyto a další změny jsou jistě dány celkovými proměnami společenského klimatu i vzdělávací politikou státu.

Díky slábnoucímu vlivu některých rodin na děti a naopak vzrůstajícímu vlivu médií, která jsou považována za mocné socializační činitele, se stává škola málem jediným prostředím, které je schopno garantovat „optimální či dokonce vědecky promyšlené“ působení na jedince, přičemž má být ono působení v souladu se zájmy společnosti. Od socializačního působení školy se ovšem dnes mnohdy očekává víc, než je reálné (Matoušek, Kraftová, 1998, 66 - 67). Rodiče si tak mnohdy mylně myslí, že výchovně-vzdělávací proces má na starosti jen škola. A v případě problémů s chováním nebo prospěchem dítěte vidí vinu převážně na straně školy.

Škola a další výchovná zařízení, která vzdělávání či výchovu doplňují nebo s ním do jisté míry souvisejí, by měla plnit určité **funkce** vůči jedincům, žákům. Uvedeme jen ty nejdůležitější (Kraus (2008, 102 – 104):

1. *Socializační funkce.* Kromě rodiny i škola zasahuje do procesu **socializace**. V současné době se jeví jako zásadní, naučit mladé lidi zodpovědnosti za své chování a posilovat solidaritu a altruistické tendence. Společnost může přežít zřejmě jen tehdy, když je mezi jejími členy určitý stupeň homogenity, když tedy "výchova tuto homogenitu obsahuje a soustavně posiluje tím, že škola v dětech od počátku fixuje formy sounáležitosti, stejnorodosti, které společenský život vyžaduje" (Durkheim, 1972). Škola je základním instrumentem přizpůsobování nastupující generace společenským poměrům, i když v současnosti její dominance (např. díky vlivu masových médií) poklesla. V rámci této socializační (výchovné) funkce, má-li škola plnit nároky společnosti, spočívající v předávání kultury a zachování její kontinuity, musí být výchovný proces organizován s úmyslem přiblížit mladé generaci všechna významná schémata, z nichž by pochopila, co se bude od ní očekávat v dalším životě (Henecka; Wöhler, 1978,34).

Z tohoto pohledu se jeví jako aktuální zdůraznit, že příprava mladé generace, chápaná dodnes jako adaptace na společenské změny, musí nyní reagovat na rychlé změny života 21. století. Jako podstatná se jeví nutnost zaměření na procesy rozhodovací, na utváření sociálních dovedností, schopností pružně reagovat na rychlé změny života. Jako zásadní se jeví vyzbrojit mladé lidi silou vzdorovat různým vlnám (hrací automaty) a nástrahám (drogy) života, větší zodpovědností za jednání své i druhých, posilovat altruistické tendence, solidaritu. Východiskem by mělo být naučit mladé lidi orientovat se sami v sobě.

2. *Výchovně vzdělávací funkce.* Současná škola se stále jeví až příliš orientovaná na stránku vzdělávací. Měla by klást menší důraz na proces předávání poznatků a více se

soustředit na celkový osobnostní rozvoj, čemuž by mohly dopomoci zavedené Rámcově vzdělávací programy.

Z předcházejícího vyplývá, že v souvislosti s funkcí výchovnou by se do popředí měly dostávat otázky jiné než přímo vzdělávací. V té funkci je škola spíše nahraditelná jinými médii. Vyplývá z toho menší důraz na vlastní proces předávání poznatků a větší na celkový osobnostní rozvoj. Menší důraz na kognitivní oblast dítěte a větší na emotivní a konativní. Stále do jisté míry platí, že „*současná škola je příliš scientistická, nauková, která nemá čas a ani společensky nedoceňuje práci výchovnou*“ (Přadka, 1987). Přitom by bylo třeba, aby právě v tomto směru alespoň do jisté míry kompenzovala to, co nezvládá rodina.

3. *Pečovatelská funkce*. Tato funkce může být různě pojímána. V podstatě jde o stravování, uspokojování základních hygienických potřeb. Materne (1988) ji pojímá jako „zaručení podmínek z hlediska zdraví, bezpečnosti a psychické pohody“. K tomu je možné dodat, že v posledních dvaceti letech se u nás tato funkce zredukovala pouze na zabezpečování obědů. Dřívější zabezpečování zdravotním péče (preventivní zubní prohlídky, povinné očkování apod.) přešlo na rodinu a škola se od nich distancovala. Má to poměrně značné negativní dopady na celkové zhoršování zdravotního stavu dětské populace. Není náhodou, že v zahraničí např. v Německu, se objevuje v čím dál větší míře volání po školách s celodenní péčí, kde tato funkce se stává zásadní. Také problematika bezpečnosti škol je v poslední době v souvislosti s násilím, které se na půdě škol odehrává aktuální.

4. *Poradenská funkce*. Tato funkce je mnohdy plněna jen okrajově, a to v podobě profesního poradenství, které často provádí výchovný poradce z řad učitelů. Jindy zajišťuje plnění poradenské funkce školní psycholog. Z hlediska našeho tématu, tedy sociálně deviantního chování ve škole a jeho předcházení, případně řešení, má tato funkce zásadní význam. Povětšinou je redukována na poradenství profesní a to prostřednictvím výchovných poradců z řad učitelů. Je jen málo škol, kde je tato funkce zabezpečována skutečně profesionálně třeba psychologem (byť třeba jen externě). Jde totiž o to, že zmíněná funkce by měla být směřována nejen k dětem, rodičům, ale i samotným učitelům a měla by se týkat nejen otázek profesionální orientace, ale studijních předpokladů, diagnostikování schopností, osobnostních zvláštností, pomoci v řešení prospěchových i výchovných těžkostí. Činnosti poradenské by mohly mít spojitost i s činnostmi majícími povahu sociální práce. To vše by mohlo tvořit náplň práce specializovaného pracovníka.

5. *Relaxační či rekreační funkce*. Většinou se tato funkce realizuje mimo vyučování. Mohou to být školní družiny, zájmové kroužky apod. Vhodné je, aby se škola snažila ve svých prostorách vytvořit co nejlepší podmínky pro zabezpečení této funkce.

Podstata této funkce míří především mimo vyučovací proces do sféry volného času žáků. Zdá se, že ovšem není nejšťastnější, jestliže dnešní škola pouští tuto oblast více méně ze zřetele (pokles počtu oddělení školních družin, pokles počtu zájmových kroužků ap.) a přenechává ji jen specifickým zařízením, jichž rovněž ubývá. Je škoda, že tělocvičny, laboratoře, dílny zůstávají ve školách pro tyto účely velmi často nevyužity, resp. využity komerčně. Je to však i otázka trávení přestávek či případného času mezi vyučovacími hodinami. Zdaleka ne na všech školách se zamýšlejí nad tím, jak by měli žáci trávit přestávky a co proto v rámci podmínek dané školy mohou udělat. Problematické jsou především možnosti pobytu venku. Na některých školách se snaží umožnit žákům pohyb alespoň uvnitř a upravují za tím účelem chodby (zabudují ribstole, žíněny ap.).

Tyto základní funkce byly vztaženy přímo na školní prostředí. Realizace funkcí by měla probíhat i v dalších výchovných zařízeních. S ohledem na povahu daného zařízení, se poté více dbá na plnění konkrétní funkce. Např. v dětském domově nabude dominance funkce pečovatelská, ochranná. Jiné funkční priority bude mít Dům dětí a mládeže.

Jestliže zůstaneme ještě u školy a sledujeme ji jako socializačního činitele, pak zjišťujeme, že i ona, byť se v ní převážná část působení (na rozdíl od rodiny) odehrává na profesionální úrovni, může selhat. A to hned v několika rovinách. V souvislosti se zmíněným selháváním veřejné sociální kontroly v celé společnosti si dost neuvědomujeme, že k tomu přispívají i situace i ve škole, kdy žák upozorňuje na nežádoucí chování spolužáků a je okolím včetně učitelů označován za žalobníka, „bonzáka“. Po opakované takové zkušenosti se nelze divit, že i v závažné situaci se pak takový člověk chová nevšímavě a „nechce si pálit prsty“.

To souvisí i se současným **pojetím výchovy**. Ta, jak upozorňuje P. Piťha, je dnes výrazně omezena a učitelé (vychovatelé) nemají v ruce nic, co by mohlo zjednat kázeň a pořádek. Nemají oporu v normách. Vše hovoří pro žáka (popř. pro rodiče) a jeho svobodu. Dojde-li ke sporu, neodváží se ředitel postavit za své kolegy. Jednou proto, že rodiče sponzorují školu, podruhé proto, že mají vlivné postavení, potřetí, že jsou ochotni spor medializovat. Učitel se nesmí dítěte ani dotknout, něco mu vytknout, prohlédnout aktovku, protože to je ponižování. Hned přichází na řadu Listina lidských práv a svobod, Úmluva o právech dítěte a při sofistikovaném výkladu znemožňuje účinný postup. Za takovéto postupy může být učitel obviněn, že dítě šikane. Především škola má však vštěpovat určitý řád, vést k pořádku a dodržování norem, a pokud to chybí, změnit se na zábavné zařízení (Piťha, 2008). K tomu je třeba dodat, že úloha školy je v tomto směru o to zásadnější, že jedině ona může narovnávat a napravovat selhávající výchovu rodinnou.

Problematika kázně, disciplinovanosti, která je vyjádřením vztahu jednotlivce ke svému okolí, potažmo ke společnosti je v současnosti naprosto podceňovanou kategorií. Vytratil se ze života jakýkoliv řád. Nemá jít samozřejmě o vynucenou poslušnost, ale o jednání vyplývající z pochopení a vlastního přesvědčení správnosti a potřeby určitých požadavků a norem jednání a jejich respektování. Jinak dostávají volný průchod veškeré pohnutky k deviantnímu chování. Tento stav může mít fatální následky.

V souvislosti se sledovanou problematikou sociálně deviantního chování hraje ve škole důležitou roli i **stránka osobnostně vztahová**, která se promítá do dnes poměrně frekventovaného pojmu sociálně psychické klima. Bývá definováno jako trvalejší sociální a emocionální naladění všech účastníků ve třídě (v daném zařízení), které tvoří a prožívají v interakci. Je to specifický projev života, který odráží úroveň celého prostředí, na němž se podílejí všichni účastníci (Lašek, 2007). Tedy odráží osobnostně vztahovou stránku celého prostředí daného zařízení. Někdy se objevuje ještě termín atmosféra jako označení pro sociální a emocionální naladění v určité situaci, krátkodobě. Vedle toho se lze setkat s dalším pojmem a to kultura školy (school culture), který zpravidla označuje soubor způsobů chování, které se opakováním vyvinuly do více či méně závazných, implicitně i explicitně posilovaných norem chování a v rámci školy všeobecně reflektovaných hodnot a postojů.

Podstatné je, že tato stránka prostředí (klima školy) zpětně ovlivňuje: a) charakteristiky aktérů (zdravotní, sociální, pedagogické, psychologické), b) úspěšnost fungování instituce jako celku (tzv. průběhové charakteristiky), c) kvalitu výstupů instituce (charakteristiky krátkodobého i dlouhodobého rázu) (Mareš, 2003).

Tato stránka prostředí je v první řadě charakterizována samotnými osobami v daném prostředí, zaujímajícími jednotlivé sociální pozice a z nich vyplývající role. Jedná se především samozřejmě o žáky (chovance) a učitele (vychovatelé). Pokud se jedná o žáky, podstatná, z hlediska osobnostně vztahového, může být struktura věková, z hlediska pohlaví, ale též sociální či etnická nebo náboženské příslušnosti, místa bydliště apod. a také osobnostní rysy. Značnou roli hrají třeba také počty žáků ve třídách. Vysoké počty (za optimum je pokládáno asi 20, na vyšších stupních do 30 žáků) znemožňují individuální přístup, přinášejí výchovné potíže, horší prospěch.

Charakteristika osobnostních znaků pedagogického personálu by mohla být podobná. Tvoří ji opět struktura věková, v souvislosti s tím může hrát roli délka praxe, struktura z hlediska pohlaví, sociální příslušnost, dosažené kvalifikace, ale i vzhled, míra naplnění příslušných kompetencí, charakterové vlastnosti apod. Častým problémem pedagogických sborů je např. nadměrná feminizace, značná nekvalifikovanost.

V souvislosti s osobností **učitele** (vychovatele) třeba zdůraznit, že funguje jako vzor pro jednání. Prostřednictvím osobnosti učitele se vytváří nejen vztah ke škole, k vědění vůbec, ale celkově k hodnotám, k životu, společnosti.

Charakteristiku osob setkávajících se v daném zařízení a jejich strukturu doplňují vztahy a procesy uvnitř dané instituce probíhající a to v rovině formální i neformální. Jedná se o dynamickou rovinu v rámci fungování této instituce. Tuto rovinu lze charakterizovat všemi změnami a procesy od přijímání žáků (učitelů) počínaje a jejich odchodem konče.

Základní vztahovou linii představují vztahy mezi žáky a pedagogickým personálem. Pozice daná hierarchií a určená rozsahem pravomoci a autoritou stavěla tradičně obě strany do protikladu. Na konci 20. stol. jsme svědky znatelného posunu. Pozice obou jako by se přiblížila a dostala do jisté rovnováhy. Čím dál více se prosazuje pojetí interakce mezi učitelem a žákem jako vztah partnerský. Nicméně jaké se vzájemné vztahy vytvoří, záleží na obou stranách a především na schopnostech a dovednostech učitelů tyto vztahy ovlivňovat.

Další rovinou jsou procesy a vztahy mezi žáky navzájem. Ve škole se vytvářejí emočně sycené vrstevnické vztahy, které budou mít v dalším vývoji mladého jedince stále větší význam. Při tradičním třídním systému se jedná především o již zmíněné sociální klima ve třídách (ve výchovných skupinách, pokud půjde o jiné výchovné zařízení). Učitelé ani vychovatelé se většinou příliš nezabývají těmito problémy a klimatu a jeho diagnóze věnují málo pozornosti. Vzhledem k tomu pak jaksi "podvědomě", spontánně utvářejí i svůj vztah k žákům. Jestliže neznají klima své třídy (skupiny), těžko mohou navozovat vědomě diferencovaný a individuální přístup.

Poslední rovinou jsou vztahy mezi učiteli (výchovným personálem) navzájem. V klasickém pojetí výuky většinou nemají učitelé (většinou ani vychovatelé) příliš příležitostí vzájemného srovnávání ani ovlivňování své činnosti na základě skutečného sledování. Větší možnosti v tomto směru a především kooperace přináší týmová koncepce práce. Na utváření vztahů v této rovině má nepochybně vliv úroveň a styl řízení celé instituce.

Veškeré procesy uvnitř školy mají v zásadě charakter integrační (kooperace, adaptace), ale také opačný (konkurence, rivalita, konflikty). Tyto procesy probíhají na různých úrovních. Nejzřetelnější a nejfrekventovanější je rovina žák - učitel, která je ohrožena někdy přílišnou familiarizací a emocionalizací, jindy se vytváří napětí mezi kontrolou a vlastní odpovědností žáků (Skalková, 1993).

Kromě toho, že škola by měla jedince vzdělávat, vychovávat, připravovat jej na budoucí život, můžeme školní prostředí do jisté míry považovat i za rizikový činitel. Jedinec zde přichází do interakcí s rozličnými jedinci. Už v útlém dětském věku se v takovém kolektivu

setkáváme s rivalitou, tendencí posuzovat sebe sama podle výsledků ve škole nebo s poměřováním svých dovedností s ostatními. Pokud jedinec sám sebe posuzuje spíše negativně, je z pohledu kolektivu v pozici outsidera třídy, může u něj dojít k snížení sebehodnocení i sebevědomí. Takový člověk, nemá-li ani podporu v rodinném prostředí, se může uchýlovat k různým formám chování, kterými si kompenzuje nedostatečný zájem rodičů, učitelů, spolužáků. Může například svým agresivním chováním na sebe upozorňovat a tak si i zvyšovat nízké sebevědomí.

Učitel se zprvu stává pro dítě nejvýznamnější osobou ve škole. Učitel se stává autoritou, která konkuruje autoritě rodičů i vrstevníků. Postupem času ale nabývají na významu vztahy s vrstevníky. Žáci si ve třídě vyvářejí svoji vlastní „subkulturu“ a vznikají i její další podskupiny. Dělení školní třídy na jednotlivé podskupiny je běžné. V některých případech mohou ale stát takové podskupiny u vzniku delikventních part. Ke vzniku takových podskupin mnohdy přispívá učitelova neangažovanost, preferování či zatracování některých jedinců. K segregaci méně nadaných, a tím i rizikovějších dětí, může vést známkování, poznámky, ale i mnohem nenápadnější podoby chování učitele, například přehlížení iniciativ dítěte, „alergické reakce“ na neznalost učiva nebo na kázeňské prohřešky či poznámky utroušené během výuky na osobu dítěte (Matoušek, Kroftová, 1998, 77).

I takové chování ze strany učitele může přispět k pozdějšímu delikventnímu chování. Proto by každý učitel měl k žákům přistupovat s důstojností k jeho osobě a být ke všem spravedlivý. Neboť mnohdy i zdánlivě nepodstatné věci mohou dítěti ublížit, změnit jeho vztah ke škole nebo ke konkrétnímu učiteli. Pokud dítě je neustále učitelem negativně hodnoceno, má špatné známky a nenachází podporu ani u spolužáků, může to vše vyústit v negativní postoje vůči škole nebo v záškoláctví. Jedlička a Kořa (1998, 46) o záškoláctví píší: „záškoláctvím bývá označován přestupek žáka, který úmyslně zanedbává návštěvu školy“. Takové chování je tradičně považované za porušení řádu školy. Ve skutečnosti toto provinění vyplývá ze školského zákona, ve kterém je ustanovení o řádné povinné školní docházce.

Můžeme říci, že vyšší riziko sociálního selhání a případné delikvence je u podskupiny dětí ve škole hůře prosperujících, s vlastní subkulturou, na kterou nedoléhá vliv učitele a školy, a je napojena na potenciální asociální vlivy (na zdroje alkoholu, drog, na herny apod.). Učitel by se měl tedy snažit zvládat nekázeň, neklid, a to takovým způsobem, aby nebyl poškozován dobrý vztah k učiteli ani jejich vlastní sebehodnocení. Přesto se ve školách setkáváme s kritickou, autoritářskou výchovou, kterou mnozí zažívají i ve svých rodinách (Matoušek, Kroftová, 1998, 78).

Konflikt žáka s učitelem není jediný, se kterým se může žák ve škole potýkat. Obvyklý je i konflikt mezi žáky. Jednou, v dnešní době čím dál častější, konfliktní situací může být **šikana**. I v tomto případě může být na vině učitelova neangažovanost, nezájem či neznalost vztahů v daném kolektivu.

Uvedené skutečnosti, které se mohou podílet na podpoře sociálně deviantního jednání, můžeme doplnit ještě i o některé okolnosti týkající se **prostorové, materiální stránky prostředí** škol a výchovných zařízení. Zásadní rozdíl lze spatřovat mezi zařízeními stacionárními (kam jenom děti, či mládež dochází) a mezi internátními (kde jsou děti či mládež ubytovány), která nepochybně zanechávají v osobnosti větší stopu. Už jenom velikost prostor (budov), jejich vnitřní uspořádání – architektonické řešení.

V tomto směru existují značné rozdíly. Najdeme školy, domy dětí a mládeže či domovy mládeže, které se nacházejí v moderních budovách speciálně projektovaných, na druhou stranu neméně často se setkáme se zařízeními umístěnými ve starých budovách, určených původně pro zcela jiné účely. Je ovšem potřeba dodat, že ani relativně nová moderní výstavba posledních desetiletí u nás (v poslední době se prakticky nové školy nestaví), např. škol neodpovídá současným požadavkům a parametrům. Určujícím kritériem se stala otevřenost prostor, umožňující rychlé vyprázdnění (např. i o malých přestávkách), tedy větší množství vchodů a východů a variabilnost prostor (např. posuvné, přestavitelné stěny apod.).

Pokud jde o zařízení internátního typu, tak je pochopitelně podstatným faktorem úroveň ubytování. Jsou zařízení, která mají „kasárenský“ charakter (u zařízení nápravného typu se to celkem předpokládá), jsou zařízení (některé domovy mládeže), která poskytují ubytování, za které by se nemusel stydět ani hotel (dvoulůžkové pokoje s vlastním příslušenstvím). Tím se dostáváme k sociálně hygienickému vybavení, které jen poměrně zřídka odpovídá plně všem požadavkům.

Neměli bychom zapomenout ani na vybavení esteticko výchovného charakteru. Je chybou, když v celém domově mládeže není jediná možnost zahrát si na nějaký hudební nástroj, či něco si namalovat. Totéž platí o knihovnách, technickém vybavení. Samostatnou oblastí je vybavení v oblasti sportovní a tělovýchovné. Tomu by měla být věnována obzvláštní pozornost, vzhledem k tomu, že víme, že se jedná o nejfrekventovanější zájmovou aktivitu mezi mládeží. I tyto okolnosti materiálně technického charakteru mohou sehrát určitou roli v souvislosti s výskytem sociálně deviantního chování v daném zařízení. Samostatnou kapitolu v současnosti tvoří vybavení počítači a přístup k nim.

4.3 Vrstevnické skupiny, lokální prostředí

Vrstevnické skupiny představují přirozenou formu života dětí a mládeže. Jsou to skupiny, které necharakterizuje jenom blízkost věková, ale také blízkost názorová a spočívající v souhlasném jednání. Jsou to typické primární zpravidla neformální skupiny, charakterizované bezprostředními kontakty (tváří v tvář), silným pocitem příslušnosti ke skupině (identifikace vyjadřovaná zájmemem „my“) (Kraus, 2008).

Lze uvažovat o dvou **funkcích** těchto skupin:

- a) Příslušníci mají možnost v nich ukázat, co se naučili tím, že se účastní život dospělých
- b) Utvářením vrstevnických skupin rozvíjí jejich členové samostatné úsilí, uskutečňují své cíle, které nemohou realizovat v jiných formách aktivit, pokud nedosáhnou sociální dospělosti (Wroczynski, 1968).

V období mezi 8. - 10. rokem začíná potřeba seskupování narůstat, objevují se počátky spolupráce. Dětské party jsou skupiny s poměrně pevnou vnitřní vazbou. Mívají vlastní systém hodnot a norem a jistý systém sociální kontroly se specifickými sankcemi, silný pocit solidarity a příslušnosti ke skupině. Často se v nich formuje vyhraněný pocit odlišnosti od ostatních vrstevnických skupin, který může nabýt až formy otevřeného boje (chlapecké party) (Špičák, 1993).

S přibývajícím věkem se celkově význam a role vrstevnických skupin zvětšuje. Naše opakované výzkumy (1989,1991,1996, 2001, 2003), týkající se problémů středoškolské mládeže zřetelně ukázaly, že jejich význam v průběhu posledních let celkově vzrůstal. Zatímco v roce 1989 uvádělo jen 16% středoškoláků, že v případě pomoci při řešení různých životních těžkostí a problémů hledají oporu u svých vrstevníků, v roce 1991 už to bylo přes 27% a v roce 2001 dokonce již téměř 40% (téměř trojnásobně, jak u rodičů) (Kraus, 2006).

Vrstevnické skupiny mládeže se od dětských liší. Jsou výrazem postupného vymaňování jejich příslušníků z pout přímé kontroly dospělých (především rodičovské) a současně prostředkem, kterým manifestují svou snahu po samostatnosti a dospělosti. Z osobnostní nevyhraněnosti pak často vyplývá silná konformita, která v těchto skupinách vládne a která se týká všech stránek jejich života, tedy odívání, vyjadřování, hodnot, tradic, rituálů apod.

Vrstevnické skupiny lze charakterizovat podle kritérií pro sociální skupiny obecně. To znamená, že je můžeme rozlišovat podle velikosti, podle struktury, např. z hlediska pohlaví, příslušnosti sociální, náboženské ale třeba i politické. Důležitými znaky jsou cíle, normy, kterými se členové skupiny řídí, hodnoty, které vyznávají. Z tohoto hlediska se

existence těchto skupin pohybuje na škále od skupin s jednoznačně pozitivními cíli až po skupiny, jejichž cíle jsou asociální či přímo antisociální (party, bandy, gangy).

Důležitým znakem a kritériem pro třídění je stupeň formálnosti a organizovanosti. Většinou za vrstevnické skupiny pokládáme ty, které vznikají spontánně, přirozeně a mají neformální charakter (zábavné, rekreační). I takto vzniklé skupiny mohou postupně nabýt ráz organizovanosti a formálnosti (mají svá pravidla, řád, symboliku). Vedle toho dokonce musíme uvažovat i skupiny, které jako formální a organizované přímo vznikly (např. výchovná skupina v domově mládeže). I ta může splňovat parametry vrstevnické skupiny. Pevná organizovanost, řád, tuhá kázeň a systém sankcí bývají typické pro skupiny společensky negativní, antisociální.

Vrstevnické skupiny mají na rozvoj osobnosti značný vliv ať již ve smyslu pozitivním, či negativním. Patří často k referenčním sociálním skupinám s hodnotami a normami, se kterými se chce daná osobnost identifikovat. Na jedné straně uspokojují psychické potřeby např. relaxace, zábavy, uvolnění, což je důležité pro kompenzování psychické zátěže, zároveň však jsou nástrojem sociální kontroly chování svých členů (Hroncová, Emmerová 2004).

V prostředí vrstevnických skupin probíhá základní proces socializace. Děje se to vštěpováním různých životních cílů, zásad, norem, pravidel jednání a vzorů chování. Vrstevnické skupiny mohou také nabídnout společné zážitky a možnosti sebeuplatnění, pocitu nezávislosti na dospělých. Ve vrstevnických skupinách se daleko víc než kde jinde uplatňují vztahy rovnoprávnosti. Jejich činnost probíhá převážně ve volném čase a tady by roli regulátora účasti v těch kterých vrstevnických vztazích měla sehrát rodina. Vrstevnické skupiny a jejich vlivy se však mohou projevovat i v prostředí jiných institucí. V tomto směru se jeví často jako žádoucí určitá intervence do těchto skupin.

Podrobně se touto otázkou zabývá J. Pelikán a upozorňuje, že pedagogické působení na neformální skupiny je možné, i když je obtížné. Postup by měl začít nenápadným pozorováním skupiny, získáváním informací o její struktuře, normách a pak teprve se pokusit o kontakt. Vhodnou příležitostí může být třeba nabídnutí nějaké pomoci, rady apod. Dále je třeba se snažit o nárůst vzájemné důvěry a teprve potom může přijít na řadu postupné ovlivňování. Nejlepší možnost se naskytá ve chvíli, kdy je pedagog přijat za člena skupiny nebo když se mu podaří dokonce zaujmout pozici přirozeného vůdce skupiny vedle vůdce dětského (Pelikán, 1995).

Dále se zastavme ještě u **dětských a mládežnických hnutí**, která mohou představovat svým způsobem vrstevnické skupiny a mají blízko k oné neformálnosti a spojují je pouze názory (ideologie). Vznikala a rozvíjela se většinou jako důsledek hospodářských a

politických proměn. Některá hnutí mají charakter opoziční, jiná podporují stávající společenský systém. Zmíníme se jen o nejrozšířenějších. Již do historie patří hnutí "Hippie" reagující již v šedesátých letech na negativa civilizace (v USA např. proti válce ve Vietnamu) a hlásající příklon k přírodě.

Populární jsou hnutí ekologická (Greenpeace, u nás také DUHA), která se soustřeďují výrazně na ochranu životního prostředí. Značné zastoupení má u nás také hnutí Skinheads. Vzniklo ve Velké Británii na konci šedesátých let a šířilo se jak mezi obyvatelstvem bílým tak černým, do různých zemí a to v různých frakcích. V zemích východního bloku se vytříbilo kolem roku 1988. Subkultura Skinů je daleko političtější než u řady jiných, orientují se na klasické hodnoty, které postrádají u svých konzumně orientovaných rodičů. Zastávají ultrapravicové postoje a ideálem je pro ně pevný stát, diktatura hraničící s fašismem. Věkový průměr stoupenců těchto hnutí klesá pod hranici 15 let. U nás je toto hnutí známo především ve spojitosti s romskou otázkou. Je považováno za **hnutí extremistické** stejně jako hnutí Punk, které upoutává spíše provokativními prvky ve vnějším projevu. Podobně jako anarchisté projevují svůj odpor vůči všemu autoritativnímu. Proti starší generaci, vládě, policii. Otevřeně se hlásí k legalizaci drog. Z uvedeného je zřejmé, že právě působení těchto hnutí a příslušnost k nim je často tím, co vede k sociálně deviantnímu chování.

Ze sociálně pedagogického je problematika vrstevnických skupin, organizací a hnutí dětí a mládeže důležitá proto, že výchovný (sociální, terénní) pracovník by měl mít přehled o těchto skupinách, vědět o jejich působení a jakou povahu mají jejich aktivity. Vzhledem k obecně panující nedůvěře vůči organizovanosti mají dominující úlohu různé neformální vrstevnické skupiny. I když není jednoduché do těchto skupin pronikat, má pedagog jisté možnosti a prostředky, jak zjistit podstatné informace o činnosti těchto skupin. Cílem by pak mělo být, pokud jde o skupiny asociálního charakteru, eliminovat negativní vlivy takových skupin, snažit se alespoň izolovat jejich působnost, aby nemohli ovlivňovat jednání dalších dětí a mládeže. Proniknout do takových skupin s cílem „přeladit“ obsah jejich činností, jejich způsob života je velmi obtížné a patří to k práci terénních pracovníků (Kraus, 2008).

Jedinec se do vrstevnické skupiny dostává již v brzkém věku svého života, ať už je to v mateřské škole, základní škole, při návštěvě zájmových kroužků nebo při trávení volného času s vrstevníky venku na hřišti. To s kým bude trávit čas, během školní docházky ve školní třídě, jedinec nemůže zcela ovlivnit. Ovlivnit už může to, s kým bude trávit svůj volný čas během odpoledne, o víkendech nebo o prázdninách. Potřeba jedince sdružovat se, být součástí nějakého celku, někam patřit, je přirozená. Zvláště v období puberty mají vrstevnické skupiny či nejruznější party pro mladistvého největší význam, zejména pokud se mladý člověk

neztotožňuje s pravidly a požadavky dospělých. Některé skupiny a jejich působení na jedince lze shledávat jako vhodné, ale setkáváme se i se skupinami, které mají za následek delikventní chování mladistvého. Taková parta se může stát zázemím pro dítě nebo mladistvého z dysfunkčních rodin, z rodin, kde o jedince rodiče nejeví zájem, nevěnují se mu.

Není pochyb o tom, že vrstevnické party a skupiny ovlivňují, především v období adolescence, celkový vývoj jedince. Formují jeho názory, postoje, hodnoty ve chvílích, kdy rodina i škola ztrácejí svůj zásadní vliv. Samozřejmě ne každá skupina musí mít **závadový charakter**, nicméně dá se říci, že značná část těchto skupin onen charakter má.

Jak poukazuje Matoušek, Kroftová (1998) novodobá kriminologie se přiklání k názoru, že kriminalita mládeže je páchána téměř vždy v nejrůznějších partách, převážně tedy v neformálních vrstevnických skupinách, které často vznikají oddělením se ze skupin formálních.

Vrstevnické skupiny jsou pro mládež vyrůstající v dysfunkčních rodinách mnohdy důležitější než pro jedince vyrůstající v rodinách fungujících, kde se rodiče o dítě starají, je mu poskytnuta potřebná podpora a přitom jsou vytyčeny určité meze chování. Je pravděpodobné, že děti a mladiství frustrováni nízkou podporou rodiny, se snaží o kladné přijetí a jejich potřeba tohoto přijetí vrstevnickou skupinou je ještě silnější, než u mládeže s kvalitním rodinným zázemím. Nutno poznamenat, že vrstevnická skupina není pro nikoho zcela neproblémovým zázemím, neboť i pro mládež vyrůstající ve fungující rodině, je vrstevnická skupina nebo parta více či méně stresujícím faktorem. Jedinci se snaží obstát v očích svých vrstevníků, být konformní (Matoušek, Kroftová, 1998).

Matoušek a Kroftová dále rozlišují **dva typy skupin delikventně jednající mládeže**, podle míry, do jaké se delikventní mladiství organizují. Prvním typem jsou stabilní a integrované skupiny. Tyto skupiny většinou vznikají v prostředí, ve kterém jsou delikventní normy akceptovány i dospělými, kteří mohou sami sloužit mládeži jako vzor. Druhým typem jsou neintegrované a nestabilní skupiny, ty vznikají v prostředí, kde chce mládež ukázat svoji sílu či nebojácnost. Jsou vysoce násilnické, i spory uvnitř skupin jsou řešeny násilně (Matoušek, Kroftová, 1998). Zřejmě i proto o těchto skupinách někteří autoři hovoří jako o skupinách, pro něž je typická subkultura násilí. Blízko k subkultuře násilí má subkultura rasistická.

V našich podmínkách se nejčastěji setkáváme s různými **vrstevnickými skupinami** či partami, které mohou mít více či méně závadový charakter a mohou se dopouštět delikvence. Zatím se příliš nesetkáme s pouličními gangy, které jsou typické např. pro americké ulice. Takové gangy mají některé znaky společné s klasickými partami. Je zde daná hierarchie,

jedinci musí být konformní s gangem. Členství v takovém gangu je mnohdy na celý život, nelze z něj jen tak odejít. V těchto případech můžeme poté hovořit o páchání zločinů toho nejhoršího typu. Působení vrstevnických skupin je provázáno s charakterem lokálního prostředí.

Lokální prostředí a jeho vliv na výskyt sociálních deviací rovněž nelze pominout. Toto prostředí lze definovat jako skupinu lidí žijících na ohraničeném teritoriu, uznávající společné tradice, symboly, hodnoty, (s vědomím jisté diferenciací a zvláštností), užívající stejných institucí a služeb, žijící v jistém pocitu sounáležitosti a vnitřní bezpečnosti a připravená ke společným činnostem (Pilch, Lepalczyk, 1995). K základním typům lokálního prostředí náleží prostředí městské a venkovské.

Městské prostředí charakterizuje T. Pilch následujícími znaky:

1. Účast obyvatel, mládeže ve velkém počtu v různých cílových a účelových skupinách.
2. Dominance konzumního přístupu a povrchnost v charakteru mezilidských vztahů.
3. Zánik tradičních autorit, nedostatek výrazných společenských autorit.
4. Nefungující neformální společenská kontrola.
5. Výrazná anonymita v životě a činnostech v lokalitě.
6. Výrazný pokles institutu sousedství.
7. Velká proměnlivost, rychlost změn v celém životě
8. Výrazná diferenciací v profesní struktuře a společenském rozvrstvení.

Venkovské prostředí charakterizuje do jisté míry v protikladech a zdůrazňuje blízkost k přírodě, nižší úroveň služeb, zachování lidové kultury, folklóru, migrační tendence, významnější roli školy a učitele (Pilch, Lepalczyk, 1995).

Podstatná je ekonomická stránka lokality. Jaké výrobní a obchodní jednotky se v ní vyskytují, jaký celkový charakter má lokalita, (zemědělský, průmyslový, lázeňsko rekreační ap.), jaké jsou možnosti pracovního uplatnění, jak vypadá průměrná mzda.

Věcně prostorovou stránku tvoří především charakter zástavby, s tím spojené bytové poměry, obchodní centra, průmyslové zóny, ale také množství zeleně, parky, sady, dětská hřiště, sportoviště, prostory pro trávení volného času.

Zanedbatelný samozřejmě není ani společensko kulturní charakter lokality. Jaké jsou v daném místě kulturní a vzdělávací instituce, na jaké úrovni je celkový kulturní život. V neposlední řadě to budou náboženské a další společenské (tělovýchovné, mládežnické, jiné zájmové) a politické organizace, které dotvářejí celkový obraz dané lokality. Také cestovní a turistický ruch, možnosti kulturního vyžití především pro děti a mládež. Rozhodně nesmíme

zapomenout na vzdělávací instituce, jejich strukturu, charakter, dostupnost (včetně vzdělávání dospělých, seniorů apod.).

Jde však i o další možnosti, které daná lokalita nabízí. Je to např. dostupnost výherních automatů tedy sítě heren, sítě restaurací, různých kaváren, barů, nočních podniků, diskoték. Víme, že dnes je na obci a jejím zastupitelstvu, do jaké míry dokáže regulovat tuto síť včetně třeba možností prostituce.

Každá lokalita je protkána sítí různých vazeb od ryze formálních (mezi obchodníky a zákazníky, správním aparátem a občany, učiteli a rodiči), přes vazby těsnější (např. sousedské, zájmové) až po zcela neformální a důvěrného rázu jako jsou vazby přátelské, příbuzenské.

Tento obraz má jistou strukturu danou formálními i neformálními vazbami. Všichni obyvatelé jsou rozčleněni do sociálních skupin (např. věkových, profesních, zájmových, etnických) i společenských vrstev vymezených společenským postavením v daném místě, materiálními (majetkovými) poměry, vzděláním, podílem na moci a řízení dané lokality.

Srovnáme-li současné městské a venkovské prostředí, musíme konstatovat, že v posledních desetiletích došlo k jistému postupnému vyrovnávání a sbližování. Především život na venkově se změnil. Hluboce do toho prostředí zasáhly hromadné sdělovací prostředky. Znásobilo se množství podmětů, motivů, situací. Především v plné šíři a v nejrozdílnějších směrech sem zasáhl vědeckotechnický pokrok. Poznamenal přímo i život rodin, chod domácností, výrobní proces v zemědělství.

Výrazně se změnila mobilita venkovského obyvatelstva. Díky rozmachu hromadné dopravy a motorizace rodin podstatně vzrostly možnosti sociálních kontaktů a také kulturních podnětů. V posledních desetiletích již také zdaleka neplatí, že obyvatelé venkova jsou zemědělci. Značná část obyvatelstva venkova začala dojíždět za zaměstnáním do měst a svým profesionálním zaměřením nemají s venkovem nic společného.

V průběhu posledních let se však situace poněkud změnila a nejen že jisté rozdíly přetrvávají, např. přes veškeré rozšíření obchodní sítě jsou kupní možnosti na venkově menší než ve městech, rozdíly jsou také v oblasti služeb, odlišný zůstal v mnoha případech i způsob bydlení a celkový styl života, ale onen proces přibližování městu dostal opačný směr. Zhoršila se dostupnost měst hromadnou dopravou, zhoršila se situace, pokud se jedná o služby, jsou obce, kde není žádný obchod. Připočteme-li k tomu to, že postupně téměř vymizely pojízdné prodejny, zanikla kina, chátrají různé kulturní sály (či byly přeměněny za účelem nejrozdílnějších často pochybných podnikatelských aktivit), zůstává televize (dnes navíc internet) hlavním spojením se světem pro dospělé i děti.

Shrneme-li tyto změny a připočteme-li k tomu minimální pracovní příležitosti, není divu, že za těchto okolností pokračuje vyliďňování venkova a některé obce ožívají jen o víkendech při příjezdu chatařů a chalupářů. Frekvence těchto příjezdů ovšem v souvislosti se zdražováním pohonných hmot a v některých rodinách s úbytkem volného času také celkově klesá.

Vedle tradičního městského prostředí je specifickým typem lokality **sídliště**. Jedná se vlastně o specifický typ městského prostředí, představující zvláštní komplex vztahů. Jsou to bydliště bez tradic, často také bez patřičné sítě služeb, zdravotnických a kulturních institucí i škol. Základním problémem je to, že se většinou zapomnělo na dostatek travnatých ploch, hřišť, parků, sadů tedy na děti. To se pak nutně promítá do utváření jejich osobností.

Novým jevem jako reakcí na to, že se nedá optimálně žít ani ve městě ani na venkově, jako určitý kompromis mezi přirozeným životem na venkově a pohodlím města je výstavba nových lokalit venkovského charakteru v blízkosti velkých měst (periferní městečka, satelity), kde ovšem vládne jiná atmosféra než na typickém venkově. Je to síť plná izolovaných lidí bez jakéhokoliv zázemí, služeb apod. Obyvatelé těchto lokalit žijí uzavřeným životem, ráno všichni včetně dětí odjíždějí do měst a na večer se vrací. Pokud jsou součástí nějaké obce, tvoří většinou samostatnou komunitu, která se s původními obyvateli nesžije.

Specifickým prostředím se stávají také průmyslové a hlavně nákupní zóny za městy. Do nich se dnes soustřeďuje život lidí, rodin s dětmi, které zde tráví značnou část času, především o víkendech. Místo užitečných a z hlediska žádoucího životního stylu zdravých životních aktivit zde všichni podléhají zmíněným komerčním vlivům a i tato prostředí skýtají příležitosti a podporují sociálně deviantní chování.

Že charakter lokalit, které jsme popsali, má i podíl na výskytu sociálních deviací zdůrazňuje již zmíněná teorie sociální dezorganizace, která předpokládá, že v jistých typech lokalit, s jistou kategorií obyvatelstva a jejich subkulturou se sociální deviace budou vyskytovat ve zvýšené míře. To vysvětluje, proč se různé deviantní živly soustřeďují do určitých lokalit. Svým způsobem to koresponduje i s teorií kulturního přenosu. Výrazné rozdíly mezi lokalitami se projevují také v míře sociální kontroly. Tento faktor lze pokládat za rozhodující při srovnávání např. výskytu kriminality, ale i konzumace drog a dalších závislostí či prostituce mezi městem resp. velkoměstem a venkovem. V městském prostředí existuje nesrovnatelně větší míra anonymity, zatímco na venkově funguje v daleko větší míře veřejná kontrola a proto se značná část deviací a také deviantů soustřeďuje do městských aglomerací.

4.4 Média

Vlivy všech předcházejících prostředí (rodina, škola, lokalita) jsou determinovány celospolečenskou situací. O výklad těchto makrosociálních vlivů na sociálně deviantní jednání se pokoušejí sociologické teorie, o nichž již byla řeč. Je to stav anomie, dezorganizace, fungování sociální kontroly, strukturální tlak, co se společnosti týká a to vše se promítá do života rodin, škol, vrstevnických skupin, života v obcích.

Je však ještě jeden faktor na této makrosociální úrovni, který se v poslední době stává čím dál významnějším činitelem a má podíl na vzniku sociálních deviací a to jsou **média**. O jejich vlivu na socializaci především v raném věku nemůže být pochyb. Podle amerických pramenů průměrné dítě zhlédne do svých 15 let asi 10 tisíc vražd. To může těžko zůstat bez jakékoliv odezvy na psychice. Televize zobrazuje především násilí fiktivní (filmy, seriály) i když přibývá i reality, kde televizní stanice využívají záznamů z přepadení bank, dopravních nehod apod. Drasticky působící záběry jsou pro zesílení účinku ještě zpomalovány.

Řada výzkumů dokládá, že nápodoba významně funguje a že již velmi malé dítě dokáže napodobovat to, co vidělo v televizi. V odborné literatuře se již zabydlel termín „pondělní syndrom“ označující zvýšenou agresivitu dětí ve školách dokonce již mateřských, která je oprávněně vykládána jako odreagování agresivity, již se děti nabily během víkendu z televize.

Televize, jejíž rozmach nastal po druhé světové válce, zasáhla v průběhu druhé poloviny minulého století do života lidí nejvíce. Došlo ke spojení zvuku a obrazu (médium audiovizuální) a další výhodou tohoto média je, že umožňuje bezprostřední kontakt diváka s nerůznějšími událostmi (sportovními, uměleckými, politickými, přírodními) prakticky po celém světě. Zajišťuje také jednotné vzory a normy, jakož i stejné poznatky a citové zážitky, jednotlivcům pak zajišťuje, že si rozumějí s širším prostředím, navozují pocit pospolitosti. Televize formuje i deformuje, je mimořádně účinným prostředkem masové manipulace. Jejich největším záporem je útok na volný čas, omezování aktivity (i duševní), poškozování zraku, při dlouhém vysedávání se podílí na ortopedických problémech atd.

Na přelomu století vstupuje do našeho života čím dál výrazněji další médium a to je **internet**. Vzhledem k šíři nabídky a možnostem využití se postupně stává médiem, které předčí všechna předcházející. Shrnuje v sobě všechna pro i proti tradičních médií a je zřejmé že získává prioritu. Jeho informační možnosti jsou takřka neomezené, jeho

využití mnohostranné. Umožňuje nejen informace přijímat, ale též předávat, poskytuje prostor pro vzájemnou výměnu informací, pro aktivní komunikaci.

Dá se říci, že se dnešní postmoderní společnost nachází v situaci utváření **kyberprostoru**, s jeho specifickou časovou dimenzí a zpětným vlivem na čas přirozené ho světa. Kyberprostor ruší prostorovou omezenost a přináší zcela nový atribut. Planetárně v celém kyberprostoru jsou uživatelé on-line. Na celé planetě sdílejí všichni uživatelé jeden čas. Tedy prostorově se účastníci kyberprostoru se prostřednictvím dalších webů, serverů, blogů a chatů, konferencí rozkládá neomezeně po celé planetě a naopak časově se planeta uživatelů protíná v on-lin „časovém ohnisku“ (Sak a kol, 2007).

Masmédia plní tyto **hlavní funkce**:

Informativní - její podstatou je poskytovat informace, data, zprávy. V souvislosti s tím má nepochybně charakter vzdělávací, ale také hodnotový tím, že tyto informace představují určitou hodnotu i hodnotící, protože k prezentovaným informacím zpravidla zaujímají určité hodnotící stanovisko.

Formativní - spočívá v ovlivňování celé osobnosti, ve smyslu výchovném, kdy jsou ovlivňovány postoje adresáta, např. k otázkám sociálním, především ve smyslu osobní, individuální a společenské angažovanosti a aktivity jako základní podmínky autentického rozvoje osobnosti (Spousta, 2001). V rámci této funkce dochází i k evokaci estetických zážitků, libých pocitů. Má zásadní význam i pro utváření estetického vnímání vzájemných mezilidských vztahů. Formativní účinky se projevují také v souvislosti s manipulací, která je nejvíce zřejmá v reklamních šotech.

Komunikativní – spočívá ve schopnosti uskutečňovat spojení mezi určitou událostí, skutečností na jedné straně a příjemcem na straně druhé. Do této funkce můžeme zahrnout i přínos médií v celkovém procesu socializace, kdy pomáhají stabilizovat normy, vzory, ideály, přispívají ke kultivaci tím, že učí adresáta přejímat dané způsoby chování, které jsou pro určité sociální či etnické skupiny charakteristické, učí sdílet a ctít hodnoty, tradice, rituály.

Rekreativní – snaží se svého adresáta osvěžit, navodit mu podmínky pro odpočinek, regeneraci sil. Vytrhuje člověka z každodenního shonu, dává mu zapomenout na každodenní starosti. Je nástrojem rehabilitace, relaxace tím, že zbavuje psychického napětí, navozuje uvolnění a přispívá k získání duševní rovnováhy. Přináší zábavu a tím uspokojuje naši potřebu prožít radost ze hry, rozptýlit a bavit se a přijímat estetické podněty.

Žijeme v době masmédií, která vstoupila do života každého z nás, provázejí nás doslova na každém kroku, ovlivňují celou společnost. Jsou významným zdrojem informací, ale i sugestivním nástrojem dezinformací. Mohou člověku být přítelem i nepřítelem.

Masová média (především televize a internet) a nezodpovědnost některých tvůrců jejich programů ohrožují postoje a chování nejmladší generace (ale nejen ji). Všichni si uvědomujeme, že v současné době dochází k masivní devalvaci hodnot a ke ztrátě mravní zodpovědnosti. Avšak méně si už uvědomujeme, že jsme též svědky otupování a deformování estetického citění a vkusu. Tomu ale nevěnujeme takovou pozornost, protože absence vkusu nepostihuje společnost materiálně a ekonomicky (tedy viditelně a citelně) tak jako absence morálních zábran. Nemravné jednání pobuřuje většinu z nás vždy více než počínání nevkusné. Z hlediska axiologického je však ztráta etického vědomí a citění (tedy svědomí) pro společenský vývoj stejně zhoubná jako ztráta citění a vědomí estetického - tedy vkusu.

Ztráta svědomí, citění, otupený vkus, neprofesionalita a nekompetentnost představují podhoubí, na kterém pak vyrůstá arogance a agresivita. Zvláště agresivity se lidstvu - naší českou společnost nevyjímaje - dostává v míře vrchovaté. Protože masmédia vznikají a působí ve společnosti regulované tržními zákonitostmi, snaží se - ke škodě společnosti a její kultuře - prosadit především ekonomicky a méně již kvalitou své programové nabídky. Program je diktován požadavky trhu, masovým (ne)vkusem, podle toho, jaké přináší zisky. Programy vysoké úrovně se proto objevují na obrazovce jen sporadicky a spíše výjimečně.

Zvláště v zábavných programech převažuje balast, kulturní odpad v tom nejvlastnějším smyslu slova. Právem jsou pak media obviňována, že přispívají k vzestupu zločinnosti, násilí, korupce, morálního rozkladu a povrchnosti, že potlačují tvořivost a bezohledně, ale systematicky tak devastují estetické citění, vkus a kulturní povědomí svých diváků, děti nevyjímaje. Lidská kultura je založena na stereotypech - tedy na opakování. Opakování je typickým znakem nedokonalého, limitovaného bytí (McLuhan, 1991).

Televizní (rozhlasové) seriály i postmoderní **virtuální realita** jsou založeny na využívání stereotypů (láska, krása, sex, násilí a krev se mohou opakovat nesčetněkrát). Jsou reprezentanty životnosti i atraktivnosti stereotypů. Divák (posluchač) vstupuje do jejich umělých světů a vytváří si tak prostor pro vlastní "identickou" (nebo odlišnou) roli. Jestliže stereotyp v historickém průřezu (vertikálně) podporuje tradici, v rovině

současné kulturní a umělecké produkce představuje retardační estetický prvek - je činitelem devalvujícím jakýkoli umělecký počin.

Bezbrehost stereotypní nabídky, její mnohdy pokleslá úroveň, kdy prezentovaná rádobý umělecká díla přehlušují svoji naivitu a primitivismus akční agresivitou, bezohledností a neurvalostí, umožňují pod praporem "tolerantní hojnosti" všem (i dětem!) svobodu výběru (Brzezinski, 1993). Prakticky neomezená nabídka veškerého kulturního bohatství společnosti, kdy se kdokoli může stát jeho příjemcem, odkrývá společensky nejzranitelnější a pedagogicky nejproblematictější místo masových médií.

Největší „zrada“ v působení médií (především ve směru k dětem) spočívá v tom, že předkládají **virtuální realitu** (kdy prostřílený hrdina se v zápětí pere dál) jako skutečnou, jako život, ve kterém to takto nefunguje. Je to jakýsi zlom mezi realitou přirozeného světa a virtuální realitou, mezi světem přirozeným a kyberprostorem. Není pak divu, že zločinci v dětském věku, či ve věku mladistvých argumentují, že pouze napodobovali a „chtěli si to také vyzkoušet“.

O výrazném vlivu na agresivní chování není sporu. Klasické laboratorní experimenty opakovaně ukázaly, že děti ochotně imitují násilné chování, které jim bylo před tím předvedeno. Například byl dětem promítán film, ve kterém byla vyvíjena agrese vůči panence. Děti byly rozděleny do tří skupin. Prvá byla při sledování filmu odměněna, druhá napomenuta, u třetí nebyl použit žádný stimul. Následně byly děti pozorovány v herně. Děti odměněné a z neutrální skupiny agresivní jednání imitovaly, děti, které byly napomenuty nikoliv.

Jiným příkladem je experiment, kdy v 80. letech byla srovnávána 3 města v USA. V prvním nebylo dostupné televizní vysílání, ve druhém existoval jeden kanál, ve třetím jich fungovalo několik. Ve všech jinak srovnatelných městech byla zkoumána agresivita studentů. Zatímco studenti s přístupem k jednokanálové či mnohokanálové televizi se nijak nelišili, studenti z města bez televize vykazovali agresivitu podstatně nižší. Když postupně i do tohoto města byla televize zavedena, během dvou let se agresivita vyrovnala (Stassburger, 1995, 25).

P. Sak správně upozorňuje, že na letištích máme technická zařízení, která zjišťují, zda nepřinášíme do letadla nebezpečnou výbavu z pozemního světa, ale nemáme zařízení, která by zjišťovala, co si přenášíme z virtuálních bojových her do reálného života. Jaké to má důsledky dokládá na příkladech: „30. června 2005 v Číně ubodal jeden hráč *Legend of Mir3* druhého, protože prodal dračí šavli,

kerou spolu vyhráli. V Austrálii 22letý univerzitní student koupil za 35 000 US\$ virtuální ostrov, který se nachází ve hře Project Entropia. Každý, kdo ve hře ostrov navštíví, musí dát procenta z toho, co uloví či vydoluje. On sám ho pak může prodat na parcely, což mu může vynést až 40 000 US\$“ (Sak a kol., 2007).

Virtuální realita dnes vytváří prostor pro deviantní jednání i v dalších směrech. V kyberprostoru mizí naše přirozená identita a jedinec si tvoří volně svou novou identitu. Běžná je změna pohlaví, věku, ale i dalších znaků. Tato flexibilita umožňuje praktiky pedofilních uživatelů internetu, mladá děvčata se vydávají za starší a vstupují do virtuálních erotických vztahů apod.

Není problémem, když víme kolik hodin děti a mládež tráví denně u počítače a jaký podíl z toho věnují počítačovým hrám, spočítat, kolik milionů dětí v tomto okamžiku na této planetě virtuálně vraždí, mučí, podobně jako desetimiliony se virtuálně věnují sadistickému sexu, sexu se zvířaty apod. (Sak a kol., 2007).

Z výsledků řady výzkumů (McLuhan, 1991; Brzezinski, 1993) je zřejmé, že telekomunikační rozhlasové a televizní společnosti (jejich management) si velmi zřetelně uvědomují, jakou mocí disponují a jak mohou doslova podle svých představ svého záměru vytvářet mediální obraz společnosti. Vztah politiky a politiků k masmédiím jsou toho jen důsledkem. Ta jimi mohou být (a jsou) využívána - a bohužel i zneužívána - k dosažení úzce partikulárních a ne vždy "čistých" stranických zájmů. Obě strany s tím počítají a hojně toho, bohužel jen většinou ke svému prospěchu, využívají.

V intencích postmoderního myšlení si masmédiá již nekladou za cíl vytvářet pouze sny a probouzet touhy, ale plodí novou zvěcnělou realitu formovanou logem nebo sloganem společnosti, která je "nezištně" sponzoruje. Její dosah je však obrovský a nedohlédnutelný, zvláště díky účinnosti reklamních šotů, které jednoduchostí a stereotypností, ale také emocionalitou a atraktivností podání jsou schopny zasáhnout obec konzumentů v masovém měřítku a každodenním opakováním tak usilovat o zvýšení odbytu zboží lobbující společnosti (Spousta, 2001). Reklama se tak stává nástrojem masové manipulace.

Celkový význam a přínos masmédií pro život člověka vyvolává tedy polemiku. Na jedné straně nesporně obohacují život, rozšiřují obzor, zprostředkovávají události slovem i obrazem a umožňují zážitky z nejrůznějších příležitostí z celého světa. Tím však současně přispívají k celkové přesycenosti podněty, narušují denní rytmus, ochuzují o spánek, přispívají k pasivnímu a konzumnímu životnímu stylu.

Každý, komu není lhostejné, jak a čím je ovlivňován psychický vývoj mladé generace, si bude klást otázku, zda a jak může společnost této hrubé a rafinované masové manipulaci s vědomím, myšlením a cítěním dětí a mládeže zabránit. Je zřejmé, že sám manipulativní charakter komunikačních médií, který je důsledkem dysfunkce komunikace, média a kultury, přímo ovlivnit nelze. Především proto, že vinu za tuto dysfunkčnost a za zmasovění médií nese masová konzumní společnost. Je velmi obtížné hledat nástroje, kterými by bylo možno kontraproduktivní působení těchto prostředků komunikace držet pod kontrolou.

Je zřejmé, že konkurenceschopnost masmédií je nesouměřitelná s možnostmi intencionální výchovy realizované školou a jinými výchovnými institucemi. Masová média budou působit hlavně v procesu funkcionální výchovy, kde je jedinec ovlivňován prostředím, na jehož podmínky se adaptuje. Nezbyvá nám proto nic jiného než konstatovat, že možnosti účinné intervence do vztahu média - nedospělý recipient jsou velmi problematické, značně omezené a většinou nepříliš účinné.

Na daný problém pamatuje v současnosti Rámcový vzdělávací program, který do škol zařazuje mediální výchovu, jejímž cílem je naučit se využívat média racionálně a ke svému prospěchu tak, aby sloužila, nikoliv zotročovala. Pedagogové, stejně jako rodiče by tak měli ovlivňovat působení médií, i když to mohou činit jen nepřímou. Nemohou-li výrazně změnit skladbu programové nabídky, kterou masmédia dětem předkládají, musí se hledat nový algoritmus pedagogických strategií a snažit se ovlivnit alespoň výběr toho, co budou děti přijímat.

5. Sociální deviace v naší společnosti po r. 1990

Převrat či revoluce, a tedy také listopad 1989, znamená vždy zásadní proměnu společnosti. V nové společnosti se ocitnou lidé se starou sociální výbavou, kterou získali socializací v minulé společnosti. Velká část této sociální výbavy představuje pro život v nové společnosti zátěž, a proto zde nastupuje mechanismus „poslední budou prvními“. Skupiny na okraji, které se nejméně ztotožňovaly s ideologií a s hodnotícími škálami na ose normalita-deviace-patologie nebo dokonce byly nositeli alternativních přístupů, měly náhle bez sociální zátěže na startu nové společnosti náskok oproti jádru či většinové společnosti.

Ten kdo se vnitřně ztotožňoval s paragrafy a **normami** chování o „rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví“ neměl v džungli divoké privatizace šanci. Proto mezi současnými multimilionáři najdeme výrazně větší podíl bývalých „veksláků“, než odpovídá jejich podílu ve společnosti. Nositelé alternativních pozic v předlistopadové společnosti se stali nositeli společenské změny, která znamená přechod na tržní společnost bez přívlastků. Tato změna nebyla a není možná bez korekce hodnocení sociálních jevů na škále normalita-deviace-patologie.

Tak jako po každé revoluci, i po listopadu následuje boj o moc, a v případě české transformace boj o pozici v privatizaci, do něhož jsou zahrnuty i ideové a sociální systémy. Vše je v tomto boji a pro získání potřebné nové identity, odpovídající nové společnosti, dobré, a proto jsou kritizovány a odmítány jakékoliv jevy spojené nebo přikládáné předchozí společnosti. Normálním se proto stává homosexualita, neexistují špinavé peníze a majetek se stává dominantou hodnotového systému (Sak, 2013).

Je celkem všeobecně známo, že v důsledku zmíněných změn po roce 1990 došlo v naší společnosti k výraznému nárůstu různých **sociálních deviací**. V některých případech se jednalo o deviace, které před rokem 1989 u nás prakticky vůbec nebyly nebo jen v malé míře. Mám na mysli např. nezaměstnanost, bezdomovectví, drogovou závislost, patologické hráčství, prostituci. V jiných případech výskyt jevů, které sice existovaly (a někdy i ve zvýšené míře, např. konzumace alkoholu), výrazně, dokonce v některých případech několikanásobně, vzrostl (kriminalita, alkohol, agresivita). Jen v málo případech se v zásadě situace nijak výrazně nezměnila (sebevražednost, tabakismus).

Pro ilustraci uvedeme některé konkrétní skutečnosti. Zcela novým fenoménem se stala **nezaměstnanost**. Jak jsme již uvedli v kapitole 3.2, v rámci EU jsme na tom poměrně dobře. Míra nezaměstnanosti v zemích OECD v letech 1996-2006 představovala 6,8 a v ČR byla 7,2. Hůře na tom byla třeba i Kanada, Francie či Finsko (Hroncová; Emmerová a kol. 2010). Její

nárůst u nás zdaleka nedosáhl počtu jako v sousedních zemích Polsku a Slovensku. Přesto je to vážný problém vzhledem k nerovnoměrnému regionálnímu rozložení. Jsou i u nás lokality, kde nezaměstnanost dosahuje až 50% a to již danou lokalitu poznamenává velmi citelně. Nejohroženějšími kategoriemi jsou lidé ve věku nad 50 let a čerství absolventi středních škol resp. především středních odborných učilišť.

Nezaměstnanost vyvolává **chudobu, bídu**. Celosvětově se nejedná o žádný okrajový jev. Podle odhadů se dotýká přibližně jedné třetiny naší planety. Všeobecně chápeme chudobu (ve vyrocenější podobě se používá pojem bída) jako sociální jev, který je charakteristický nedostatkem životních prostředků jednotlivce či skupin.

Je obtížné stanovit hranice těchto jevů. Za chudobu se obvykle považuje stav, kdy se člověk dostává pod hranici životního minima. To je však velmi variabilní (v každé společnosti je nastaveno jinak) a individuální vzhledem k odlišným životním potřebám jedinců (lze pak hovořit o *subjektivní chudobě*). Bída (též *absolutní chudoba*) je chápána jako stav související s hladověním, tělesným či duševním utrpením, bezmocností. Dále lze rozlišit bídu:

a) dočasnou a trvalou, b) zaviněnou a nezaviněnou

Složitost tohoto jevu a pojmu je možno doložit tím, že relativně se cítí chudý každý, kdo nedosahuje životních standardů závislých na bohatství společnosti (*relativní chudoba*). To znamená, že chudý v bohatší zemi nemůže být srovnáván s chudým ve společnosti podstatně hůře prosperující. S ohledem na státem stanovenou hranici, od které je nárok na finanční podporu je možno hovořit o *politické chudobě*.

U nás se v současnosti rozeznávají čtyři základní kategorie životního minima:

a) **životní minimum** chápáné (podle Zákona o hmotné nouzi) jako soubor statků a služeb, který umožňuje jedinci, domácnosti uspokojovat potřeby v rozsahu jaký společnost v dané době uznává za nezbytný. Tedy minimální hranice příjmu, pod níž nastává stav hmotné nouze.

b) *fyziologické minimum* představuje hranici fyzického přežití a je vyjádřeno nejčastěji pomocí minimální potřeby kalorií nutnou k životu, bez níž se nedá přežít.

c) *existenční minimum (hranice bídy)* znamená hranici, kdy se daří pokrýt minimální náklady na základní životní potřeby, ale nejsou pokryty potřeby sociálního charakteru.

d) *sociální minimum* počítá se stejnými složkami jako existenční, ale umožňuje na skromné úrovni uspokojovat i potřeby sociální.

Hranice příjmové chudoby je u nás v současnosti definována jako roční příjem 116 tisíc Kč na osobu, tedy přibližně 9,5 tisíce měsíčně. I když je možno konstatovat, že podle evropských statistik jsme na tom relativně dobře, z posledních údajů Centra pro sociální a ekonomické strategie vyplývá, že chudoba se týká milionu českých obyvatel a téměř pětina

lidí v Česku je podle expertů ohrožena chudobou, dalších 700 tisíc lidí se pohybuje těsně nad hranicí chudoby.

K nejohroženějším skupinám patří dlouhodobě a opakovaně nezaměstnaní, dále senioři starší 65 let, zejména ti, kteří žijí sami. Nejvíce rodin a dětí ohrožených chudobou žije v pohraničí. Svízelná situace je především v Moravskoslezském a Ústeckém kraji. V této spojitosti se jako specifická kategorie jeví ženy žijící sami s dětmi. Příjmy nedokážou pokrýt nezbytné náklady, takže jsou odkázáni na úspory, půjčky (důsledkem je vysoká zadluženost téměř dvou třetin domácností), sociální výpomoc.

Chudoba vylučuje část obyvatelstva, která je jí zasažena z realizace společenských cílů a v důsledku toho může vzniknout anomické napětí. Chudoba vede k destabilizaci norem, v důsledku toho pak dochází také k oslabení sociální kontroly. Nastolují se tím otázky o existenci sociální spravedlnosti a to vše může vést až k destabilizaci celé společnosti. Problematika chudoby bývá spojována s nevyhnutelností řešení na úrovni, individuální, skupinové i celospolečenské. Významnou úlohu při zmírňování důsledků tohoto jevu má sociální práce, charitativní činnost, individuální pomoc.

S nezaměstnaností dost významně souvisí také **bezdomovectví**. Je to jev, který se objevil rovněž zřetelně od počátku devadesátých let v souvislosti s masovou amnestií, rušením podnikových ubytoven, restitucemi bytových domů, pobýváním uprchlíků na našem území apod. V našich poměrech se jedná v současnosti relativně o marginální problém.

Podle okolností lze rozlišit *kategorie*:

- a) občané ČR
- b) běženci (se statutem dočasného uprchlíka)
- c) cizinci (bez občanství s povolením k dočasnému pobytu)
- d) cizinci (ilegálně se pohybující po našem území)

Typologie této části populace je možná také podle životního stylu. Existují bezdomovci, kteří jsou i v normálním pracovním poměru, daleko častěji se však živí vybíráním nádob na odpadky, žebráním, sběrem různých surovin.

Podle odhadů žije na našem území kolem třiceti tisíc bezdomovců. Je také třeba rozlišit bezdomovectví zjevné (tvoří menší část) a skryté, které tvoří lidé bez vlastního přístřeší a využívají jiné neveřejné pomoci (např. přebývají u známých). Často mění svá útočiště, putují od místa k místu. Reálně je ale ohroženo ztrátou domova, vlastního bytu, kolem sta tisíce lidí. Jedná se zejména o lidi topící se v dluzích, nezaměstnané, neplatiče nájemného. Mezi ohrožené osoby patří také lidé vracející se z vězení, oběti domácího násilí.

Bezdomovectví může být vyvoláno řadou faktorů:

a) *subjektivních* - materiální povahy (ztráta bydlení, zaměstnání, majetku apod.), osobnostní povahy (fyzická či duševní choroba, invalidita, alkoholismus, mentální retardace apod.) a vztahových souvislostí (změny ve struktuře rodiny, rozpad rodiny apod.).

b) *objektivních* – jsou dány společenskými poměry, mírou nezaměstnanosti, sociální politikou státu, stavem legislativy, mírou migračních procesů apod.).

Bezdomovci tvoří homogenní sociální skupinu. Lze rozlišit v zásadě tři *základní typy*:

a) klasické tuláky, b) životní ztroskotance, c) osoby, které se ocitly ve stavu dočasné životní krize (Horáková, 1995).

Další typologii bezdomovců lze vytvořit *na základě způsobu přežívání*. V zásadě lze všechny bezdomovce rozdělit do dvou skupin. Na ty, kteří využívají nabízené pomoci různých institucí a organizací a ty, kteří volí alternativní způsoby přežívání. K tomuto alternativnímu přežívání využívají: inženýrských sítí, opuštěných domů, dopravních prostředků, především např. odstavených vagonů na nádražích, pokud dovolí počasí pak volí nejčastěji alternativu „pod širým nebem“ (v parcích, lesích, různých prostranstvích).

Rozdíly mezi bezdomovci existují i *podle způsobu obživy*. Vedle klasických žebráků, existují ti, co především shánějí obživu vybíráním popelnic, kontejnerů, někteří získávají prostředky prodejem toho, co nasbírají (plodiny, suroviny apod.). Najdou se i takoví, kteří příležitostně (zpravidla nelegálně) brigádně pracují a ba dokonce (byť výjimečně) se mezi bezdomovce dostanou i ti, kteří jsou řádně zaměstnáni.

Pokud jde o **nabízené služby** pro bezdomovce, existuje řada institucí, státních i nevládních. Míra poskytovaných služeb je různá. *Denní centra* nabízejí možnost stravy, uspokojení hygienických potřeb. *Noclehárny* poskytují i přístřeší a možnost přespání (zpravidla na jednu noc). *Azylové domy* nabízejí ubytování na relativně delší dobu. Ještě jakousi vyšší formou jsou tzv. „*domy na půl cesty*“, které vytvářejí (nejčastěji mladistvým, propuštěným z vězení apod.) podmínky a možnost pro normální začlenění se do společenského života. U obou posledně zmíněných institucí se však předpokládá, že dotyčný na nákladech a režii finančně participuje.

Všechny tyto jevy jsou zdrojem řady dalších deviací. Nezaměstnanost, stres ze ztráty zaměstnání, chudoba v poslední době se podílejí na zvýšeném výskytu týrání dětí. Potvrzují to i záznamy telefonických rozhovorů na lince bezpečí, kde děti uvádí, že rodiče je začali bít od té doby, co roztratili zaměstnání. Také pediatři a policisté registrují poslední léta největší počet trýzněných dětí v regionech s vysokou nezaměstnaností a velkou fluktuací. Současně je známo, že se nejedná jen o zvýšenou agresi, ale značná část bezdomovců hledá v takových

situacích řešení v alkoholu, drogách, sázení, hraní, ale také prostřednictvím trestné činnosti. O těch nejzávažnějších deviacích se zmíníme v následujících kapitolách.

5.1 Agrese

Vymezení základních kategorií

Literatura týkající se agresivního chování není ve vymezení základních kategorií jednotná stejně jako v hledání podstaty tohoto chování. Koncepce K. Lorenze (ve shodě s Freudem) vychází z toho, že **agrese** je spontánní pudová tendence, J. Dollard je autorem teorie, že agrese je reakcí na frustraci. Frustrace patří k činitelům, které se nejčastěji dávají do příčinné souvislosti s agresí. Je definovaná jako stav, který vzniká tehdy, když okolnosti znemožňují dosažení cíle. Je ještě další teorie, která tvrdí, že se agresivnímu chování učíme (A. Bandura). Podle toho se agresí nejčastěji rozumí útočné chování, které je chápáno jako reakce na ohrožení vlastní identity.

Agresivita je kategorie nejen biologicky podmíněná, ale ve vztahu k sociálně hodnotovému systému. Představuje útočné chování (naučené) v podobě verbální či fyzické, vedené úmyslem ublížit, poškodit jiný organismus (člověka nebo zvíře) či věc, předmět, ve kterém se projevuje nepřátelství, tendence bezohledného až brutálního sebeprosazování.

Jiný přístup využívá obou pojmů v jiném smyslu. Agresivita je charakterizována jako dispozice pro agresivní chování v různých situacích. Agresí je pak označováno samotné útočné chování. Setkáváme se s ní jako agresí individuální, skupinovou, ale i masovou. Z hlediska jednotlivce zjišťujeme negativní účinek agrese, který se projevuje v ohrožení individuálního zdraví, neboť agresivní myšlenky, impulzy i samotné jednání mohou negativně ovlivňovat nervovou soustavu, vyvolávat tenzi, ustavičné napětí, strach, psychózu, následně onemocnění žaludku, srdce a pod. Může vyústit také v sebepoškozování, resp. v suicidiální jednání. Znovu je třeba dodat, že oba pojmy jsou používány různě, např. autoři Fišer, Škoda ve své publikaci používají pouze pojem agresivita (Fišer, Škoda, 2009).

Je třeba připomenout, že agresivní chování má často kořeny v dětství. Slovní či fyzické útoky, které lidi zažívají v útlém věku, si odreagovávají v dospělosti na svých dětech, slabších kamarádech nebo podřízených v práci. Vzniká začarovaný kruh spletených příčin a důsledků, v němž se postižený snaží splatit slabším příkoří, která sám v dětství utrpěl. Ve výjimečných případech je nadměrná agresivita přímo zakódována v mozku lidí a jejich nervovém systému. Násilí bývá součástí sociopatií ve smyslu antisociálního chování. Výzkumy ukazují, že psychopatické osobnosti jsou násilím vzrušeny méně než průměrní občané, že tedy násilí

považují za spíše „normální“ formu mezilidských vztahů. V krajním případě se jim násilí může stát prostředkem, jak vůbec dosáhnout vzrušení.

Násilí (violence) je pojem používaný výhradně pro lidské jednání. V sociologii je pokus o definování násilí složitější, neboť znamená jistý druh (pramen) moci. Násilí, ve smyslu vyjádření síly, dokáže zabezpečit svrchovanost, případně získat anebo zachovat moc. Násilí tedy znamená nejčastěji označení jednorázového fyzického aktu, resp. postupu, při kterém člověk způsobuje újmu druhému člověku. Jiná charakteristika násilí hovoří o jakémkoliv aktu, včetně zanedbávání, které ovlivňuje život, fyzickou a psychickou integritu anebo svobodu jednotlivce, anebo poškozuje rozvoj jeho osobnosti.

V souvislosti s agresivním chováním se často setkáváme s pojmem **hostilita**. Ta představuje všeobecně nepřátelský postoj vůči lidem. Nemusí se projevit agresivním chováním, často se projevuje v tom, že jednatel se negativně vyjadřuje o někom, přeje mu neúspěch, nejraději by přivodil na osobu anebo skupinu, kterou nemá rád chorobu anebo těžkosti. Hostilita proto může být příčinou agrese.

Je třeba se zmínit ještě o jednom aktuálním pojmu, který má spojitost s agresivitou. Je-li míra agresivity společensky přijatelná („zdravá“) v souvislosti se snahou se sociálně uplatnit, prosadit pak mluvíme o **asertivitě**. Dalším pojmem je **týrání** jako jednání, kterým úmyslně poškozujeme duševní či tělesnou stránku osobnosti. Na rozdíl od násilí týráním rozumíme zpravidla nikoliv jednorázový akt násilí, ale dlouhodobější proces, kterého podstata spočívá v nespravedlivém využívání fyzické, psychické anebo sociální moci vůči jiným, nejčastěji vůči těm, kteří nejsou schopni z nejrůznějších příčin chránit sebe samých. Tento proces může přetrvávat i roky, může zvyšovat anebo snižovat svoji intenzitu, může se začít vyvíjet ze zdánlivě zanedbatelných příčin. Pro celý komplex týrání, zanedbávání, zneužívání dítěte se používá termín „Child Abuse and Neglect“ ve zkratce **syndrom CAN**.

Teorie agresivity se zabývají problematikou osobnosti agresora či oběti. **Osobnost agresora** bývá vnímána jako fyzicky zdatný jedinec, často s nižší mentální, úrovní, hrubý, bez soucitu, mravních zábran, primitivní. Druhým typem je osoba často nenápadná, slušná, kultivovaná, která promýšlí různé rafinované intriky na vyhlédnutou oběť a někdy si tím i „léčí si své komplexy“. Třetím typem je „srandista“, oblíbený, vtipný, který šikanuje pro pobavení ostatních.

Oběti se stávají většinou sociálně či fyzicky nebo psychicky nevýrazní, často znevýhodnění jedinci, lidé slabí, neohrabaní, neurotičtí, úzkostní, izolovaní, s nízkým sebevědomím a tím se většinou nějak vnějškově – rasově, národnostně, vzhledem, chováním, fyzickou slabostí, zájmy, hodnotami – odlišují. V zásadě však platí, že agresorem i obětí se

může stát kdokoliv. Z hlediska pohlaví je násilné jednání typičtější pro muže, v současnosti však přibývá agresivity i mezi ženami.

Agrese je záležitostí jak jednotlivců, tak různých sociálních skupin, hnutí a celé společnosti jako celku. V situacích, kdy se začne šířit agresivní chování v rámci většího uskupení lidí (většinou v panice) mluvíme o **davové agresi**.

Druhy agrese

V zásadě lze rozlišit agresivní chování (týrání, šikanu) fyzické a psychické (verbální), které mnohdy může mít horší následky pro člověka jak fyzické. Podle délky trvání je krátkodobé a dlouhodobé.

Agresi lze dále rozdělit na přímou a nepřímou (například najmutí vraha) a také aktivní a pasivní (ta spočívá v bránění určité činnosti např. bránění někomu, aby se dostal domů či odmítnout s někým mluvit).

Pomineme-li již zmíněnou tzv. zdravou agresi v souvislosti s asertivním chováním, pak lze rozlišit další druhy agrese:

Afektivní agrese je hostilní, zlostná, impulzivní, emocionální, či expresivní. Typickými znaky jsou její reaktivní charakter a souvislost s hostilitou a se zlostí.

Instrumentální agrese je v první řadě vedlejším produktem dosahování jiných, neagresivních cílů. Instrumentálně agresivní člověk nejedná pod vlivem zlosti, jeho ubližování je naopak většinou promyšlené.

Tyranizování je charakterizované opakovaným ubližováním po dobu určitého časového období, při čemž jeho typickým znakem je nerovnost v síle (moci) tyranizátora a jeho oběti, která způsobuje, že se oběť nedokáže vůči opakovanému poškozování účinně bránit.

Je možné také rozlišit agresivní chování podle toho co je jeho objektem. Podle toho lze rozlišit agresi namířenou vůči neživému objektu věcem, předmětům.

Vandalismus

Vandalismus (pojem je odvozen od germánského kmene Vandalů) je jednání, které má destruktivní, likvidační charakter, přitom nepřináší žádné materiální obohacení. Jde o ničení objektů, materiálních hodnot. Toto jednání nebývá nijak specificky motivováno, je nepochopitelné, nesmyslné, iracionální, přináší však pachateli pocit uspokojení (agrese pro agresi). Patří často k životnímu stylu adolescentní mládeže. Typickým příkladem je ničení náhrobních kamenů na hřbitovech, zaparkovaných automobilů, tramvajových a autobusových zastávek apod. Dochází k tomu mnohdy pod vlivem alkoholu či drog. Připojit bychom k takovému jednání mohli i **žhářství**.

Podle P.G.Zimbarda lze rozlišit několik kategorií vandalů:

- hrabivý vandal – rozbíjení automatů se zásobníky mincí
- taktický vandal - ničení má vzbudit pozornost
- mstivý vandal – ničení jako odplata
- hravý vandal – sázka, kdo zničí více pouličních lamp, agrese pro zábavu
- zlostný vandal – ničení jako výraz vzteku, frustrace
- ideologický vandal – nápisy na zdech (Čermák, 1998).

K jednání majícímu tento charakter vandalismu lze někdy přiřadit i jednání sprejerů.

Sprejerství (vytváření grafitů) je často předmětem diskuse, zda jde pouze o určitý umělecký protest adolescentů proti fádní architektuře a vzhledu prostředí, nebo o projevy skutečného vandalství. Toto počínání má svou historii (70. a 80. léta 20. stol. v Bronxu a Brooklyně, je spojováno s hnutím punk) a je asi třeba rozlišovat, zda obrazy nastříkané syntetickými barvami mají podobu specifického plošného výtvarného vyjádření či pouhých „klikyháků“ a čmáranic a hlavně, zda se objevují na šedých betonových, či asfaltových plochách různých protihlukových bariér, podchodů apod., nebo na vlakových soupravách či domech, často chráněných památkovým úřadem. Pak jde zřejmě skutečně o vandalismus.

Dalším objektem může být zvíře. V této souvislosti se mluví o **týrání zvířat**. Tento pojem, jak jsme již zmínili, se používá i v souvislosti, kdy objektem agresivního jednání je člověk.

Šikana

Šikana je specifickou formou agrese. Nejčastěji bývá charakterizována jako cílené jednání záměrně poškozující druhého, ponižující, ubližující mu, způsobující mu utrpení, omezující druhého a bránící mu ve výkonu činnosti, kterou chce vykonávat. K tomu je třeba dodat, že jde o jednání opakované, déletrvající.

Tento jev, se tradičně objevoval a objevuje např. v armádě, ve věznicích, ale čím dál tím více také ve školách, na pracovištích i v jiných prostředích. Ve školním prostředí je šikana někdy podceňována a chápána jako přechodný jev ve smyslu „zlomyslností, klukovin“. Se šikanováním se častěji setkáváme u chlapců, u kterých převažuje šikana fyzické povahy, i když v poslední době přibývá této šikany i u dívek. Mediálně prezentovaný obraz šikany ve škole formou vrstevnického násilí je dnes fenoménem, upozorňujícím na další sociálně patologický „problém doby“: rostoucí brutalitu, kdy dochází k ohrožování zdraví a někdy i života. Další změnou oproti minulosti je to, že se toto chování objevuje u čím dál nižších věkových kategorií, takže se se šikanou můžeme setkat již v mateřských školách.

Proces šikanování prochází jistými fázemi. Prvá bývá označována jako, „ostrakismus“ (jde o vyčlenění a izolování vyhlédnuté oběti), následuje „přitvrzování manipulace“ převážně fyzického charakteru, postupně dochází k „vytváření jádra agresorů“, které se postupně rozšiřuje, přidávají se další ze skupiny, až to vrcholí „totalitou“, kdy se celá skupina angažuje a rozdělí se na „otrokáře“ a „otroky“ (to jsou ti, kteří se postaví na stranu oběti).

Lze rozlišit následující druhy šikanování (Kolář, 2001) :

Osm druhů šikanování	Příklady projevů
<i>Fyzické přímé aktivní</i>	útočníci oběť věsí do smyčky, škrtí, kopou, fackují
<i>Fyzické aktivní nepřímé</i>	kápo pošle nohsledy, aby oběť zbili, oběti jsou ničeny věci
<i>Fyzické pasivní přímé</i>	agresor nedovolí oběti, aby si sedla do lavice, fyzicky jí brání v dosahování a realizaci jejich cílů
<i>Fyzicky pasivní nepřímé</i>	agresor odmítne oběť na její požádání pustit ze třídy na WC, odmítne splnit její požadavky
<i>Verbální aktivní přímé</i>	nadávání, urážení, zesměšňování
<i>Verbální aktivní nepřímé</i>	rozšiřování pomluv, symbolická agrese vyjádřená v kresbách
<i>Verbální pasivní přímé</i>	neodpovídání na pozdrav, otázky
<i>Verbální pasivní nepřímé</i>	spolužáci se nezastanou oběti, je-li nespravedlivě obviněna z něčeho co udělali její trýznitelé

Vedle pojmu šikana (anglicky bullying) existuje pojem **mobbing**, kterým je u nás označován „psychoteror na pracovišti“. Jde o situace, kdy je jeho oběť vystavena systematickému šikanování ze strany svých kolegů nebo i nadřízeného pracovníka (bossing). Cílem takového teroru je snížení sebevědomí oběti, ale zároveň se často projevují i škody na zdraví. V těch nejkrutějších případech je pak důsledkem mobbingu i sebevražda oběti.

Divácké násilí

Diváckým násilím je označováno násilí, které je pácháno diváky sportovních utkání. Většinou je pod tímto pojmem rozuměno násilí fotbalových fanoušků, jež lze charakterizovat jako násilí, které je plánováno, má opakovaný či manifestační charakter a je realizováno relativně ohraničenou skupinou osob (nejčastěji členy fotbalových gangů).

Společným jmenovatelem divácké agrese, jednání, jímž se projevuje úsilí vůči některému objektu nebo nepřátelství a útočnost s výrazným záměrem ublížit, je nezvládnutá agresivita, neschopnost či neochota potlačit impulsy k vědomému a záměrnému poškozování a ubližování druhého. Ke krajním výrazům diváckého násilí pak dochází v případech, kdy jsou projevy agrese přenášeny i mimo území stadionů a způsobují morální a materiální škody v širším společenském kontextu (Kraus, Hroncová a kol., 2007).

Při snaze identifikovat jednotlivé skupiny fotbalových příznivců a v souvislosti s tím zjistit míru nebezpečnosti jejich chování lze vycházet ze základního členění na tři základní skupiny:

A) fotbalové diváky

Jsou to spíše pasivní diváci, pozorovatelé hry. Nejsou spjati s klubem a fotbal jej zajímá jako podívaná s určitým dějem a výsledkem. Velmi často není pro ně samotná hra tolik důležitá, chtějí se bavit a případně navazovat různé společenské kontakty.)

B) fotbalové fanoušky

Jsou to zpravidla mladí fanoušci. Ke kopané jsou vázáni prostřednictvím oblíbeného mužstva či konkrétního oblíbeného hráče. Svoji klubovou příslušnost dávají najevo především oblečením (dresy, klubové šály atp.). Princip fandovství je založen na faktu, že při fotbalových zápasech vzniká určitý druh rivality založené na pocitu vlastní skupinové identity.

C) fotbalové chuligány (hooligans, rowdies).

Jejich činnost je zaměřena na zážitek. Fotbal a dění kolem je především zábava. Nejenom, že fotbal konzumují – dělají „divadlo“. Tyto skupiny jsou typickými hooligans. Na fotbalové stadiony či do jejich okolí chodí s primárním cílem vyvolat konflikt či bitku s jinými obdobnými skupinami soupeřova týmu, s pořadatelskou službou či policií.

K této kategorii lze přiřadit tzv. *Ultras*, kteří realizují (většinou nepovoleně) pyrotechnické aktivity, vytvářejí velké a propracované transparenty či klubové písně, hesla s agresivní rétorikou apod. Často se z těchto skupin rekrutují bojůvky, které si domlouvají předem plánované bitky s odpůrci jiného klubu, zároveň však také bývají označováni za jakousi ochranku ostatních fanouškovských skupin (Kasal, 2007, 286).

„Kyberšikana“

Ta je novým fenoménem, který bývá definován jako uvědomělé, opakované agresivní chování s cílem ponížit, ublížit formou elektronických médií (e-mail, SMS zprávy). Může se rovněž projevovat buď ve formě přímé (posílání urážlivých zpráv, obrázků, vytvoření

hanlivých webových stránek apod.) nebo nepřímé (prostřednictvím někoho, který dělá tu „špinavou práci“).

Na rozdíl od šikany u kyberšikany je útočník anonymní, má mnoho identit, není zde podstatná fyzická převaha, ale počítačové znalosti. Zatímco u šikany je počet účastníků omezený u kyberšikany tvoří publikum všichni, kteří se na webové stránky, blogy připojí. Je také ještě hůře rozpoznatelná než šikana, kde se přeci jen jisté znaky mohou objevit (modřiny, roztrhané oblečení apod.).

„Stalking“

Tento jev bývá průvodním jevem šikanování. Jedná se o zlovolné a úmyslné pronásledování a obtěžování jiné osoby, které pak u oběti snižuje kvalitu jejího života a ohrožuje její bezpečnost. Pojem stalking v souladu se zviditelněním pronásledování oběti v kontextu nových technických možností byl poprvé použit pro pojmenování nové formy kriminality v USA v roce 1998.

Tento termín původem z angličtiny (stalk znamená stopovat, uštvať kořist) se do češtiny překládá jako „nebezpečné pronásledování“. Týká se případů, kdy někdo - například bývalý partner či partnerka, obdivovatel celebrity a podobně – svůj vybraný „cíl“:

- a) Jednak obtěžuje telefonáty, dopisy, e-maily. Tak zvaní „kyber stalkeři“ využívají nepřehledných možností internetu a mobilní komunikace k tomu, aby své oběti vyhledávali, vybírali a později obtěžovali. Možnosti dané útoky cestou textových zpráv nebo e-mailů tuto formu pronásledování nesmírně umocňují a z pozice agresora i výrazně zjednodušují.
- b) Snaží se demonstrovat svou moc a sílu, fyzicky pronásleduje, činí přímé výhrůžky, pronásleduje autem, čeká na oběť před domem apod.
- c) Poškozuje a ničí věci, majetek (poškrábání auta, sprejováním domu, útoky či likvidace domácích zvířat apod.).

Vztah mezi obětí a agresorem může být trojí: oběť osobu agresora zná a ví o koho se jedná, v druhém případě osobu agresora zná, ale neví, že je právě on tím agresorem a někdy osobu agresora vůbec nezná a netuší, o koho se jedná.

Domácí násilí

Představuje agresivní chování v prostředí rodiny. Není to sice jev nový, nicméně i zde dochází k projevům násilí majícím často podobu šikany čím dál častěji a brutalita výrazně roste. Např. v centru pro týrané osoby Rosa zaznamenali v r. 2011 nárůst těchto případů o

11%, rok poté o dalších 12% a stejně rapidní vzestup je patrný i v následujících dvou letech. Následující tabulka ukazuje vývoj v posledních letech.

Přehled o vykazání v České republice

2007: 862

2008: 679

2009: 778

2010: 1058

2011: 1430

2012: 1405

2013: 1361

2014: 1382

2015: 1356

Zdroj: *Bílý kruh bezpečí*

Zdroj: http://zpravy.idnes.cz/vykazani-za-domaci-nasili-statistika-ds9-/domaci.aspx?c=A131229_103018_domaci_mag

K tomu je třeba dodat, že počet vykazání roste také do jisté míry proto, že policie jej častěji uplatňuje. Stejně tak roste i počet telefonátů na krizových linkách. V loňském roce stoupl počet těchto volání o 20%.

Agresorem a na druhé straně obětí může být kdokoliv ze členů rodiny. Velmi časté je to mezi manželi, partnery, přičemž toto násilí prochází napříč sociálně demografickým spektrem. Nezávisí na věku, profesi, vzdělání, náboženském vyznání, národnosti. Častější jsou případy, kdy obětí se stávají ženy. Jsou totiž zpravidla nedostatečně schopny bránit se tlaku nejbližšího okolí již tím, že svoji zranitelnou biologickou konstitucí a kulturní „naučenou bezmocností“ jsou „vhodným“ objektem zneužívání či týrání.

Typologie domácího násilí:

	fyzické násilí	psychické násilí	sexuální násilí
aktivní špatné zacházení a zneužívání	• nenáhodné zranění • násilné donucování a omezování	• zastrašování • emocionální zneužívání • materiální zneužívání	• Incest • napadení a znásilnění
pasivní zanedbávání	• nedostatečná péče o zdraví • fyzické zanedbávání	• nedostatek lásky • emocionální zanedbávání • materiální zanedbávání	• selhání v ochraně • prostituce

K nejčastějším formám vedle fyzického násilí nejružnějšího druhu (bití, řezání, pálení, trhání vlasů, svazování, odpírání jídla, spánku) patří emocionální násilí (je orientováno na osoby, zvířata, věci, ke kterým má oběť těsný citový vztah), ekonomické (dotýká se jídla, peněz, ošacení), sexuální (znásilňování, vynucování sexuálního styku), sociální (zákaz vycházení z bytu, kontrolování času).

Množství skrytých případů týrání ženy mnohonásobně přesahuje počet případů odhalených, nahlášených a řešených. Přitom se mnohdy zjišťuje, že oběti samy se o věci příliš nešíří už proto, že nepochopitelnost mužova jednání v nich budí pocit, že musí být něčím viny. Přibývá však případů i opačných, kdy agresorem je žena.

Domácí násilí zpravidla prochází i jistými fázemi. Na počátku stojí většinou psychické ataky třeba ve formě zvýšené kontroly, určování toho co oběť smí či nesmí dělat, s kým se smí stýkat. Stupňuje se napětí, hádky. Pokračuje verbální agrese, následuje i fyzické násilí. Nastává fáze omluv, oběť často věří slibům, že se už takové jednání nebude opakovat. Někdy je oběť i utvrzována v tom, že za vzniklou situaci může sama. Následuje fáze, kdy se různé formy násilí opakují znovu a ještě ve vyhrcořenější podobě. Oběť se pak často pokouší o vzpouru či izolaci od agresora. S tím se však agresor většinou vyrovnává tím, že oběť pronásleduje, dochází i k sexuálnímu násilí. A opět často dochází k falešnému usmiřování a tak se tyto fáze krátkodobého relativního klidu a napětí a násilí spirálovitě opakují.

Nejsmutnější případy jsou ty, kdy se oběti stávají děti, které mají nejmenší předpoklady se bránit. **Rodina** – tedy rodiče a ostatní členové rodiny – mohou projevovat svůj negativní vztah k dítěti formou pasivní či aktivní agresivity. V prvním případě jde o projevy zanedbávání dítěte či neuspokojování jeho základních potřeb, zatímco aktivní agresivita nese výrazné znaky fyzického násilí vůči dítěti a to zejména cestou přehnaných tělesných trestů či psychicky zničujícím ponižováním, podceňování, osočování, obviňování a zesměšňováním dítěte a neuspokojováním potřeby citového přijetí.

Zdravotní komise Rady Evropy z roku 1992 vymezuje tzv. **syndrom zneužívaného a týraného dítěte** jako „*jakékoli vědomé či nevědomé aktivity, kterých se dopouští dospělý člověk (rodič, vychovatel nebo jiná osoba) na dítěti a následkem kterých dochází k poškození zdraví a zdravého vývoje dítěte*“.

Další kategorií obětí domácího násilí jsou osoby zdravotně postižené a v poslední době se obětí domácího násilí čím dál častěji stává další snadno zranitelný objekt a to jsou senioři. Jsou kategorií, která v současné společenské atmosféře se ocitá celkově v situaci **sociální exkluze** („ageismus“ – pěstovaná nenávist vůči starým lidem, kterých je v současnosti 1/5

populace) a to se promítá do prostředí rodin. Agresory bývají vlastní děti, často vnuci, příp. další rodinní příslušníci.

Na pomoc obětem domácího násilí existuje u nás řada zpravidla neziskových organizací. Ty v r. 2003 zahájily kampaň proti domácímu násilí na ženách, jejímž cílem bylo zvýšit informovanost veřejnosti. Díky této kampani se postupně zvyšoval počet žen, které se odvážily domácí násilí ohlásit a vyhledat pomoc. K nejznámějším organizacím náleží Bílý kruh bezpečí, Rosa, Psychosociální centrum Acorus, Koalice neziskových organizací proti domácímu násilí Koordona. Od r. 2007 byl zákonem zaveden institut „vykázání“, který je také využíván čím dál častěji, jak je uvedeno výše.

Shrnutí - agresivní chování v současné společnosti

Z hlediska společnosti si projevy agrese zaslouhují zvláštní pozornost, neboť agrese dokáže ohrozit lidské spoložit i fungování sociálních systémů, ba i samotnou existenci lidstva (v případě konfliktů, ale i individuální nezodpovědnosti). Jak jsme již popsali v předcházejících kapitolách, všechny procesy provázející transformaci společnosti v posledních dvou desetiletích vytváří celkové napětí a to se promítá do života rodin, ve školách, na pracovištích a projevuje se i v celkově se stupňující agresivitě mezi lidmi.

Násilí dnes provází náš každodenní život a P. Ondrejko mluví o tom, že se stává druhem životního stylu, ve kterém dochází k akceptaci násilí, k jeho schvalování. Následná habitualizace násilí potom znamená i ztrátu zábran a výčitek svědomí, stává se vzorcem chování, které může nabít dlouhodobý či dokonce stálý charakter (Ondrejko, 2009).

V posledních letech lze zaznamenat výrazný nárůst agresivního chování v celém našem životě. Je např. prokázáno, že právě v rodinách, kde se vyskytuje nezaměstnanost, agrese narůstá. Již jsme hovořili o zvlášť nepříznivém vlivu médií a to především ve smyslu zvyšování míry tolerance společnosti k agresi a násilí. Přibývá projevů vandalismu, celkové násilné trestné činnosti (viz následující kapitola).

V oné každodennosti a postupné legitimizaci násilí pak toto jednání vystupuje jako:

- a) Odpověď na násilí v duchu „oko za oko, zub za zub“.
- b) „Ultima ratio“ – poslední prostředek v situacích, kdy se zdá, že jedině takovým způsobem lze prosadit vlastní cíle, aby jednající osoba byla brána konečně vážně.
- c) Faktor pořádku – dominuje přesvědčení, že konflikty je možné řešit násilím a tím je možné zjednat pořádek.

d) Normální vzorec chování, jako každodenní jev. Násilí není vnímáno jako něco problémového, ale naopak jako normální adaptace a dominující způsob chování ve společnosti.

e) Jako řešení problémových situací, kdy násilníci (hlavně mládež) se projektují do pozice nebojácné avantgardy v protikladu k dospělým, které už „život naučil“ přizpůsobovat se. Demonstrují tak, že ještě nepropadli rezignaci dospělých.

f) Jako výraz protestu, případně nesouhlasu s vlastním neúspěchem, který je spojen s pocitem bezmocnosti, případně jako dodávání si sebevědomí. Násilí slouží jako náhrada za neúspěchy (Ondrejko, 2009).

Co je varovné, je to, že výrazně přibývá agresivního jednání mezi mladistvými, dětmi a to dokonce už v mateřské škole. I v souvislosti s kriminalitou zjišťujeme, že pokud závažnost kriminálních činů měříme především užitým násilím, tak osoby mladší 18 let páchají závažnější trestnou činnost než dospělí pachatelé (Marešová, 2013, 21).

Další změnou je to, že agresivní jednání bývalo donedávna doménou mužů, dnes můžeme pozorovat zřetelný nárůst agresivity i u pohlaví ženského. Nárůst agresivního chování je patrný i v prostředích, kde to v minulosti nebylo tak typické (např. divácké násilí), má nové formy (**kyberšikana, stalking**).

Ještě je možné uvést další posun a to v míře násilí. Např. v případě šikanování se dnes velmi často nejedná o žádné „legrácky a srandičky“, jako tomu bývalo v minulosti, ale o jednání ohrožující zdraví a někdy i život. Je zaznamenán např. případ, kdy agresori políjí oběť hořlavinou a zapálí.

S růstem dopravního ruchu se také čím dál častěji setkáváme s agresivním jednáním „za volantem“. Za společného jmenovatele v jednání u vybudovaných řidičů je možné považovat znaky disharmonické osobnosti s akcentovaným egocentrismem a se sklony k agresivně impulsivním reakcím. Výzkum ukázal, že přes dvě třetiny těchto řidičů jsou jednou či vícekrát rozvedeni a více než třetina byla již trestána za násilné delikty. Mnozí také již od dětství měli problémy ve škole, pili alkohol, kouřili a mají zkušenosti s drogami.

5.2 Kriminalita

Pojem **kriminalita** (z latinského „crimen“ = provinění, zločin) můžeme definovat jako souhrn trestných činů, které spáchali ať už úmyslně nebo z nedbalosti, trestně odpovědní jedinci, na daném místě za dané období. Jinými slovy „*kriminalita je taková forma*

deviantního chování, které je v rozporu s normami uvedenými v trestním zákoně“ (Ondrejko, 2000, 126)

Termín **delikvence** pochází z latinského slova delinquere, které se překládá jako provinit se. Delikvence je způsob jednání, kterým jsou porušovány nejen právní, ale i společenské normy. Je tedy širším pojmem než kriminalita. Zahrnuje činy, které spáchaly osoby, které nejsou trestně odpovědné, tedy děti a osoby zbavené trestní odpovědnosti. Patří sem také přestupky a takové činy nazýváme delikty (Hroncová, Kraus a kol., 2006).

Dalším pojmem je **juvenilní delikvence** a znamená trestnou činnost mladistvých tj. věkové kategorie mezi 15 -18 lety.

Druhy trestné činnosti

V zásadě bývá rozlišována kriminalita obecná a hospodářská. Do obecné se řadí **násilná** kriminalita (loupež, vražda, ublížení na zdraví apod.), **majetková** (krádeže, vloupání apod.), **mravnostní** (znásilnění, sexuální zneužívání), **nedbalostní** (dopravní nehody, neúmyslné způsobení škody). **Hospodářská (ekonomická)** kriminalita představuje trestné činy v oblasti podnikání, podvody, krácení daní, úplatkářství apod..

Při sledování statistik kriminality je třeba si uvědomit, že to jsou údaje o kriminalitě zjevné, to je tedy kriminalita, které je určitým způsobem registrovaná, vyšla najevo a stává se předmětem stíhání. Značná část trestné činnosti však probíhá v podobě latentní, což je v podstatě kriminalita skrytá, neregistrovaná, neobjasněná.

Jako zvláštní kategorie kriminality, u kterých existují specifické postupy, lze uvést páchaní trestné činnosti „na veřejném činiteli“, na „mladistvých a dětech“ a „mladistvými“.

Analýza trestné činnosti ukazuje na řadu podmiňujících faktorů. K faktorům biologické povahy patří pohlaví. Muži páchají trestnou činnost až 10x častěji než ženy. Bývá to zdůvodňováno tím, že muži využívají více agresivního chování pro dosažení seberealizace. V té spojitosti hraje roli mužský hormon testosteron. K dalším biologickým faktorům náleží věk. S přibývajícím věkem trestné činnosti ubývá (většina prvotrestných je do 26 let).

Kriminální jednání je vedeno různými **mechanismy**. Pripustíme, že v určitých případech pachatel si ani neuvědomuje, že jedná protiprávně (dětí, lidé se sníženou rozumovou schopností). V drtivé většině však je to jednání vědomé (aberrantní). Lze rozlišit dvě varianty tohoto jednání. Jednak zistné (pachatel riskuje vzhledem k tomu, že vidina zisku je silnější), jednak „pod tlakem“ (pachatel je v nouzi, je vydírán apod.) K jiným mechanismům pak náleží jednání v afektu či pod vlivem alkoholu, drog apod.

Lze rozlišit následující **typy pachatelů**:

- *Socializovaný* - trpí výčitkami svědomí, lituje svého jednání, úzkostně očekává

reakce okolí, čin je vybočením z normálu.

- *Deviantně socializovaný* – jedná v souladu s normami určité sociální skupiny (subkultury), která je v rozporu s normami společnosti.

- *Neurotický* - trpí neurotickými poruchami, hysterické reakce, deprese, angerské provedení činu, zanechává stopy, uvědomuje si důsledky.

- *Psychopatický (nesocializovaný)* - promyšlený motiv, pravděpodobnost recidivy, nevidí důsledky, patří k neproblémovějším pachatelům.

- *Psychotický* - spojené s duševním onemocněním, jednání nepochopitelné, agresivní až brutální, možnost nápravy je minimální.

- *Mentálně nedostačivý* – s nízkou inteligencí, čin je nepromyšlený, jednoduše provedený, problematická komunikace (Fišer, Škoda, 2009).

L. Čírtková uvádí i **typologii obětí**:

- *Zúčastňující se* - nejčastěji se objevuje u majetkové trestné činnosti, oběť zná pachatele, před činem proběhla interakce.

- *Nezúčastňující se* – oběť pachatele nezná, oběť se stane nechtěně.

- *Provokující* - svým jednáním vědomě nebo nevědomě pachatele provokuje.

- *Latentní* - role oběti je skrytá, utajená. Jedná se např. o oběti domácího násilí, zneužívané děti.

- *Nepřavá* – někdo je označen za oběť, aniž by se jí stal. Např. žena si domácí násilí vymyslí, aby znemožnila svého partnera (Čírtková, 2004).

K novým trendům v dané oblasti patří „**organizovaný zločin**“. Pašování drog, obchod s lidmi, proliferace zbraní, ilegální imigrace, finanční kriminalita, možné napojení na teroristické sítě, to vše tvoří rámec organizovaného zločinu, jehož efektivní potírání není v silách jednotlivých států a je zde nezbytný předpoklad mezinárodní a nadnárodní spolupráce.

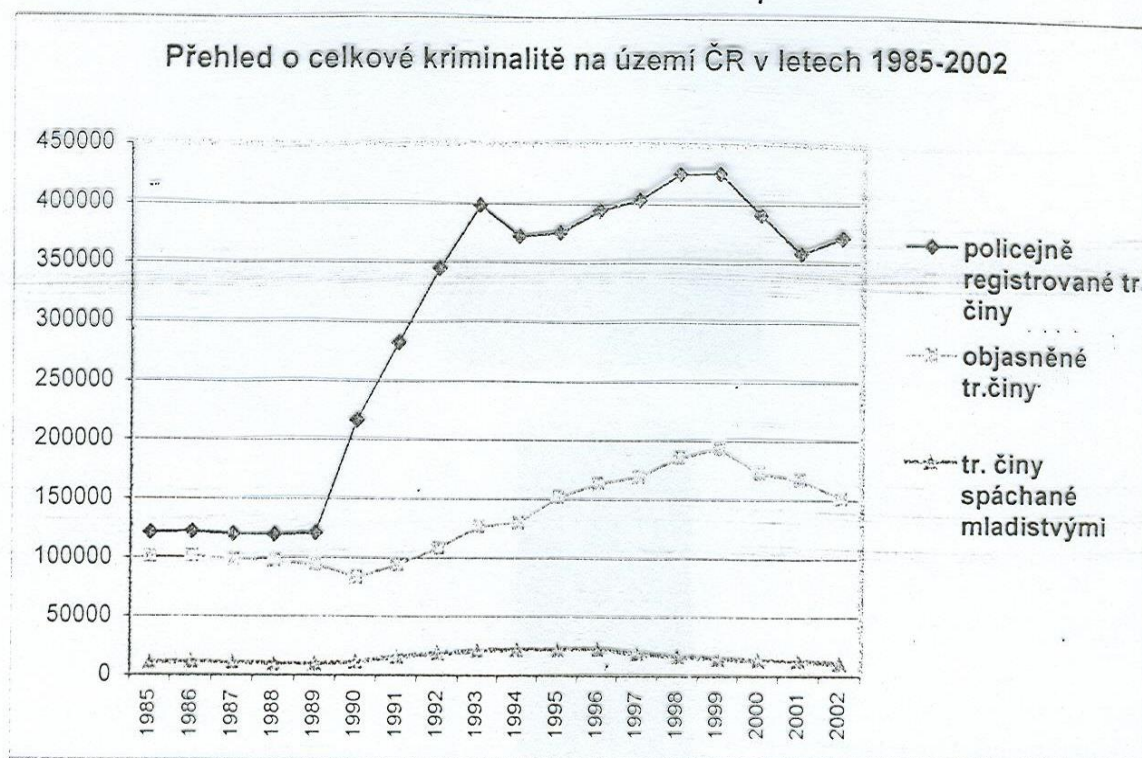
Dalším pojmem figurujícím v kontextu organizovaného zločinu je „**kriminalita bílých límečků**“. Jde o ekonomickou trestnou činnost páchanou při výkonu profese představitelem legálního podnikání cestou obcházení pravidel a porušování zákonů s cílem získat vyšší profit bez ohledu na škodu způsobenou společnosti. Tato činnost míří často do nejvyšších společenských kruhů.

S uvedenou činností často souvisí **korupce**. Zjednodušeně řečeno se jedná o u nás tak známé zneužití veřejné pozice pro osobní prospěch či zájem. Korupce zahrnuje úplatkářství, jako odměnu za jiný výklad nebo pozměnění rozhodnutí.

Vývoj kriminality na našem území

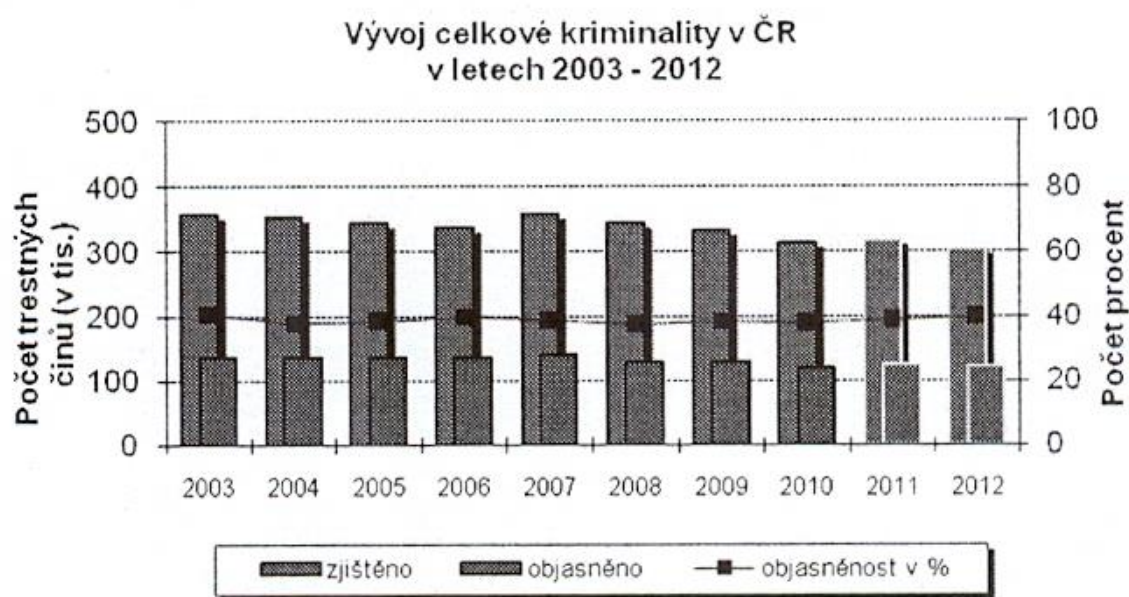
I přes to, že kriminalita vzrůstala od šedesátých let celosvětově a určitý vzestup byl zaznamenán v osmdesátých letech i u nás, devadesátá léta přinášejí dramatické navýšení počtu evidovaných trestných činů na našem území. Zlomovým obdobím v tomto značně negativním vývoji byla léta 1990 –1993. Hned v roce 1990 došlo ke zdvojnásobení oproti roku 1989. V průběhu dalších tří let došlo opět k dalšímu zdvojnásobení. Teprve v r. 1994 se tento mimořádný nárůst zastavil. Od r. 1997 však opět počet evidovaných trestných činů začal vzrůstat (přesáhl hranici 400 000) a v následujících dvou letech tento počet dosáhl vůbec historicky nejvyšších hodnot. Názorně je vývoj vidět z následujícího grafu (Marešová, 2013,7).

Příloha 2

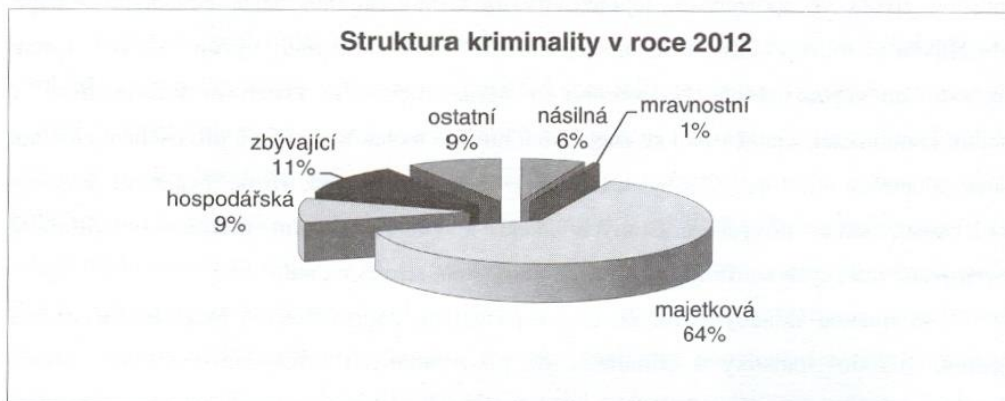
Od roku 2000 je zaznamenán mírný pokles, který ovšem do jisté míry zřejmě souvisí i se zavedením nové metodiky evidování trestné činnosti (evidují se počty trestaných osob nikoliv trestných činů). Další postupný mírný pokles je možné pozorovat od r. 2007. Ovšem všechny údaje je třeba interpretovat s jistou rezervou především proto, že nejvíce trestné činnosti je páčáno v tzv. latentní (skryté) podobě. Tato kriminalita je mnohem četnější než

kriminalita oznámená a z ní zase jenom část představuje kriminalitu objasněnou. V souvislosti s vývojovými trendy kriminality je třeba ještě zmínit jednu okolnost. Pokles kriminality po r. 2000 je možno dát také do souvislosti s postupujícím odklonem od retributivní justice k restorativní. To je patrné také z toho, že výrazně narůstá přestupků. Jestliže v r. 2010 řešila policie celkem 1,36 mil. přestupků, tak v r. 2012 již 1,63 mil. Názorně je vývoj v posledních letech vidět opět z následujícího grafu (Marešová, 2013, 9).

Ve struktuře trestné činnosti dominuje trestná činnost majetková, která představuje více jak dvě třetiny veškeré trestné činnosti. Převážně se jedná o krádeže věcí z aut, jízdních kol a dvoustopých motorových vozidel, vykrádání bytů, chat. Kolem deseti procent tvoří hospodářská kriminalita. Přibližně stejné procento tvoří násilná trestná činnosti, kde jde nejčastěji o úmyslné ublížení na zdraví, dále loupeže a porušování domovní svobody (Marešová, 2013). Od r. 1994, kdy byly do kriminálních statistik zavedeny skutky nedovolená výroba držení psychotropních látek a šíření toxikomanie je zaznamenán strmý nárůst také těchto skutků. Čím dál větším problémem se stává také organizovaný zločin. Určitý obrázek o struktuře kriminality přináší následující graf (Marešová, 2013, 10):

Graf 2

Počet stíhaných mladistvých v průběhu posledních dvacet pět let v zásadě kopíruje celkový vývoj kriminality. Podobně jako u dospělých, také u dětí a mladistvých vysoce převažuje majetková trestná činnost. Pokles počtu trestaných mladistvých je ovšem třeba dávat do souvislosti s nepříznivým demografickým vývojem (poklesem populace v této věkové kategorii) a také převládajícím podílem neobjasněných trestných činů u policie evidované trestné činnosti (nezjištěná totožnost). Na podporu tohoto tvrzení lze uvést fakt, že jeden z nejnižších počtů mladistvých pachatelů vykazuje již delší dobu region s celkovou nejvyšší kriminalitou a nejnižší objasněností – tj. hlavní město Praha (Marešová, 2013, 21).

Situace v dětské trestné činnosti je ještě složitější v tom, že i když lze v běžném životě zřetelně pozorovat její nárůst. Nejvyšší státní zastupitelství ve všech svých zprávách poukazuje na to, že trestná činnost spáchaná ve školách, ústavních zařízeních a lokalitách s vyšším výskytem sociálně slabých obyvatel nebývá oznamována a je odhalována zcela náhodně. Jistou útěchou pro nás může být skutečnost, že i v okolních evropských zemích kriminalita dětí a mladistvých vzrůstá.

Samozřejmě existují rozdíly v míře trestné činnosti také i z hlediska teritoriálního rozložení. Regiony s nejvyšším výskytem trestné činnosti jsou po Praze, severní Morava, střední Čechy a severní Čechy. Obecně lze říci, že kriminalita se soustřeďuje do měst a průmyslových oblastí a nepochybně přímo souvisí s nezaměstnaností. V kategorii mladistvých již několik let jednoznačně vévodí sever Moravy.

Ještě si znovu všimněme jakou roli má v případech kriminality pohlaví. Rozdíl je zhruba v posledních desetiletích stejný. Přibližně 85% tvoří muži, zbytek ženy. Ty jsou rovněž nejčastěji stíhány za majetkovou trestnou činnost, hospodářskou kriminalitu a také čím dál častěji za činy spáchané z nedbalostí (dopravní nehody). Za násilnou trestnou činnost je stíháno kolem 8 % žen (Marešová, 2013,19).

5.3 Sebevražednost

Sebevražednost (suicidium) představuje vědomé, úmyslné, cílené jednání dobrovolně skoncovat se životem. Je možné také hovořit o **agresi**, kterou člověk namíří vůči vlastní osobě (autoagrese). Ta ovšem může mít podobu pouhého **sebepoškozování** (např. vyvolání si horečky, způsobení si zranění apod.). Někdy může být takové jednání spojené s duševní chorobou (těžké deprese, schizofrenie).

Setkáváme se i s pojmem „sebevražedný pokus“, jako pokus o usmrcení z vlastní vůle, který se z různých příčin nezdařil. Velice blízko stojí i význam pojmu „demonstrativní pokus“ o sebevraždu, kdy jedinec podstupuje riziko úmrtí zpravidla s cílem získání výhod při přežití, někdy také upozornit na závažnou situaci (volání o pomoc).

Typologie sebevražednosti

- Dokonané a nedokonané.
- Podle způsobů provedení lze hovořit o sebevraždách zastřelením, oběšením (strangulace), skoky (pod dopravní prostředky, z okna), otrávením se (použitím medikamentů či účinkem plynu). V prvních případech jde o jednání typické pro muže, v posledním pro ženy.
- Racionální (bilanční) sebevražda je typická pro seniory, či u lidí trpících nevyléčitelnou chorobou apod.
- Patologická sebevražda je taková, která je důsledkem závislosti, psychického onemocnění apod.
- Sebeobětováním rozumíme sebevražedné jednání, kterým jedinec řeší nikoliv situaci svou, ale ve prospěch zájmů celé skupiny, celku.
- Kolektivní sebevraždy jsou průvodním jevem různých rituálů (např. sekt).
- Někdy je suicidiální jednání důsledkem momentálního citového hnutí (afektu) a hovoří se o zkratovém jednání.

Nejčastějším motivem jsou pocity osamělosti, beznaděje, prázdnoty. Chybí smysl života, životní cíle, životní hodnoty. Tento duševní stav většinou souvisí se vztahy a to jak ke svému okolí, tak i vůči sobě. Velmi často souvisí s pocity méněcennosti, sníženým sebecitem, neúspěchy, nespokojeností, konflikty nejružnějšího charakteru. Průvodními jevy jsou pak problémy na pracovišti (ve škole), v rodině. Tento stav může být ještě umocněn zdravotními potížemi, malou fyzickou i psychickou odolností. Jako nejčastější příčina sebevražedného jednání bývají uváděny rodinné poměry, dále pak duševní choroby a somatická onemocnění. Nicméně objasnění takého jednání je vždy složitější a platí i zde onen vícefaktorový přístup.

I na sebevražedné jednání má vliv působení médií. Na internetu se šíří přímo návody k sebevraždám. Dokonce existují společnosti, které jsou ochotny zaslat sebevražednou výbavu, což je plastický sáček se speciálně upraveným suchým zipem kolem krku.

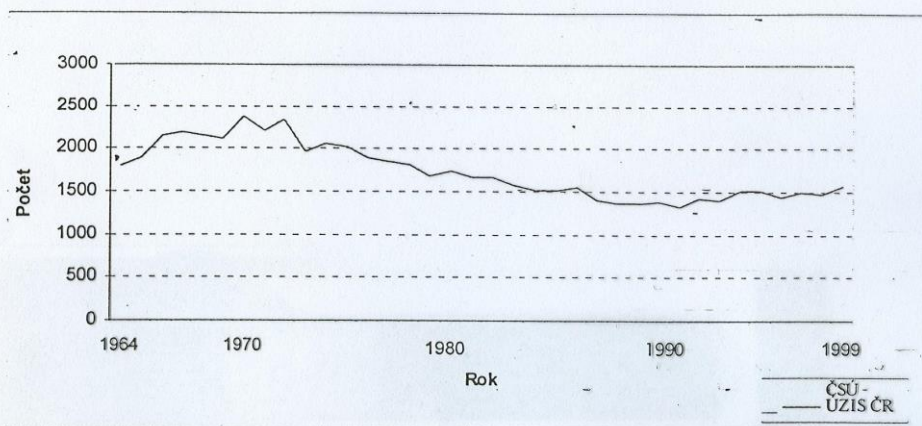
Potencionálního sebevraha lze charakterizovat většinou jako osobu labilní se zvýšenou neurotičností, žijící v depresích, chaoticky, izolovaně, v jakési ambivalenci v přání žít a zemřít. Typická je malá adaptibilita, pocitu vyčerpanosti, chybí racionalita, neschopnost hledat řešení v obtížných životních situacích. Tyto příznaky však nelze paušalizovat.

Muži páchají sebevraždy v průměru tři až čtyřikrát více. Rozdíl je také ve **způsobu provedení** sebevraždy. Muži volí zpravidla prostředky drsnější (zastřelení, skoky, oběšení), u žen jde častěji o otravy. Celkově největší počet sebevražd je formou oběšení (asi 50%), na druhém místě figurují skoky (pod dopravní prostředky, z výšek), v posledních deseti letech výrazně přibýlo zastřelení, které již dosahuje téměř stejného počtu.

Vývojové tendence sebevražd v ČR

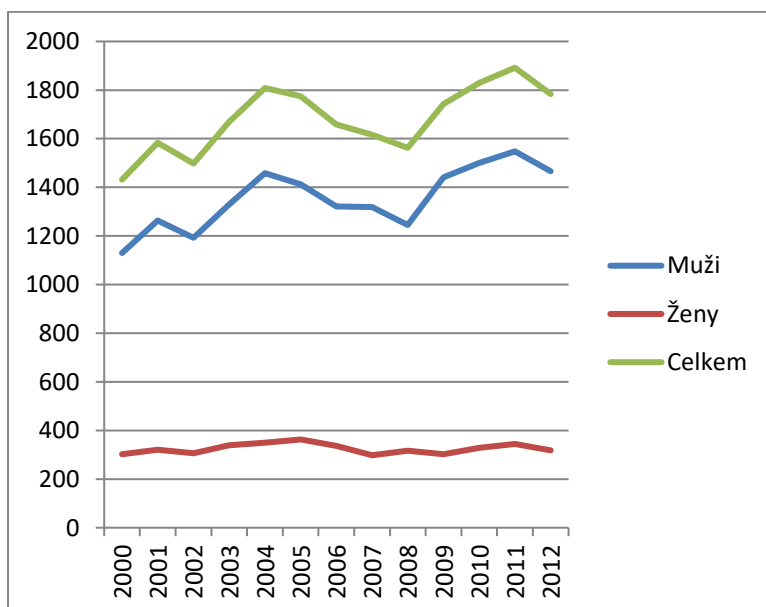
Naše země patří trvale v celosvětovém srovnání ke společnostem s vysokým výskytem sebevražednosti. Zdá se, že svoji roli zde sehrává geografická poloha. Výkyvy ve vysokém průměru jsou pak povětšinou důsledkem společenskopolitické situace. V historii naší země zaznamenáváme tři vlny zvýšeného výskytu suicidiálního jednání. Jednak na přelomu dvacátých a třicátých let v době hospodářské krize, dále ve druhé polovině čtyřicátých let, v době po druhé světové válce a následně v době „normalizace“ na počátku sedmdesátých let. Názorně je to vidět z následujícího grafu:

Graf č. 4.1 Vývoj sebevražednosti v letech 1964 - 1999

Zdroj: ČSÚ a ÚZIS ČR

Jak je z grafu zřejmé, po roce 1989 se celková situace (na rozdíl od většiny dalších sociálních deviací) nijak výrazně nemění, protože, jak jsme již konstatovali, sebevražednost byla nadprůměrná i před tím. Průměrný počet se pohybuje mezi 1400-1500 ročně. Výraznější nárůst je zaznamenán v r. 2003 a pokračoval 2004, kdy celkově počet případů přesáhl 1800. Po jistém poklesu v následujících letech od r. 2009 opět výrazně narůstal a v roce 2010 opět přesáhl 1800 a rekordu dosáhl v r. 2011. Názorně viz následující graf:

Statistické údaje pocházejí z evidence ČSÚ a ty se někdy liší od evidence policie. Uvádíme proto ještě tabulku, ve které vycházíme z údajů evidence Policie ČR, které se zdají objektivnější než údaj ČSÚ (Marešová, 2013, 24).

Tab. 1: Sebevraždy v České republice

Roky	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Muži	1263	1192	1330	1459	1412	1322	1251	1245	1319	1501	1548	1467
Ženy	321	306	339	350	363	336	283	317	424	329	344	319
Celkem	1584	1498	1669	1809	1775	1658	1534	1562	1743	1830	1892	1785

Zpracováno ze statistik Policie ČR.

Jisté posuny lze pozorovat mezi věkovými kategoriemi. Ve srovnání s obdobím před rokem 1989 přibýlo výrazně sebevražd lidí v plném produktivním věku (mezi 40 až 60 let). Zatímco v minulosti v tomto věku byly sebevraždy spíše výjimkou. V poslední době figurují na prvním místě a svým počtem předstihly tradičně nejfrekventovanější kategorii seniorů ve věku nad 70 let. Např. v r. 2012 tvoří více jak polovinu všech sebevražd. Podrobněji viz následující tabulka.

Tab. 3: Věk sebevrahů v roce 2012 (Zpracováno ze statistik Policie ČR)

Věk sebevrahů	Počet sebevrahů
Do 15 let	6
Od 15 do 18 let	12
Od 18 do 20 let	21
Od 20 do 25 let	66
Od 25 do 30 let	95
Od 30 do 40 let	318
Od 40 do 50 let	325
Od 50 do 60 let	396
Od 60 do 70 let	270
Od 70 do 90 let	255
Nad 90 let	20

Za zmínku také stojí, že značné procento sebevrahů tvoří nezaměstnaní. Také u dětí a mládeže, kde **sebevražednost** představuje obzvlášť tragickou záležitost, nás statistiky již od sedmdesátých let řadily do první pěti států na světě. V průběhu posledních let je možné rovněž zaznamenat celkově mírný nárůst. Pro ilustraci ročně umírá v důsledku sebevraždy asi okolo 60 dětí a mladistvých. Pro ilustraci uvádíme konkrétní situaci v letech 2002-2006. K tomu je ovšem potřeba dodat, že počet pokusů a nedokonaných sebevražd tyto údaje několikanásobně převyšuje.

Počet sebevražd u osob do 20 let				
Rok	Věk			
	Do 15	15-18	18-20	Celkem
2006	3	22	33	58
2005	6	17	35	58
2004	6	26	27	59
2003	4	15	33	52
2002	5	24	28	57

(HLOUŠKOVÁ, 2008)

5.4 Prostituce

Prostituci lze definovat jako promiskuitu (střídání partnerů při sexuálním styku) a to za úplatu. Bývá provázána s dalšími sociálními deviacemi (obchodování s lidmi, kuplířství, násilí apod.) Prostituce je průvodním jevem celé historie společnosti a existovala samozřejmě v různých podobách i na našem území.

Formy **prostituce**

- Prostituce veřejně provozovaná ve speciálních zařízeních (nevěstincích). U nás (protože není v této formě legalizovaná) se tak děje v různých erotických klubech, masážních salónech apod. Ženě odpadají problémy se stanovováním ceny a získáváním zákazníka.
- Prostituce pouliční – prostitutka si zákazníky obstarává sama a ochranu jí poskytuje „pasák“.
- Prostituce v barech a hotelích, kde se využívá velké mobility návštěvníků a v získávání zákazníků jim pomáhá alkohol. Vesměs jde v uvedených případech o ženy, u nichž tato činnost je základním zdrojem příjmu, u některých pak doplňkovým.

- Zvláštní skupinu tvoří tzv. "call girls" (dívky na telefon), často i ženy z vyšších kruhů s vysokoškolským vzděláním, u nichž jde většinou o zpestření života, podnikají na vlastní pěst, telefonní čísla nabízejí taxikáři či recepční v hotelích.

Z hlediska ekonomického se jedná převážně o ženy, u nichž je jediným zdrojem příjmu – tedy **prostitute profesionální**. U řady žen se jedná o situaci, kdy výdělek z prostituce znamená vylepšování ekonomické situace - **prostitute poloprofesionální**. Další kategorie prostitutek tvoří ty, u nichž se jedná o zpestření všedního života, ekonomická stránka nehraje v zásadě žádnou roli a prostituce má charakter **epizodní**.

K charakteristice prostitutek je možné dodat, že se v zásadě objevují ve všech sociálních vrstvách. Nicméně nejčastěji jde o nejnižší sociální úroveň (deklasované, často kriminální živly). Rekrutují se však i ze středních vrstev (např. prostitutky pohybující se v prostředních lázních, hotelů apod.) i z těch nejvyšších.

Prostituce v naší společnosti

Po vzniku Československa se prostituce řídila rakouským tuláckým zákonem z r. 1885. Od r. 1922 začal platit moderní zákon o potírání pohlavních chorob. Tento zákon v oddílu „Prostituce“ jasně stanovil, že nevěstince ruší a jejich zřizování je trestným činem. Za socialismu se slovo prostituce objevilo jen ve skutkové podstatě trestního činu příživnictví, od r. 1969 byla prostituce kvalifikována jako přečin. Tato kategorie trestné činnosti však byla v r. 1990 zrušena. V době před r. 1989 se prostituce vyskytovala zřídka a to v latentní podobě.

Po r. 1989, stejně jako většina sociálních deviací, i prostituce zaznamenala prudký rozmach. Celkově lze říci, že kromě Prahy, kde se vyskytuje v největší míře (odhady se blíží až k číslu 30 tisíc prostitutek), se soustřeďuje především do západočeského a také jihočeského a jihomoravského pohraničí vzhledem ke klientele ze zahraničí. Prostituce existuje v určité míře ve všech velkých městech, soustřeďuje se také do míst lázeňských a rekreačních.

Přístup naší společnosti k danému jevu lze označit jako aboliční (jev nijak neřeší, přehlíží a postihuje pouze jevy doprovodné). Je možné pouze využít paragrafů týkajících se kuplířství, ohrožování mravní výchovy mládeže, obchodování se ženami, šíření nakažlivých chorob, ohrožování pohlavními nemocemi. V pravomoci obcí je vydávat vyhlášky k zabezpečení místního pořádku.

Vážným, ba alarmujícím průvodním jevem je to, že vedle dospělých prostitutek „pracuje v této branži“ vysoké procento mladistvých a dětí. Policejní statistiky hovoří o zadržení i jedenáctiletých prostitutek. Zvláštní pozornost je třeba věnovat šířící se homosexuální prostituci chlapců, kteří aniž by byli homosexuálně orientováni, považují prostituci za

výhodný zdroj obživy. Děje se tak především v oblastech západního pohraničí, kde se stávají výhodným „artiklem“ pro své "ochránce" zejména ve vztahu k německým zákazníkům. Dochází k ní dobrovolně, často s vědomím rodiny jako jistý zdroj příjmu pro celou rodinu, někdy ale také pod přinucením ať již osoby cizí či blízké. Není tajemstvím, že značné procento tvoří populace romská.

Prostituce přináší řadu negativních důsledků. Jedná se o zneužívání při výrobě pornografických materiálů. Velmi často se jedná o děti respektive mladistvé a pak se jedná přímo o trestnou činnost (mravní ohrožování dětí a mládeže).

Dalším vážným důsledkem je šíření **pohlavních chorob** a dalších infekčních onemocnění včetně AIDS. Vzhledem k tomu, že u nás neexistuje žádná registrace, povinné zdravotní prohlídky, prostitutky povětšinou nezajímá zdravotní stav klientů, nepoužívají žádnou ochranu, dochází k šíření pohlavních chorob a zvětšuje se i nebezpečí šíření AIDS. Ke konci devadesátých let byla na Plzeňsku, Teplicku a Chebsku zaznamenána epidemie pohlavních nemocí. V r. 1997 bylo v ČR zaznamenáno 604 případů syfilidy, což znamená oproti r. 1985 nárůst o víc jak 150%. V posledních letech podle evidence ÚZI každoročně přibude kolem 1800 případů. Podle odhadu odborníků je však tento nárůst mnohonásobně vyšší, jelikož značná část prostitutek se léčí sama.

Vedle vážných souvislostí zdravotních souvisí s prostitucí i problémy ekonomické. Český statistický úřad vypracoval studii (na žádost EU), jejímž cílem bylo odhadnout množství finančních prostředků pohybujících se v oblasti prostituce. Při výpočtech vyšel z odhadu, že v průměru denně dochází k více jak 6 tisícům kontaktům, což při průměrném denním výdělku 2 500 dělá za celý rok téměř 5,7 miliardy. Podle odhadů tvoří 65% zákazníků zahraniční klienti, zbývajících 35% jsou zákazníci domácí. Odečteme-li náklady (asi 20%), pak dojdeme k částce 4,5 miliardy jako daň z přidané hodnoty.

Lze však hovořit o dalších důsledcích. Zvláště v severočeských městech se stává, že prostitutky postávají v blízkosti škol, či jiných institucí a tím dochází k ohrožování morálky, narušování etického kodexu. K mravnímu ohrožení dětí dochází především v případech, kdy samy prostituují. Zanedbatelné nejsou ani pouliční bitky mafií pasáků bojujících o svá teritoria a především o zisk. V těchto souvislostech je zřejmé, že prostituce má blízko ke kriminalitě, ale velmi často také k pašování drog. **Drogová závislost** se projevuje často přímo u prostituujících osob. Více jak 90% prostitutek jsou kuřáčky.

Protože prostitutky se dostávají často a ne vždy vlastní vinou do velmi složitých situací, kdy dochází i k násilí a týrání existují u nás organizace, které jim nabízejí pomoc. Jedná se o občanské sdružení „La Strada“, které bylo založeno v r. 1995 a realizuje sociální pomoc i

prevenční aktivity a Rozkoš bez rizika, které rovněž nabízí léčbu a realizuje prevenci. Počty klientek jdou do tisíců.

U nezletilých s prostitucí souvisí většinou záškoláctví či další trestná činnost, také někdy předčasné mateřství, přerušení kontaktů s rodinou apod. Důsledky jsou u této kategorie někdy až fatální především v oblasti psychiky. Trauma dětí lze někdy přirovnat k mučení, kdy dítě prožívá pocit bezmoci a mohou vést k narušení celého psychického vývoje. Také jejich imunitní systém je zranitelnější, a proto jsou více ohroženy přenosem pohlavních chorob. Dlouhodobé působení stresu vede k posttraumatickým poruchám a může následně vyvolávat řadu závažných onemocnění od alergií až po rakovinu. I u nezletilých se objevuje spolu s prostitucí drogová závislost a sexuální zneužívání patří relativně i k častým příčinám sebevraždného jednání.

Prostituci lze dát také do souvislosti s obchodováním se ženami i dětmi. Existují případy, kdy jsou dívky pasáky "uneseny" a donuceny k prostituci hrubým násilím a zbavením osobní svobody. Někdy jsou mladé dívky lákány do zahraničí na práci servírek, hostesek. Jedná se pak o velmi závažnou trestnou činnost.

5.5 Závislosti

Úvodní charakteristika

Závislost může v zásadě vzniknout na jakýkoliv podnět materiální (určitou látku, věc) i nemateriální povahy (např. vazba na osoby, činnosti). Je to nekontrolované nutkání opakovat své chování bez ohledu na jeho důsledky. Závislým se může potencionálně stát kdokoli. Platí hlavně u látkových závislostí, že čím nižší věk, tím dochází k závislosti rychleji.

Závislost bývá definována jako fyzický či psychický stav vyplývající z působení psychoaktivní látky (obecně podnětu) charakterizovaný změnami chování a reakcemi, které zahrnují nutkání brát danou látku (opakovat podnět) dál s cílem předejít negativním vlivům plynoucím z její absence.

Tento stav (při absenci podnětu) nazýváme **abstinenční syndrom**. Příznaky fyzické jsou např. pocení, slzení, zívání, zvýšená teplota, rozšíření zorniček, křeče, třes, zvracení. K příznakům psychickým patří nutkavost, deprese, podrážděnost, halucinace, pocity euforie, poruchy paměti apod.

Dle diagnostického manuálu Americké psychiatrické asociace by měl pacient vykazovat tři ze sedmi následujících znaků po dobu 12 měsíců: růst tolerance k podnětu, odvykací

příznaky při jeho absenci, přijímání většího množství či delší dobu, postupné zanechání všech aktivit, trávení značného množství volného času sháněním potřebného podnětu, pokračování v dané činnosti navzdory různým vnitřním i vnějším problémům s tím spojených (Nešpor, 2010).

Řada jevů, které budeme v dalších kapitolách popisovat, nepatří podle Mezinárodní klasifikace nemocí mezi závislosti v pravém slova smyslu, ale mezi „návykové a impulzivní poruchy“. Porucha spočívá v častých opakovaných epizodách, které převládají na úkor sociálních, materiálních, rodinných a pracovních hodnot a závazků. Jedná se o poruchy schopností jedince vzdorovat impulzivním činům nebo chování, které poškozuje samotného jedince nebo jeho okolí (Fischer, Škoda, 2009, 126).

Závislost nevzniká ze dne na den a prochází určitými **stádii**:

- a) *Stádium experimentální* - občasné užití přináší jedinci příjemné, dosud nepoznané prožitky, negativní účinky nejsou patrné, dochází k úniku od reality, problémy se lépe zvládají.
- b) *Stádium příležitostné* – jedinec zjišťuje, že užití mu pomáhá v situaci osobní a sociální nouze či nudy a pokračuje v užívání.
- c) *Stádium pravidelného užívání* – dochází k čím dál častějšímu užívání, popírá rizika, objevuje a prohlubuje se lhostejnost, jedinci přestává záležet na okolí, postupně dochází ke ztrátě zaměstnání, rozpadu rodiny.
- d) *Stádium závislosti* – dochází k přerušení všech dosavadních kontaktů, nastávají změny v oblasti somatické, psychické i sociální, dochází k poškození zdraví, dostavuje se abstinenční syndrom (Fischer, Škoda, 2009).

V souvislosti s konzumací alkoholu podle E. M. Jellinka lze rozlišit následující **etapy**:

- a) *Iniciální (počáteční)* fáze, kdy dochází k prvnímu setkání s podnětem, experimentování. Dochází k poznání pocitu euforie, touha po opakování, stoupají dávky a stále převažuje pocit "příjemné odměny".
- b) *Prodromální (varovná)* fáze, kdy dochází k vyhledávání příležitostí k navození daného stavu, tendence k opakování navození potřebného stavu. Schopnost kontroly se postupně vytrácí, dochází ke zvyšování frekvence.
- c) *Kruciální (rozhodná)* etapa je charakterizována stavem, kdy již člověk nedokáže přestat s konzumací, dochází k pravidelnému uspokojování potřeby. Tuto činnost se snaží dotýčný nějak racionalizovat, snaží se ospravedlňovat, abstinovat se již nedaří, dostavují se fyziologické i psychické problémy (výkyvy nálad, konflikty, únava apod.) a současně i sociální (rozpad rodiny, ztráta zaměstnání, problémy ve škole).

d) *Terminální (konečná)* fáze nastává tehdy, kdy se již dostavují abstinenční příznaky, dochází k oslabování a postupně poškozování tělesného a duševního zdraví, dochází k postupné degradaci osobnosti (Skála, 1987).

Faktory vzniku závislostí lze rozdělit na:

- a) Genetické a biologické dispozice - u některých závislostí (např. alkohol, stravovací návyky) dnes již víme, že tento faktor může sehrát svoji roli. Někdy ovlivňuje situaci i věk a pohlaví.
- b) Psychické faktory – zvýšený potenciál uspokojení, touha po dobrodružství, nízká míra sebekontroly, vnitřních zábran a vůle, emotivní labilita, vysoká míra extravertze.
- c) Sociální faktory - vliv rodiny, part, lokálního prostředí (míra příležitostí), malá vnější kontrola (sankce, zákazy).

Ke klíčovým příčinám vzniku a vývoje závislostního chování, nejčastěji patří **motivace** (Mühlpachr, 2008, 80):

1. Interpersonální – získat chybějící pocit respektu a uznání.
2. Sociální – identifikace se s hodnotově kompatibilní subkulturou.
3. Fyzická – získat pocit fyzické libosti, uvolnění z pocitu zodpovědnosti a obtíží.
4. Senzorická – potřeba stimulace smyslů, zpravidla sexuálně zaměřená.
5. Politická – být součástí hnutí za uvolnění společenských konvencí a pravidel.
6. Intelektuální – vymanit se z pocitu malosti a produkovat cestou zkoumání povědomí zdání intelektuální jedinečnosti.
7. Kreativně estetická – rozšířit hranice představivosti a umělecké tvorby za horizont všednosti.
8. Filozofická – rozkrývat „nové“ pohledy na svět a hledat originální smysl života.
9. Antifilozofická - reakce na neschopnost standardního hodnotového ukotvení.
10. Spirituálně mystická – ortodoxně náboženské vidění světa.
11. Specifická – touha vymanit se ze všednosti cestou „dobrodružství“ a obdivem druhých.

5.5.1 **Alkoholismus**

Alkohol a jeho funkce

Alkohol patří k nejstarším a nejrozšířenějším drogám po celém světě. Je to opojná látka vznikající kvašením převážně ovoce či obilovin. Jeho historie sahá hluboko před náš letopočet (6-8 tisíc let). Jako takový plnil a plní **řadu funkcí**:

- fyziologická (používá se jako nápoj, ale i jako lék)

- psychologická (je euforikum, zlepšuje náladu, pomáhá k úniku z reality, zvyšuje sebevědomí)
- sociální (ve většině kultur je projevem pohostinnosti, napomáhá k lepší adaptaci, komunikaci)
- ekonomická (sloužil jako platidlo, daně z jeho výroby a prodeje jsou značným zdrojem příjmu pro stát)
- rituální (součást různých oslav, obřadů včetně náboženských).

Charakter konzumace i tolerance k alkoholu jsou značně rozdílné v jednotlivých společnostech. Bývají rozlišovány tři **typy konzumace**: a) typ románský (pití je pravidelné, v mírných dávkách a preferuje víno), b) anglosaský (nepravidelně, často do stádia opilosti, preferuje destiláty), c) střeoevropský (pravidelně, preferuje pivo). Samozřejmě v mnoha případech dochází ke kombinaci.

Alkoholismus jako jev je nebezpečný jak z hlediska jedince, tak společnosti. Z hlediska jedince pití ve zvýšené míře škodí zdraví (především onemocnění jater, vysoký krevní tlak, trávicí ústrojí, nervový systém) a je uváděn jako velmi častá příčina vážných onemocnění. Samozřejmě, že poškození se netýká jen fyzického zdraví, ale i duševního (deprese, nespavost, citová otupělost, paranoidní chování, halucinace).

Z hlediska společenského představuje značné riziko v souvislosti s vysokým podílem na výskytu trestné činnosti, častých úrazech, dopravních nehodách, ale také v souvislosti se soužitím především v rodině (častá příčina rozvodovosti), sousedství i na pracovišti. Zvlášť nebezpečný je pro dětský organismus, kde i malá dávka může vyvolat nebezpečné otravy.

Jako bezpečná dávka pro zdravého dospělého člověka, podle údajů SZO, se uvádí 20g lihu na den (to představuje 0,5l piva, nebo 2dcl vína), přičemž tyto údaje je třeba interpretovat individuálně především v souvislosti s tělesnou hmotností. Existuje určitý rozdíl i z hlediska pohlaví (u mužů až 25 g, u žen naopak asi 16g). Velmi nebezpečný může být u žen v období těhotenství. U dětí alkoholiků se až u 25% objevuje mentální postižení.

J. Skála (1988, 49) rozlišuje **4 stupně přístupu k alkoholu**:

1. **Abstinent** - je člověk, který nepožil alkohol v jakékoliv formě alespoň po dobu tří let.
2. Konzument - zásadový - pije v mírných neškodných dávkách a neopíjí se
- nezásadový - neopije se více jak 4 krát do roka.
3. **Abuzér** (píjan) - dostává se do stádia opilosti příležitostně častěji, část těchto lidí i poměrně pravidelně.
4. **Alkoholik** (závislý)- je notorickým pijanem se všemi důsledky včetně abstinčních příznaků. Odhaduje se, že jich je více jak 300 tisíc.

Konzumace alkoholu v naší společnosti

Obyvatelstvo České republiky patřilo vždy k zemím se značnou mírou konzumace alkoholu. V letech 1960 – 1980 se výroba i spotřeba alkoholických nápojů téměř zdvojnásobila. Po r. 1989 došlo přímo k rekordnímu zvýšení spotřeby alkoholu. V r. 1990 zaznamenalo Československo zvýšení spotřeby v jediném roce o 16%, což nezaznamenala žádná z evropských zemí v celé historii. Výsledkem je, že notoričtí alkoholici tvoří asi 3–5 % populace a téměř polovinu populace lze řadit mezi abuzéry. V poslední době v souvislosti s rozšiřujícím se okruhem lidí se zdravým životním stylem přibýlo o něco i abstinentů (odhaduje se asi 7%).

V průběhu posledních let **spotřeba stále vzrůstá**, a to především mezi mládeží, zatímco ve vyspělých zemích převládá tendence stabilizace či snižování. V západoevropských zemích (především u mladé generace) lze pozorovat jakousi změnu v životním stylu v tom směru, že se více pijí nápoje (míchané) s nižším obsahem alkoholu.

Se zvyšující se spotřebou se objevuje další změna a to, že v dřívějších dobách pili alkohol ve zvýšené míře především sociálně slabší vrstvy obyvatelstva. Zatímco dnes není rozdíl mezi společenskými vrstvami a pije se všude, při každé příležitosti.

Rizikovou kategorií z hlediska konzumace **alkoholu** jsou nepochybně děti a mladiství. V tomto věku se objevují zárodky postupně vznikající závislosti na alkoholu. Také důsledky zdravotního postižení v tomto věku jsou větší. Uvádí se, že čím mladší jedinci pijí alkohol, tím větší je riziko pozdějšího přechodu na jiné drogy. Řada výzkumů ukazuje, že přes 60% školní mládeže přichází do styku s alkoholem pravidelně, přičemž k prvním kontaktům dochází již často v období předškolním a nejfrekventovanějším prostředím, kde přichází dítě do styku s alkoholem, je rodina (rodinné oslavy). Uvádí to 46% respondentů. Podle posledních průzkumů se ukazuje, že české děti a hlavně studenti jsou v Evropě v čele žebříčku v pití alkoholu.

Podle našich výzkumů středoškoláků se ukazuje, že naprostá většina (94%) má zkušenost s alkoholem z doby docházky na ZŠ. Potvrzuje se také vysoká míra tolerance (polovina dotazovaných uvádí, že na pití alkoholu nevidí nic špatného). Jako důvod konzumace uvádějí především zlepšení nálady a jako součást jakékoliv oslavy (Kraus a kol., 2004).

Mění se situace i z hlediska pohlaví. Zatímco v sedmdesátých letech byl **poměr mužů a žen** mezi **abuzéry** a závislými 10:1, dnes je 2:1. Navíc víme, že účinky na ženský organismus jsou intenzivnější než na mužský. Žen přibývá i v protialkoholních léčebnách, zatímco v minulosti to byly výjimky. Alkohol má u nás na svědomí 4 – 6 tisíc životů ročně.

Na celkové alarmující situaci má výrazný podíl značná tolerance ke konzumaci alkoholu v naší společnosti. Např. v okolních zemích za nalévání alkoholu mladistvým může provozovatel přijít o licenci. U nás se uvažuje jako o trestu dvoudenní zavření daného zařízení. Kapitolou samo o sobě je pančování alkoholických nápojů a následné tragické následky (viz „metanolová aféra“).

5.5.2 Nikotinismus

Tabák, tabákové výrobky a jejich účinky

Nikotinismus (též **tabakismus**) patří rovněž k velmi rozšířenému a společensky tolerovanému typu závislosti. Tabák a jeho psychoaktivní účinky jsou známy již řadu staletí. Historie začíná u náboženského kultu Indiánů a odtud se pak po objevení Ameriky rozšířil i do Evropy. Je známo asi na 60 druhů rostlin, jež obsahují nikotin, látku, která je značně toxická. Uvádí se, že 50 mg. čistého nikotinu vstříknutého přímo do žíly je dávkou smrtelnou. Pro srovnání je to přibližně denní dávka silného kuřáka.

Zelené listy tabáku, jež jsou surovinou pro tabákové výrobky, obsahují řadu dalších látek toxických (pyridin, arzenid, kysličník uhelnatý, kyanid ad.), dráždivých (formaldehyd, sirovodík, dehet ad.) a co je horší, řada těchto látek je karcinogenních. Uvádí se, že celosvětově celková spotřeba tabáku vzrostla od r. 1975 za dalších 25 let víc jak o 50% (Mühlpachr, 2001, 22).

Tabák se užívá nejčastěji **formou** kouření, dále šňupáním a žvýkáním. U nejběžnějších tabákových výrobků cigaret existuje značně rozšířený mýtus, že cigarety s filtrem jsou neškodné. Pravda je taková, že filtry snižují obsah jen některých látek, které tabák obsahuje a účinky té nejškodlivější, tj. nikotinu nikoliv.

Kouření přináší řadu **negativních účinků** a je jednou z nejčastějších příčin onemocnění dýchacích cest (astma, chronický kašel, záněty a rakovina hrtanu, hltanu a plic), srdečních potíží (angína pectoris, infarkty, hypertenze), zažívacího traktu (vředové choroby žaludku, dvanácterníku) a tím se podílí na vysoké a předčasné úmrtnosti kuřáků. K problematice účinků lze dodat, že dramatictější účinky má kouření u žen (rychlejší ateroskleróza, stárnutí pleti, předčasné porody, potraty) a samozřejmě ještě více u dětí.

Problém kouření je o to závažnější, že se netýká jen samotných kuřáků, ale i lidí v okolí, kteří vdechují jednak vydechovaný kouř kuřáků a jednak sekundární proud cigaretového kouře z hořící cigarety. Proto se mluví o **sekundárním (pasivním) kouření**. U dítěte do jednoho roku může být takovéto pravidelné sekundární kouření smrtelné.

Schmidt (1995, 47) uvádí následující **typologii kuřáků**:

1. Příležitostný kuřák (sváteční), jeho potřeba kouřit vychází pouze ze situace (většinou ve společnosti).
2. Návykový (pravidelný) kuřák kouří ze zvyku a při určitých konkrétních příležitostech (např. při kávě). Kouření může zpravidla kdykoliv ukončit.
3. Kuřák s psychickou závislostí kouří z požitku, kouření je pro něho obřad, při němž prožívá uklidnění, uvolnění a mizí pocit prázdnoty.
4. Kuřák s psychickou a fyzickou závislostí (toxikoman) je nejtěžším stupněm a v případě absence se dostávají příznaky nervozity, bolesti hlavy, křeče zažívacího traktu, návaly, pocení, bušení srdce, třes.

Celkový trend je takový, že ve vyspělých zemích spotřeba tabákových výrobků postupně klesá, zatímco v zemích méně rozvinutých roste.

Konzumace tabákových výrobků v naší společnosti

Česká republika patří k zemím s poměrně vysokým počtem kuřáků. Pro srovnání v ČR připadá na hlavu téměř 2 000 cigaret ročně, zatímco např. v Norsku asi 500. Obecně kouří více muži než ženy. V celosvětovém měřítku se uvádí, že kouří přes 40% mužů a kolem 15% žen. Podle údajů EU na počátku nového století kouřilo v ČR téměř 40% mužů a 29% žen. V posledních letech se situace, hlavně mezi mládeží, vyrovnává. Pokud jde o kuřáky muže, v některých zemích se jejich počet blíží polovině (Litva, Lotyšsko, Řecko). Pokud jde o ženy, tak před ČR je pouze Dánsko a Holandsko, ovšem s rozdílem pouhého procenta.

V současnosti výsledky výzkumů hovoří o tom, že v průměru kouří v ČR kolem 30% populace. Z hlediska věkových kategorií a pohlaví vypadá pro ilustraci situace následovně (přibližně podobné rozdělení je i v následujících letech, přibývá však žen kuřáček):

Tabulka – kouření tabáku

Věková skupina	Muži			Ženy		
	Prevalence denního kuřáctví	Průměrná spotřeba tabákových výrobků:		Prevalence denního kuřáctví	Průměrná spotřeba tabákových výrobků:	
roky	%	Na kuřáka kusů/den	Na osobu kusů/den	%	Na kuřáčku kusů/den	Na osobu kusů/den
18 - 29	24,7	17,4	4,3	19,4	13,4	2,6
30 - 44	39,2	16,6	6,5	24,4	11,8	2,9
45 - 59	38,3	16,9	6,5	24,5	12,4	3,0
60 a více	18,8	13,0	2,5	9,1	14,1	1,3
Celkem	30,3	16,2	4,9	18,9	12,6	2,4

Údaje jsou převzaty z ÚZIS ČR, Aktuální informace č. 5/2004

Odhaduje se, že ročně u nás umírá na následky kouření více jak 18 000 obyvatel, tedy téměř 20% ze všech zemřelých. Odborníci tvrdí, že kuřáci si zkracují život přibližně o 10-15let.

Varovně vyznívají výsledky výzkumů na základních školách, kde ke konci školní docházky si alespoň občas zakouřila téměř polovina žáků (více chlapci než dívky) a přibližně 10% již kouří celkem pravidelně. V populaci do 18 let je to k 20% populace. V rámci EU opět naše děti a středoškolská mládež zaujímají přední místa v žebříčku.

V našem výzkumu středoškoláků se ukázalo, že stejně jako u alkoholu naprostá většina (89%) si přináší zkušenosti s kouřením ze ZŠ. Zajímavé je, že prvé kontakty s cigaretou uvádějí respondenti ve značné míře ještě dříve než s alkoholem. Třetina uvedla, že k tomu došlo ještě před desátým rokem věku. Nejčastějším místem kontaktu s cigaretou je opět rodina (42%). Na druhém místě je prostředí part, mezi kamarády. Plných 47% středoškoláků přiznalo, že si občas zapálí, 15% dokonce v průměru jednu krabičku (20ks) týdně, 7% kouří tuto dávku denně. Jako důvody uvádějí nejčastěji, že kouření je prostředek k uklidnění, k větší soustředěnosti, ale také že kouří z nudy (Kraus a kol., 2004, 99).

Je tedy zřejmé, že období, kdy se začíná běžně kouřit, se posunulo z hranice 16–18 let, která se uváděla před 15-20ti lety, do intervalu 12-15 let. Cigareta dospívajícím dětem dodává sebevědomí, pocit dospělosti.

Opět stejně jakou u alkoholu na celkové alarmující situaci má výrazný podíl tolerance ke konzumaci cigaret v naší společnosti. Jsme v současnosti již jediná země v rámci EU, kde je povoleno kouřit v restauracích. Např. v Lotyšsku je zákaz kouření v restauracích zaveden od r. 2010 a v některých, městech je dokonce vyhlášen zákaz kouření i na balkonech a v otevřených oknech. Na řadu má přijít i zákaz kouření v domácnostech a jeho porušení bude dáváno na roveň domácímu násilí. Za kouření v přítomnosti osoby mladší 18 let má hrozit až tříleté vězení. Velmi přísné sankce jsou i v Německu, kde se nesmí kouřit v žádných veřejných prostorách bez výjimek. Ve Francii uvažují, aby se stejný zákaz týkal i elektronických cigaret. Také v Rusku platí přísný zákaz kouření nejen v dopravě, ale i na schodištích domů a v okolí nádraží či stanic metra nejméně 15m od vchodů.

5.5.3 Drogy

Obecná charakteristika drog

Droga je látka vyvolávající změny v psychických i fyziologických funkcích organismu. Platí, že libovolná psychotropní látka – se může opakovaným užíváním stát drogou. Přitom je

třeba vzít v úvahu, že se objevují stále nové látky, na něž si jedinec může vypracovat závislost. Světová zdravotnická organizace (WHO) od počátku šedesátých let používá termín **drogová závislost** a to pro všechny druhy závislostí včetně alkoholismu. Tento termín nahrazuje pojem toxikomanie či narkomanie, neboť lépe a komplexněji reflektuje podstatu problematiky.

V souvislosti s užíváním drog uvádí odborná literatura následné pojmy:

1. **Úzus** – znamená užívání ve shodě s předpisy, v zájmu jedince i společnosti.
2. **Abúzus** – znamená nadměrné užívání látek.
3. **Misúzus** – znamená užívání drogy takým způsobem, který není v souladu s názorem medicíny. Nejčastěji je to vnímáno jako zneužití v situacích nepříjemných (těhotenství, v nemoci, řízení motorového vozidla apod.)

V zásadě lze **rozlišit drogy:**

- Syntetické a přírodní (převážně rostlinného původu)
- Nelegální a legální (k nim patří vedle již zmíněného alkoholu a tabáku, čaj, káva)

Drogy představují dnes poměrně širokou paletu látek s psychotropními účinky. Snad nejčastěji diskutovanou a jednou z nejfrekventovanějších drog je **marihuana**, ze známé rostliny konopí (*cannabis sativa*), jejíž účinky jsou spojovány mj. i s léčením epilepsie, glaukomu, Parkinsonovy choroby i zhoubných nádorů. Na rozdíl od všech ostatních drog nehrozí zde tak velké nebezpečí závislosti a i rizika zdravotní jsou akceptovatelná. Proto se velmi často ozývají hlasy volající po její legalizaci a v současnosti již existuje zákon o jejím možném užívání. Problémy však spočívají v tom, že i u marihuany stejně jako u všech drog jsou účinky velmi individuální, dále marihuana má v kouři až o 50% více látek rakovinotvorných než tabák a v části případů bývá jakousi „vstupní stanicí“ k drogám ostatním (Presl, 1995, 31).

Druhy drog

Všechny existující drogy lze třídit různým způsobem. Jedno z možných dělení je následující:

a) Halucinogeny

Na bázi konopí, které se pěstuje i u nás (pro průmyslové účely bylo v minulosti pěstováno běžně), vedle již zmíněné marihuany, se vyrábí **hašiš** (jedná se o zaschlou pryskyřici, výtažek z květů samičích rostlin konopí). Účinky hašiše i marihuany mohou vést až k halucinacím a proto je možné je přiřadit k tzv. halucinogenům.

LSD patří k nejznámějším syntetickým halucinogenům, byl objeven v r. 1943 a experimentovalo se s jeho terapeutickým využitím. Tato droga se stala symbolem hnutí

hippies. Vzhledem k tomu, že účinek této drogy je nevyzpytatelný, velmi rychle vede k závislosti a nepatrné množství drogy se uchovává v organismu na dlouhou dobu. Obdobou je **Trip**. Jedná se o „papírky“ napuštěné malým množstvím LSD, které většinou nevyvolá přímo stavy halucinace, pouze vede k euforii. Objevuje se při setkávání mládeže, ale zdá se, že v poslední době jeho obliba klesla.

Muchomůrka červená užívaná již dávno, většinou jako sušená, při různých rituálních a náboženských obřadech. Hlavním rizikem je, že při předávkování dochází k otravě.

Psilocybin je droga obsažená také v houbě – Lysohlávce české. V posledních letech se její hledání rozšířilo. Konzumují se její hlavičky zpravidla sušené nebo naložené a svými účinky připomíná LSD.

b) Opiáty

Braun je základním představitelem této skupiny u nás a je vyráběn podomácku od sedmdesátých let (z relativně dostupného kodeinu). Jde o účinnou směs derivátu kodeinu, tekutinu nahnědlé barvy. Je užíván většinou nitrožilně.

Heroin, patří k nejrozšířenějším drogám vůbec, je klasickým představitelem skupiny opiátů. Na počátku 20. století byl využíván ve farmaceutickém průmyslu. Později byla legální výroba zastavena.

Kodein, morfin jsou stejně jako předcházející dvě drogy vyráběny ze surového opia (žlutozelená šťáva vytékající z nezralých makovic, která zasychá v hnědou hmotu). Pro všechny tyto látky je společné, že tlumí bolesti, uklidňují, a proto jsou využívány v medicíně. Může poměrně rychle vznikat fyzická závislost.

c) Stimulační drogy

Pervitin (metamfetamin) je nepochybně v našich poměrech celkově drogou č. 1. Rovněž podomácky vyráběná na bázi efedrinu (ten je možné získat z různých léků). Jeho výroba („vaření“) má již takovou tradici, že je dokonce od nás vyvážen do zahraničí. Jako všechny ostatní stimulanty pomáhá odstraňovat únavu, vytváří pocit zvýšené výkonnosti, vede k uvolnění zábran.

Kokain je přírodní drogou (rostlina *Erythroxylon coca*) a listy této rostliny žvýkali již staří Inkové. Čistý kokain (poprvé v r. 1860 v Německu) byl využíván v medicíně. Podobně jako pervitin se šnupe, ale je aplikován i nitrožilně. Vyskytoval se u nás již za prvé republiky a dodnes patří ke drogám pro „lepší společnost“ (někdy také „droga umělců“). Tomu odpovídá také jeho cena.

Crack (bílá krystalická látka) vznikl jako směs kokainu s jedlou sodou. Aplikuje se kouřením a tím se při stejném účinku snížila dávka čistého kokainu a tím i cena.

Extáze (ecstasy, MDMA) se módním hitem stala v USA ke konci osmdesátých let, postupně se pak tato droga dostala i do Evropy. Dnes se stává tzv. party drogou, téměř nezbytnou součástí tanečních večerů („droga lásky“). Vyskytuje se v podobě různě zbarvených tablet.

Efedrin se získává z rostliny Ephedra. Celá sušená rostlina je např. předepisována v čínském lékařství k přípravě čaje, který má povzbuzující účinky a napomáhá soustředění. Efedrin je součástí mnoha léků. Účinky i rizika jsou přibližně stejná jako u pervitinu, který se z něho vyrábí.

d) Těkavé látky

Toluen, trichloretylen, benzin, aceton, chloroform a další organická rozpouštědla, lepidla či spreje představují skupinu látek, které v době, kdy většina drog byla u nás nedostupných, znamenaly hlavní zdroj pro ty, kteří měli potřebu drogy aplikovat. Není však pouze naší specialitou, objevuje se jak v západní Evropě, tak v USA.

Vzhledem k tomu, že konzumenty se stávají často nejmladší věkové skupiny, je situace o to vážnější, protože tyto látky silně poškozují tkáň organismu, odbourávají tukové krytí nervových buněk a tak mohou nenávratně poškodit nejen dýchací cesty, játra, ale také CNS.

e) Tlumivé látky

Analgetika představují léky proti bolestem (např. Alnagon).

Hypnotika, barbituráty jsou léky napomáhající lepšímu spánku (např. Rohypnol).

Sedativa jsou léky užívané na uklidnění.

Antidepresiva, anxiolitika představují léky proti úzkostem a depresím

Všechny tyto syntetické látky vyprodukoval farmaceutický průmysl jako léky s tlumivými a uklidňujícími účinky, z nich některé lze dostat i bez lékařského předpisu. Mají být podávány pod lékařským dohledem. I u těchto látek je nebezpečí vzniku závislosti.

V posledních několika letech se spektrum drog rozšířilo a objevují se další nové látky a náhražky. Jako příklad lze uvést Piperazin, „Fanki“ což je směs heroinu a antraxu, nebo Fentanyl (analgetikum), který se získává seškrabáváním látky z náplastí na bolesti. Tato látka pak má podobné účinky jako heroin. Dalším příkladem mohou být tzv. „koupelové soli“ (Mefedro, Clond9). U nich se dokonce jako účinek objevují tendence ke kanibalismu. Novinkou je také „Euphoria2010“, mající halucinogenní účinky a která se stala hitem a prodává se i v trafikách jako bylinná směs.

Drogová scéna na našem území

V osmdesátých letech se začaly u nás drogy objevovat, ale výjimečně a počet konzumentů byl zcela zanedbatelný. V „polistopadovém“ období lze zaznamenat výrazný nárůst. Souvisí to zřejmě s otevřením hranic a postupným přílivem drog na naše území. Do té doby se u nás jako drogy konzumují především léky a chemikálie (ředidla).

Na počátku devadesátých let jsme byli především tranzitní zemí („Balkánská trasa“, „Kyjevská cesta“), na našem území existovaly jakési mezisklady. Postupně jsme se stávali čím dál více zemí cílovou a velice lukrativní pro „propírání“ peněz z organizovaného zločinu, tedy i z nelegálního obchodu s drogami. Ve druhé polovině devadesátých let již byly na našem území dostupné prakticky všechny drogy a to dokonce za dampingové ceny, takže k nám jezdili za nákupem i klienti ze zahraničí.

Po r. 2000 se již trh s drogami naplno rozšířil a to nejvíce ve velkých městech, v Praze především. Mezi nejprodávanější v současnosti lze zahrnout heroin, pervitin, kokain, hašiš a marihuanu. Také vzrůstá užívání extáze. V současnosti se však i u nás objevuje řada nových drog. Na druhou stranu na konci první dekády nového tisíciletí v jistém ohledu až s překvapením zjišťujeme, že z drogové scény nezmizel dobově velice populární toluen a že se stává přitažlivý svoji cenou a dostupností pro pubescenty a sociálně slabší, zejména Romy. Drogy se šíří na veřejných prostranstvích, ulicích, na diskotékách, výjimkou není ani školní prostředí.

Položíme-li si otázku, z jakých zemí k nám drogy bezprostředně putují, pak musíme zdůraznit, že v České republice platí, že naši výrobci jsou schopni náš trh docela úspěšně zásobit. Zlaté české ruce vyrobí například z kodeinu braun, což je tradiční česká droga blízká heroinu, nebo z efedrinu pervitin, který je zas podobný kokainu. Češi si totiž zvykli udělat si všechno doma. A ještě máme lysohlávky, které nám nahradí exotické halucinogenní mexické houby. Přitom dovoz a tranzit drog přes naši republiku však rovněž kvete, o čemž svědčí policejní zásahy proti dovozu a distribuci drog. Právě zde se osvědčuje ono známé pravidlo o tom, že naléhavost poptávky přináší účinnou snahu po jejím uspokojení. Navíc drogová scéna manipuluje s trhem a cenami a i zde se objevují různé podvody a prodávají se různé náhražky. V každém případě obchod s drogami představuje nejlukrativnější byznys. Celý svět dnes přiznává, že to nezvládá.

Podle výzkumu Hygienické stanice hl. m. Prahy celkově až k 40% mládeže ve věku 15-18 let má zkušenost s drogou. Podle našeho výzkumu středoškoláků vyzkoušela marihuanu asi třetina žáků. Z toho užilo marihuanu poprvé nejvíce respondentů v patnácti letech (32%). Patnáctý rok se jako nejfrekventovanější projevil i v případě prvního kontaktu s ostatními

drogami (Kraus et al., 2006). Opět u studentů v tomto věku vedeme žebříček v rámci EU, pokud se jedná o konzumaci marihuany. Alarmující je zjištění, že věková hranice dětí přicházejících do styku s drogou se snížila na 12 let. Mezi uživateli drog není v zásadě rozdílů z hlediska sociálních vrstev. Také poměr mezi chlapci a dívkami se postupně vyrovnává.

5.5.4 Nelátkové závislosti

Jedná se o návykové poruchy, závislosti spojené s jinými podněty než látkami. Příčiny mohou být opět charakteru biologického (vrozené), psychologického (následky citové deprivace apod.) i sociálního (naučené nežádoucí vzorce chování, vliv vrstevníků, médií apod.). V poslední době se výrazně rozšiřuje jejich škála i míra výskytu vzhledem k rozvíjejícím se komunikačním technologiím a konzumnímu životnímu způsobu.

Druhy nelátkových závislostí

a) Patologické hráčství (gambling).

Hazardní hra (hráčská vášeň) znamená jakékoliv sázení, ať jde o peníze, anebo o malou výhru, všechno to, kde výsledek je nejistý a záleží na náhodě. Je to impulzivní činnost bez uvědomění si následků. K nejčastějším formám patří automaty, sportovní sázky, karetní hry, kasina, losy a pod.

Charakteristická rysy jsou: Hráč miluje časté riziko, hra absorbuje většinu jeho zájmů, aktivit, hráč je optimistický, neschopný poučení z porážek a navzdory logice a pravděpodobnosti věří v šťastný osud a v to, že se mu vytrvalost vyplatí. Je neschopný přestat hrát, riskuje neúměrně vysoké finanční částky, mezi vložením peněz a výsledkem prožívá slastné úzkostné napětí.

K závislosti dochází v **třech stádiích:**

- a) *Prvé kontakty* - sen o výhře, potěšení s herní atmosféry, při výhře stoupá sebevědomí.
- b) *Zvyšování frekvence* - vyhledávání příležitosti, v případě proher vidina, že výhra musí přijít, v případě výhry pak pocit, že se dostavilo štěstí, které je třeba využít.
- b) *Vrcholné* - dochází k typickým projevům závislosti, odcizení okolí, neschopnost věnovat se čemukoliv jinému, rozpad vztahů atd. Průvodním jevem je zadluženost, která vede k násilné kriminalitě případně sebevraždám.

Podobná stadia uvádí i K. Nešpor (1994). Rizikovost této závislosti výrazně vzrůstá s tím, že vyvolává bezprostředně další jevy, jako je zadluženost, následně kriminalita, ruku v ruce s tímto jevem jde také konzumace alkoholu, tabákových výrobků, drog a může to končit i sebevraždami.

b) Poruchy spojené s příjmem potravy

Bulimie, anorexie

Jde o napohled zcela protikladné a ze zorného úhlu individuálních důsledků dokonce protisměrné formy chování, stojící někde na pomezí závislosti. **Bulimie** je běžně vymezovaná jako chorobná, nadměrná chuť k jídlu, žravost, jako patologické přejídání. Naopak **anorexie** je z medicínského hlediska ztrátou chuti k jídlu, nechutenství. První porucha může a nemusí souviset s výskytem obezity, protože ne každá forma přejídání vede k extrémní, zdraví a život ohrožující nadváze. Vede však často k poruchám zažívacího traktu.

Ortorexie

Představuje posedlost, přehnanou starostlivost o zdravou výživu. Tito lidé se zajímají pouze o to, co jedí, odkud potraviny přicházejí, jaká je jejich výživová hodnota, kolik mají „éček“ apod. Jistými variantami je i přísné vegetariánství, veganství. Takové chování může vést až k zanedbávání blízkých, práce, zájmů.

c) Chorobná péče o vlastní vzhled

V těchto případech se jedná o narušený vztah k vlastnímu tělu:

Fatorexie

Jedná se o lidi, kteří mají trvalou potřebu být snědí, opálení a dosahují toho za každou cenu, když ne přirozeně sluněním, tak pravidelnou návštěvou solárií.

Bigorexie

Jde o obdobnou situaci, v tomto případě zaměřenou na vypracovanou svalnatou postavu, které tito lidé dosahují tím, že většinu svého času tráví ve fitcentrech.

d) Závislost na nakupování (oniomanie**, také shopaholismus)**

Chorobná posedlost nakupováním, se stala doslova fenoménem současné doby. Počet lidí s tímto „onemocněním“ neustále stoupá, a pokud se včas neléčí, následky mohou být fatální. Přeplněné regály obřích hypermarketů, teleshoppingy, kam stačí jen zavolat, virtuální obchody, kde nakoupíte za jednu minutu a nabídka snadných úvěrů. To vše může někomu usnadnit život a pro jiného znamenat zkázu. Mnozí návštěvníci obřích marketů nechtějí za svůj nákup hned utratit mnoho peněz. Velká nákupní střediska však dobře znají psychologii nakupujících a mají připravenou celou řadu triků a postupů, jak upoutat jejich pozornost. Podle mezinárodních průzkumů je v západní Evropě z celkového množství zboží ve velkých obchodních centrech nakoupeno přes 60 % neplánovaně, v ČR je to dokonce 90 %.

e) Závislost na práci (workoholismus**)**

Workholikem je člověk, jemuž práce likviduje zájmy a koníčky, často také sociální a partnerský život, stává se nejčastější myšlenkou i nejběžnějším konverzačním tématem.

K obecným *charakteristikám* workholika patří:

- * zanedbávání jiných zájmů ve jménu „nutnosti“ pracovat
- * pokračování v tempu práce i přes jasné důkazy o její zdravotní škodlivosti
- * nadřazování pracovního vypětí nad jinými důležitými hodnotami

Typy workholiků pak můžeme rozdělit následovně:

Urputný typ – pracuje nadměrně vždy a za všech okolností a to ve dne i v noci. Pracuje, když je potřeba, i když není a když ho to baví, i když ho to nebaví.

Záchvatový typ – pracuje v nárazech, které jsou následovány zhroucením. Člověk se cítí unavený, vyčerpaný a trpí depresemi.

Aktivní typ s poruchami pozornosti – nesnáší, když se nic neděje a hlavně nesnáší nudu. Začne mnoho věcí, ale málo jich dokončí a často postrádá smysl pro realitu.

Vychutnávač – není s prací nikdy hotov. Postupuje pomalu, metodicky, se snahou o co nejvyšší dokonalost. Svým perfekcionalismem často brnká druhým na nervy.

Opečovávač – klade zájmy druhých vždy vysoko nad své vlastní a dostává se tak často do stavů naprostého vyčerpání, které nakonec ve svých důsledcích snižuje i jeho pracovní výkonnost (Pokorný, Telcová, Tomko, 2002).

f) Závislost na internetu (netománie**)**

Jde o specificky *psychickou* závislost, která se týká nejčastěji věkové kategorie mládeže – tedy lidí mezi 20 – 25, resp. 20 - 35 lety. Podobně jako gambler tak netoman vykazuje ztrátu sebeovládání, touhu po druhu chování, které směřuje k pocitu libosti, tedy chování vnímanému jako příjemné či vzrušující.

Internet dnes nabízí: komunikaci e-mailovou poštou, facebook, nakupování, aukce, sexuální služby, hry atd. **Kyberprostor** skrývá nebezpečí zneužití, poškození, destrukce osobnosti.

Lze rozlišit *tři základní typy* závislosti na internetu:

- Závislost na online hrách
- Závislost na online komunikaci
- Závislost na stránkách s pornografickým obsahem (Pokorný, Telcová, Tomko, 2002).

Důsledky netománie:

Fyzické- souvisejí se sedavou činností (páteř, krevní oběh, zduření šlach)

Psychické – zhoršování kvality pozornosti, počítač se stává náhražkou osobních kontaktů. Člověk se stává součástí řízené komunikace a přestává být řídícím subjektem

Sociální- narušení režimu, ztráta času, narušení přímých mezilidských vztahů a náhrada virtualitou.

g) Závislost na televizi

Neselektivní sledování televize má podobné aspekty. Závislost se projevuje preferencí televize před jinými aktivitami. Lze ji kategorizovat jednak na obecnou na televizi jako médium, jednak na konkrétním obsahu či programu. Závislost je čistě psychická. Ohroženy jsou především děti a psychicky či sociálně nestabilní jedinci. Pravdou je, že dnes v konkurenci internetu, hlavně u mladé generace, ztrácí svou dominující pozici.

h) Závislost na mobilu (mobilománie)

Pokud bychom měli volit typický atribut současnosti jako nový všeobecně sdílený materializovaný symbol dneška, pak bychom zřejmě nenašli charakterističtější produkt jako *mobilní telefon*. Jeho vpád na náš trh v devadesátých letech způsobil jistou nákupní posedlost nového druhu ozvlášťujícího produktu, symbolizující silně v transformačním období připravenost „být v obraze“, jít s dobou, nepromeškat příležitost komunikovat vždy a všude. Postupující zdokonalování této mobilní, na pevném přístroji nezávislé, možnosti telefonování bylo vzápětí doplněno výhodou zasílání a přijímání sms-zpráv („esemesek“) a dokonce i záznamu a přenosu obrazových zpráv cestou zabudované digitální kamery. Zatímco pro řadu profesí, pracovních činností, specifických situací a vztahů se tato forma komunikace stala významným impulsem efektivnosti, rychlosti a účelnosti činností a vztahů, pro další se stávala výrazem účelovosti dotváření osobního image, statusovým atributem či reprezentativním symbolem.

Všimneme-li si některých osob, jak neustále nervózně nutkavě „monitorují“ svůj mobil v touze přijmout hovor či obdržet zprávu, pak se můžeme oprávněně domnívat, že telefon není přirozeným prostředkem komunikace, ale nepřirozeným nástrojem kompenzace uvědomované či neuvědomované absence přirozených mezilidských vztahů a harmonizující komunikace. Jsou známy případy, kdy závislost na mobilním telefonu (někdo urputně třímá v ruce telefon jako zástupný prostředek bezprostřední komunikace) či závislost na mobilním telefonování (používající telefonování a výměnu sms zpráv jako kompenzaci za nedostatečný či neuspokojivý osobní kontakt) přináší při ztrátě možnosti této formy komunikace pocity napětí, zoufalství, deprese. A pokud se telefon neozývá a zprávy nepřicházejí, může jít o situaci vysvětlovanou jako výraz nedostatku atraktivnosti, významu či zájmu přátel, známých, okolního světa obecně.

ch) Závislost na vztazích (kultová závislost)

Jedná se o zvláštní formu nesamostatnosti. Inklinují k ní lidé, kteří se naučili se vším obracet na druhé, sami nerozhodní a hledají vztahy, v nichž se mohou opírat o pocit bezpečí a vedení druhými. Jsou přesvědčeni o své méněcennosti, neschopnosti a bývá to důsledek

přehnané rodičovské ochrany a péče. Nejčastěji se jedná o emoční závislost na partnerovi, manželovi, rodiči, ale i dítěti.

Někdy tuto roli „ochranitele“ plní jiné autority. Podle toho lze rozlišit tzv. typy kultové závislosti: náboženské, politické, komerční, umělecké, psychologické. Do této kategorie spadá také činnost sekt.

Situace v naší společnosti

Pokud se jedná o **patologické hráčství** lze konstatovat, že po roce 1990 opět kopíruje situace většiny sociálních deviací. Dochází u nás k výraznému rozmachu tohoto jevu, nastává výrazný nárůst v souvislosti s instalací hracích automatů na nejrůznější místa, roste počet heren a kasin. Ročně se u nás celkově prosází více jak 100 miliard Kč. Propadají mu lidé bez rozdílu věku, povolání. Tento negativní jev souvisí nepochybně s nekontrolovaným nárůstem heren a rozmisťováním hracích automatů (jen v Praze se tento počet odhaduje téměř na 20 tisíc).

V poslední době druhé místo v hazardním hráčství zaujímá sázení přes internet. Národní monitorovací středisko uvádí, že v r. 2013 hazardní hry (bez loterií) hrálo přibližně 14% dospělé populace. Podle odborníků je u nás asi 80 000 patologických hráčů a dalších 170 000 tvoří problémoví hazardní hráči, u nichž závislost hrozí.

V České republice nebyla dosud v historii realizována studie výskytu patologického hráčství v populaci. Nešpor a Csémy (2005) hovoří o 0,5 – 1 %, Šerý (2001) o 3 % prevalenci (tedy v rozmezí od cca 52 000 do 313 000 osob). Celkový počet povolených přístrojů na konci roku 2010 činil 111 547 ks.

Aplikací indikátorů evropských průzkumů prevalence problémových a patologických hráčů by se patologické hráčství v České republice v roce 2009 (střední stav 10 429 692 obyvatel) mělo týkat počtu 51 106 (0,49 %) – 573 633 (5,5 %) obyvatel z populace.

Důležitým multiplikátorem pro odhad prevalence patologického hráčství je zcela jistě také dostupnost hazardních her v jednotlivých zemích. Je velmi pravděpodobné, že výskyt patologického hráčství v české populaci bude v celosvětovém měřítku nadprůměrný s ohledem na nadprůměrnou dostupnost hazardních her, zejména výherních automatů.

Tento stav rozhýbal i naše vládní činitele a začali se problémem zabývat politici. Výsledek všech jednání je však opět polovičatý a stejně jako např. u prostituce či kouření je ponecháno na obcích, potažmo na zřizovatelích, jaká opatření ke snížení výskytu příležitostí ke hraní přijmou.

Pokud jde o další nelátkové závislosti, jsou spojeny s celkovými změnami v životním stylu většiny lidí a to nejen u nás. O společenských změnách, které k tomu vedou, jsme pojednali v kapitole třetí. Buď jde o trend spojený s konzumním životním stylem (oniománie), nebo spojený s módními trendy týkajícími se vzhledu (fatorexie, bigorexie, anorexie) a hlavně s rozvojem komunikačních technologií. Závislosti tohoto typu znamenají největší nebezpečí. Šíří se nejvíce, zasahují nejmladší část populace a mohou mít dalekosáhlé důsledky. Největším nebezpečím v poslední době se jeví internet a mobil.

Pokud se jedná o **netománii**, problémy s ní spojené se mladé generace týkají čím dál více. Negativní důsledky se objevují především v oblasti psychiky. Z důvodů přehlcování informacemi dochází ke zhoršování kvality pozornosti a u malých dětí se upozorňuje i na možné narušení přirozeného harmonického vývoje cestou ztráty intelektuálních schopností. Počítač se stává náhražkou osobních kontaktů. Snižuje se tak schopnost výrazových prostředků a u malých dětí je tak silně omezen prostor pro možnost komunikace s okolním světem a snížena šance získat odpovídající a socializačně nezastupitelné sociální dovednosti.

Hlavní riziko netomanie lze spatřovat v tom, že většina lidí nepotřebuje naplnit své ambice a představy v reálném světě. Internet nabízí člověku subjektivně vysoce oceňovanou „bezpečnou virtuální realitu“, bezpečný svět, ve kterém se může volně pohybovat, aniž by bylo nutno brát na sebe jakákoli rizika či vykazovat postoje zodpovědnosti. V důsledku své závislosti pak netomani postupně ztrácejí schopnost zodpovědně, koncepčně a efektivně fungovat, žít, pracovat a zejména komunikovat v reálném světě každodennosti. Rizikovou skupinou jsou hyperaktivní děti, děti se sklonem k agresivitě, děti s nemocným pohybovým aparátem, introvertní jedinci.

Mobilománie je u nás silně rozšířena (nejvíc mobilů na osobu v EU) a zachvátila všechny věkové kategorie. Mobil se stal výrazem svobody, volnosti, prostorové nezávislosti a záležitostí prestižní. Závislost se projevuje pocity napětí, deprese, zoufalství („Já ti volám, proč nevoláš?“).

Vlastnění mobilního telefonu se rychle stalo nikoli přechodnou módní záležitostí jedné či dvou sezón, ale - možná dosti překvapivě – zachvátilo trvale téměř všechny sociální a věkové kategorie obyvatelstva, vystaveného neustálému a zvyšujícímu se reklamnímu tlaku o tržní podíl soupeřících výrobců mobilních telefonů a tzv. mobilních operátorů. Nejde pouze o to vlastnit mobilní telefon, to už je i u žáků elementárních tříd základních škol téměř samozřejmostí, jde o to vlastnit ten „správný“ mobil, se spoustou (možná) stěží využitelných funkcí a s módním designem. Zatímco přístroj pevné linky v domácnosti byl jakýmsi symbolem stability a jistoty (stability ve smyslu umístění a jistoty, že jste se dovolali na určité

pevné a tudíž kontrolovatelné místo), je mobilní přístroj adorován jako výraz naší svobody, volnosti, prostorové nezávislosti. Rodiče pořizují svým dětem mobil, aby je kontrolovali, a přitom nikdy neví, kde se jejich dítě skutečně nachází. Je doma, učí se anebo vzdor deklarované informaci marní čas s partou vrstevníků na ulici či v parku? Hlavní je, že dítě vlastněním toho správného a „společensky přijatelného mobilu“ ve třídě či v kruhu vrstevníků obstojí.

Skutečnost, že v České republice bylo prodáno mnohem více mobilních telefonů, než je možných potencionálních uživatelů, naznačuje jistou asymetrii mezi příčinami a důsledky mobilního telefonování. Pořizujeme si mobilní telefony, abychom mohli efektivně mobilně komunikovat, anebo telefonujeme či „zprávujeme“ proto že vlastníme mobilní telefon? Není pro řadu – zejména dětí a velmi mladých lidí - mobil pouze symbolem příslušnosti ke „správné většině“, a není pro řadu jedinců telefonování a posílání a přijímání zpráv posedlostí za hranicí závislosti?

Závěrem

Po přečtení této monografie jistě zůstává řada otázek nezodpovězených. Konstatování, že příčinou společenské krize je prosazování ekonomicko-finančních zájmů politické globální elity by zasloužilo jistě bližší a podrobnější odhalování konkrétních příčin těchto makrosociálních proměn, stejně jako některá konstatování další.

Nicméně nezpochybnitelné je, že tato situace je spojena s přechodem společností, především se to týká zemí východního bloku, na nový kapitalistický systém 20. století. Náš přední filosof K. Kosík o tom napsal již v r. 1997: *„Dnešní kapitalismus není jen výkonný motor chrlící nepřehlednou pestrost zboží, artefaktů, informací, požitků, je také především producentem prázdnoty a sterility. Na jedné straně profity a komfort, na straně druhé ubožáctví ducha a duše, rub a líc jedné mince. Vyprázdněnost, nuda, drogy, porno, prisprostlost patří k sobě, pocházejí z jednoho zdroje. Je to klima, v němž se korupce, machinace spolu s kriminalitou a drogami považují za normalitu. Tuto převrácenost přikrášluje pokleslá žurnalistika frázemi, že přece musíme platit daň za svobodu“.*

V charakteristice nárůstu sociálních deviací by bylo možné také pokračovat. Celá naše společnost v průběhu celkového procesu transformace se zřetelně „transformovala“ i v tomto směru. Co je horší, že celkový společenský vývoj nedává v dohledné době naději na změny k lepšímu a nelze tedy očekávat ani významnější změny ve směru úbytku sociálních deviací. Ani dosavadní průběh všech preventivních snah nepřináší kýžené ovoce. Proč tomu tak je by rovněž zasluhovalo bližší analýzu, ale to už by byla „jiná kapitola“. Jistě by se našly další otázky s danou problematikou související, ale odpovědi na ně by představovaly nárůst rozsahu na úkor jeho čtivosti. A tak věřím, že čtenář po přečtení této knihy nebude zklamán.

B. K.

Literatura

- ARENDTOVÁ, H. *Krize kultury*. Praha: 1994.
- BAČOVÁ, M. Trendy vývoja modernej spoločnosti začiatkom 21. storočia: úlohy výchovy a vzdelávania. In *Perspektivy rozvoja vzdelanosti v Prešovskom kraji v kontexte spoločenských premien a pri vstupe do 21. storočia*. Zborník z vedeckej konferencie. Prešov: Prešovská univerzita, 1998, s. 34.
- BAKALÁŘ, E. *Průvodce otcovstvím aneb bez otce se nedá žít*. Praha: Vyšehrad, 2002..
- BANACH, C. Człowiek wobec współczesności i przysłości – nadzieje i niepokoje. In *O człowieka w człowieku* (ed. Lomny,Z.). Opole, WUP, 2000.
- BECK, U. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main, 1986.
- BĚLÍK, V. *Rizikové chování a jeho prevence v terciárním vzdělávání pedagogů*. Hradec Králové: Gaudemus, 2012.
- BĚLOHRADSKÝ, V. Antinomie globalizace. Vzdělanostní společnost 2000. In.: *Eseje o nedávné minulosti a blízké budoucnosti*. Praha: G plus G, 1999.
- BERGER, P. *Pozvání do sociologie*. Praha: Naše vojsko, 1991
- BLÁHA, A. I. *Sociologie dětství*. Brno: 1927
- BREZINSKI, Z. *Bez kontroly. Chaos v předvečer 21. století*. Praha: Victoria Publishing, 1993.
- CLONINGER, C.R. *Personality and Psychopathology*. New York: American Psychiatric Press, 1999.
- CVEČKOVÁ, M. a kol. *Rizikové chování dětí a mladistvých – příčiny/následky/prevence*. [online]. 2010 [cit. 27. 9. 2012]. Dostupné na Internetu: http://www.urazneninahoda.cz/ke_stazeni/pro_pedagogy>.
- CSÉMY, L., CHOMYNOVÁ, P., & SADÍLEK, P. *Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD), Výsledky průzkumu v České republice v roce 2007*. Výzkumná zpráva č. 5, Praha: Úřad vlády České republiky 2009.
- ČERMÁK, I. *Lidská agrese a její souvislosti*. Praha: 1998.
- ČERNÝ, L., *Sebevražednost dětí a mladistvých*. Praha: Avicenum, 1970
- ČÍRTKOVÁ, L. *Forenzní psychologie*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2004.
- DOČKAL, J. *Člověk a svět*. Praha:Éthum, 1999.
- DOKTOROV, A., HOLOTŇÁKOVÁ, A. Drogy ve školách. In.: *Pedagogická revue*. Mimoriadne číslo, 1998, s. 43-52.
- DRUCKER, P. *Postkapitalistická společnost*. Praha: Portál, 2002.

- DURKHEIM, E. *Éducation et Sociologie*. Paris: 1972
- DUŠEK, K., JANÍK, A. *Drogy a společnost*. Praha: Avicenum, 1990.
- ELLIOTT, D. S., HUINZINGA, D., AGETON, S. S. *Explaining Delinquency and Drug Use*. Beverly Hills: Sage, 1985.
- ENROTH, R. *Průvodce sektami a novými náboženstvími*. Praha: 1995.
- EYSENCK, H. J. *Crime and Personality*. London: Rotleuge and Kegan, 1964.
- FISCHER, S.; ŠKODA, J. *Sociální patologie*. Praha: Grada, 2009.
- FROM, E. *Cesty z nemocné společnosti*. Praha: EartSave, 2009.
- FUKUYMA, F. *Velký rozvrat*. Praha: Academia, 2006.
- GIDDENS, A. *Sociologie*. Praha: Argo, 2001.
- GIDDENS, A. *Unikající svět*. Praha: SLON, 2000.
- GRAHAM, J., BENETT, T. *Crime preventiv strategies in Europe and North America*. Helsinki: European Unstitute for Crime Prevention and Control, 1995.
- HABERMAS, J. *Zur Verfassung Europas*. Frankfurt am Main, 2011, Suhrkapm Verlag
- HARTL, P., HARTLOVÁ, H. *Velký psychologický slovník*. 4. vyd. Praha: Portál, 2010.
- HAVLÍK, R., KOŤA, J. *Sociologie výchovy a školy*. Praha: Portál, 2002.
- HELLER, J. PACINOVSKÁ, V. *Závislost známá, neznámá*. Praha: Grada Publishing, 1996.
- HELUS, Z. Odkázanost člověka na edukaci – aktualizující se téma pedagogické zodpovědnosti. *Pedagogika* 2002, roč. 51, č. 1, s. 1-3
- HENECKA, H., WOHLER, K. *Schulsoziologie*. Stuttgart: 1978.
- HERETÍK, A. *Forenzná psychológia*. Bratislava: Eurokódex, 2010.
- HLOUŠKOVÁ, L. Ročně se pokoušejí o sebevraždu tisíce dětí. *Právo*, 2008, 29. března, st. 3
- HODOVSKÝ, I., DOPITA, M. (ed.) *Etika a sociální deviace*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002.
- HOPF, A. *Sozialpädagogik für die Lehrerinnen und Lehrer*. München, Oldenburg Verlag, 1997.
- HORÁKOVÁ, M.: K problematice bezdomovství. In: *Sociální politika*. 1995, č. 10, s. 7.
- HRČKA, M. *Sociální deviace*. Praha: SLON, 2001.
- HRONCOVÁ, J. *Sociálna patológia*. Banská Bystrica: UMB, 2004.
- HRONCOVÁ, J., EMMEROVÁ, I. *Sociálna pedagogika*. Banská Bystrica: UMB, 2004
- HRONCOVÁ, J., EMMEROVÁ a kol. *Sociológia výchovy a vzdelávania*. Banská Bystrica: UMB, 2010.

- HRONCOVÁ J., KRAUS, B. a kol. *Sociálna patológia pre sociálnych pracovníkov a pedagógov*. Banská Bystrica: UMB, 2006.
- HUDECOVÁ, A., BROZMANOVÁ, A. a kol. *Sociálna práca s rodinou*. Banská Bystrica, UMB, 2008.
- CHRISTIANSEN, K.O. A preliminary study of kriminality among twins. In.: MEDNICK, S.A., CHRISTIANSEN K.O. *Biosocial Basis of Criminal Behavior*. New York, 1977.
- JEDLIČKA, R., KOŤA, J. *Analýza a prevence sociálně patologických jevů u dětí a mládeže*. Praha: Karolinum, 1998.
- JESSOR, R. JESSOR S.L. *Problem Behavior and Psychosocial Development*. New York: Acadamis Press, 1977.
- JONAS, H. *Princip odpovědnosti. Pokus o etiku pro technologickou civilizaci*. Praha: Oikoymenh, 1997.
- KAPR, J., PETRUSEK, M., VODÁKOVÁ, J. *Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny*. Praha: SLON, 1994.
- KASAL, J. Divácké násilí. In.: KRAUS, B., HRONCOVÁ, J. a kol. *Sociální patologie*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007
- KAUFMANN, J. C. *Corps de fenomes, regarde d'hommes. Sociologie des seins nus*. Paris: Nathan, 1995.
- KELLER, J. Kam běží běžící pás. In.: *Eseje o nedávné minulosti a blízké budoucnosti*. Praha: G plus G, 1999.
- KELLER, J. *Až na dno blahobytu*. 3.vyd. Praha: Earth Save cz, 2005.
- KELLER, J. Po sociálním státu přijde feudalismus. *Právo* 28.12.2002, s.10
- KELLER, J. *Nedomyšlená společnost*. Brno: Doplněk, 1992.
- KELLER, J. Občanská společnost v době globalizace. In.: *Otevřené otázky sociální pedagogiky*. Sborník z konference Multikulturní výchova v období globalizace v Olomouci. Hradec Králové: Líp, 1999.
- KING, M. *How to make social crime prevention work. The French experience*. Occasional Paper. London: Nacro, 1988.
- KOLÁŘ, M. *Skrytý svět šikany ve školách*, Praha: Portál, 1998.
- KOLÁŘ M. *Bolest šikanování*. Praha: Portál, 2001.
- KOMENDA, A. *Sociální deviace*. Olomouc, UP, 1999.
- KOSÍK, K. *Předpotopní úvahy*. Praha: Torst, 1997
- KOŤA, J. Budoucnost společenskovedního vzdělání. *Pedagogika*, 2001, roč. 51, č.1, s.1-4.
- KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ, J. *Vzpoura deprivantů*. Praha: Makropulos, 1996

- KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ, J. *Život s deprivanty I,II : Zlo na každý den. Základy stupidologie*. Praha: Galén, 2001.
- KOZÁK, J. *Rizikový faktor kouření*. Praha: 1993.
- KRAUS, B., JEDLIČKOVÁ, I. National report from the Czech Republic, University of Hradec Králové. In.: Benkő, Z. (eds.). *Tradition and modernity in the life-style of the families of the Visegrad countries*. Szeged: SZEK J.Gyula Higher Education Publisher, 2007.
- KRAUS, B., HRONCOVÁ, J. a kol. *Sociální patologie*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007.
- KRAUS, B. *Základy sociální pedagogiky*. 2.vyd. Praha: Portál, 2014.
- KRAUS, B. Utváření hodnotové orientace mládeže v průběhu posledních třiceti let. In.: *Paidagogos* 2012, č.2, s. 30-46 ISSN 1213-38 09
- KRAUS, B. a kol. *Středoškolská mládež a její svět*. 1.vyd. Brno: Paido, 2006. 156 s.
- KRAUS, B., BĚLÍK, V. Trendy preventivně výchovného působení v současné škole. In.: *Prevence úrazů, otrav a násilí*, roč. VII, č. 1, 2011, s. 62-67.
- KRAUS, B. Sociálna patológia ako problém súčasnej spoločnosti. *Sociálna prevencia*, 2012, č.1, s.4-5.
- KRAUS, B. Současná rodina jako činitel deviantního chování. In.: *Sociália 2012- Rodina a sociálně patologické jevy*, s. Hradec Králové: Gaudeamus, 2012.
- KRAUS, B. Rodina v procesech transformace společnosti. In.: *Kontakt*, č. 4, 2013, s. 422-430
- KRAUS, B. *Společnost, rodina a sociální deviace*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014.
- KUBÁTOVÁ, H. Mýtus sociálních deviací. In.: *Společenské podmínky vzniku sociálních deviací*. Sborník ze semináře sekce sociální patologie MČSS. Praha: 2007
- KWIECIŃSKA, M. Socjalizacja do bezradności. *Przegląd socjologiczny (1)* Lodz, 2001, s. 73-99.
- KYRIACOU, CH. *Řešení výchovných problémů ve škole*. Praha: Portál, 2005.
- LAŠEK, J. *Sociálně psychické klima školních tříd a školy*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2007.
- LIBROVÁ, H. O některých motivacích pro změny hodnot. *Sociologické aktuality*. 1993, č. 7/8, s. 14-15.
- LEVITAS, R. *The Inclusion Society? Sozial Exclusion and New Labour*. Houndmills: Mac Millan, 1998
- LORENZ, K. *Osm smrtelných hříchů*. Praha: Pyramida, 1990.
- LORENZ, K. *Takzvané zlo*. Praha: Academia: 2003.

- LUNDHOLM, L., MALMBERG, G. *Between Elderly Parents and Grandchildren – Geographic Proximity and Trends in Four – Generation Families*. Population Ageing. 2009, s. 121 – 137.
- MACEK, P. *Adolescence. Psychické a sociální charakteristiky dospívajících*. Praha: Portál, 1999. 208 s.
- MACEK, P. *Adolescence*. 2. vyd. Praha: Portál, 2003.
- MACHÁČKOVÁ J. Změna sociální situace rodiny s příchodem dítěte. In.: *Kontakt*: České Budějovice, 2008, roč. 10, č. 1 s. 67-71.
- MAREŠ, J. Zamyšlení nad pojmem klima školy. In.: *Psychosociální klima školy*. (ed. Ježek, S.) Brno: FFMU, 2003.
- MAREŠ, P. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: SLON, 1999.
- MAREŠOVÁ, A. Sociálně patologické jevy. *Trestně právní revue*, 2010, roč. 9, č. 2, s. 52 - 58.
- MAREŠOVÁ, A. *Analýza trendů kriminality 2012*. Praha: IKSP, 2013.
- MATERNE, J. *Opiekuńcze funkcje szkoły*. Warszawa: 1988.
- MATOUŠEK, O., KROFTOVÁ, A. *Mládež a delikvence*. Praha: Portál, 1998
- MATOUŠEK, O.: *Rodina jako instituce a jako vztahová síť*. Praha: SLON, 1997.
- MATĚJČEK, Z., DYTRICH, Z. *Radosti a strasti prarodičů, aneb když máme vnoučata*. Praha: Grada, 1997.
- McLUHAN, M. *Jak rozumět médiím. Extenze člověka*. Praha: Odeon, 1991.
- MEDNICK, S.A. et al. Criminality and Adoption. In.: *Crime and Justice*, 1979, vol.1, s. 289-348.
- MERTON, R. K. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Slon, 2002.
- MIOVSKÝ, M. et al. *Primární prevence rizikového chování ve školství*. Praha: Sdružení SCAN: Centrum adiktologie - Psychiatrická klinika, 1. LF UK, 2007.
- MUSIL, J. Město jako znamení aneb o sociologii. *Akademický bulletin*, 2002, č. 12, s. 24-26.
- MUSILOVÁ, D. Mládež a rovnost ve vztazích mužů a žen. In.: *Sociální analýza mládeže ve východočeském regionu*, č. 4. Hradec Králové: Líp, 2002.
- MUNKOVÁ, G. *Sociální deviace*. Praha: Karolinum, 2001
- MÜHLPACHR, P. a kol. *Inkluze versus exkluze-dilema sociální patologie*. Brno: IMS, 2010.
- MÜHLPACHR, P. *Sociopatologie*. Brno: Masarykova univerzita, 2008.

- NEMCOVÁ, L. Rodové správanie súčasných rodín v období transformácie spoločnosti. In.: In.: VIŠŇOVSKÝ, L., HRONCOVÁ, J. *Slovenská rodina v kontexte transformačných premien*. Banská Bystrica, PdF UMB, 2010.
- NEŠPOR, K. *Návykové chování a závislost*. Praha: Portál, 2010.
- NEŠPOR, K., CSÉMY, L. Kolik je v České republice patologických hráčů? *Česká a slovenská psychiatrie*, 101, s.433-435, 2005.
- NEŠPOR, K., CSEMY, L. *Alkohol, drogy a vaše dítě*. Praha: 1992.
- NEŠPOR, K. *Kouření, pití a drogy*. Praha: Portál, 1994.
- NEŠPOR, K. *Středoškoláci o drogách a alkoholu, kouření a lepších věcech*. Praha: Portál, 1995.
- NEŠPOR, K. *Hazardní hra jako nemoc*. Ostrava: 1994.
- NEŠPOR, K. *Závislost na práci*. Praha: 1999.
- ONDREJKOVIČ, P. a kol. *Sociálna patológia*. 3.vyd. Bratislava: VEDA, 2009.575s.
- ONDREJKOVIČ, P. *Prejavy anómie v súčasnej slovenskej rodine*. Nitra: UKF, 2010.
- ONDREJKOVIČ, P. *Kriminológia pre sociológov, sociálnych pracovníkov a sociálnych pedagógov*. Nitra: UKF, 2011.
- PAŘÍZEK, V. Perspektivy vzdělání. *Pedagogická orientace*, 1999, č. 4, s. 18-25.
- PELCÁK, S. *Osobnostní nezdolnost a zdraví*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013.
- PELCÁK, S., BĚLÍK, V. Osobnostní faktory syndromu rizikového chování v adolescenci. In.: *Sociálne ohrozenia detí a mládeže v XXI. storočí a možnosti ich prevencie*. Zborník medzinárodných vedeckých štúdií. Banská Bystrica: Belianum, 2014.
- PELIKÁN, J. *Výchova pro život*. Praha: ISV, 1997.
- PETRÍČEK, M.jr. Globální šachy. In *Eseje o nedávné minulosti a blízké budoucnosti*. Praha: G plus G, 1999.
- PIŤHA, P. *Velká iluze českého školství*. Vystoupení na Pedagogických dnech na Univerzitě Hradec Králové, 2. 4. 2008.
- POKORNÝ, V., TELCOVÁ, J., TOMKO, A. *Patologické závislosti*. Brno: Ústav psychologického poradenství a diagnostiky, 2002.
- PRESL, J. *Drogová závislost*. Praha: 1994
- PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., MAREŠ, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 2009.
- PRŮKA, M. Normální ve své divnosti. In.: BARGEL, M., MÜHLPACHR, P. a kol. *Inkluze versus exkluze-dilema sociální patologie*. Brno: IMS, 2010.
- PŘADKA, M. *Vybrané problémy vztahu výchovy a prostředí*. Brno: UJEP, 1987

- QUINNEY, R. *Critique of the Legal Order: Crime Control in Capitalist Society*. Boston: Little, brown, 1974.
- RABUŠIC, L., MAREŠ, P. Je česká společnost anomická? *Sociologický časopis*, 1996, roč. 32, č. 2, s. 175-187.
- RIESMAN, D., GLAZER, N., DENNEY, R. *Osamělý dav*. Praha: Kalich, 2007.
- ŘÍČAN, P. *Agresivita a šikana mezi dětmi*. Praha: 1995.
- SAK, P. a kol. *Člověk a vzdělání v informační společnosti*. Praha: Portál, 2007, 290 s.
- SAK, P. Perspektivy západní společnosti v éře globalizace. *Prostor*, 2013, č.97/98,
- SAK, P., SAKOVÁ, K. *Mládež na křižovatce*. Praha: Svoboda Servis, 2004.
- SAK, P., KOLESÁROVÁ, K. *Sociologie stáří a seniorů*. Praha: Grada, 2012.
- SEKOT, A., CHARVÁT, M. *Základy marketingu*. Brno: Paido, 2002.
- SEEMAN, M. On the Meaning of Alienation. *American Sociological Review*, 1959, roč. 24, s. 783-791.
- SEMRÁD, J. Globalizace, sociální práce a tvořivost. In *SOCIÁLIA 2001, Sociální práce a ostatní společenskovední disciplíny*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2002, s. 175-180.
- SCHMIDT, W. *Mezinárodní terminologický slovník zdravotní výchovy*. Praha: UZI, 1995.
- SCHNEEWIND, K. *Wandel der Familie*. Göttingen, Bern: Hofrege, 1998.
- SKÁLA, J. *Závislost na alkoholu a jiných drogách*. Praha: Avicenum, 1987.
- SKÁLA, J. *Až na dno*. Praha: Avicenum, 1987.
- SKALKOVÁ, J. *Humanizace vzdělávání a výchovy jako soudobý pedagogický problém*. Ústí n.Lab.: UJEP, 1993.
- SKALKOVÁ, J. Výchova a vzdělávání v kontextu soudobých globalizačních tendencí. *Pedagogika*, 2000, roč. 50, č. 1, s. 13-23. .
- SKOPALOVÁ, J. *Vybrané kapitoly ze sociálních deviací*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2008.
- SMUTEK, M. Pozdně moderní rodina jako riziková „skořápka“. In.: *Rodina a sociálně patologické jevy*. Sborník z konference Socialia. Hradec Králové: Gaudamus, 2012, s. 288-294
- SOUČEK, Z. Musíme být připraveni na 21. století. *Moderní řízení*. 1997, č. 12, s. 2-5.
- STANKOWSKI, A. *Nástin problematiky etopedie a sociální patologie*. Ostrava: PF OU, 2004.
- SPOUSTA, V. Hromadné sdělovací prostředky a výchova. In.: KRAUS, B., POLÁČKOVÁ, V. *Člověk, prostředí, výchova*. Brno: Paido, 2001.

- STASSBURGER, V. C. *Adolescents and the Media*. New Mexico: University New Mexico, School Medicine, 1995.
- STRIEŽENEC, Š. *Slovník sociálneho pracovníka*. Trnava: AD, 1996
- SULLEROTOVÁ, E. *Krize rodiny*. Praha: Karolinum, 1998.
- ŠERÝ, O. Patologické hráčství. *Psychiatrie pro praxi*, 2001, č. 4. s. 161-164.
- ŠIRŮČKOVÁ, J. Rizikové chování. In.: MIOVSKÝ, M. *Výkladový slovník základních pojmů školské prevence rizikového chování*. Praha: TOGGA, 2012.
- ŠPIČÁK, J. *Prostředí z pohledu sociální pedagogiky*. Olomouc: UP, 1993
- ŠVARCOVÁ, E. *Vybrané kapitoly z etopedie a sociální patologie*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2009.
- ŠULOVÁ, L. *Raný psychický vývoj dítěte*. Praha: Karolinum, 2004
- TOŠNEROVÁ, T. *Špatné zacházení se seniory a násilí v rodině*. Praha: Ústav lékařské etiky, 3. LF UK, 2002.
- TUČEK, M., KUCHAROVÁ, V. Proměny rodiny v období transformace. In.: *Rodina – zdroj lidského kapitálu Evropy v 21. Století*. Sborník z česko-německo-rakouské konference, Praha, 2000. Brno: Národní centrum pro rodinu, 2001.
- URBAN, L., DUBSKÝ, J. *Sociální deviace*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008.
- URBANOVÁ, M. Sociální deviace a anomie - některé problémy a východiska. In.: HODOVSKÝ, I.; DOPITA, M. (ed.) *Etika a sociální deviace*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002.
- VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál. 2.vyd. 2004
- VAVŘÍK, M. Sociální exkluze a ideologie. In.: BARGEL, M., MÜHLPACHR, P. a kol. *Inkluze versus exkluze-dilema sociální patologie*. Brno: IMS, 2010.
- VEČERKA, K. Filipika proti postmoderní slepotě aneb vztah sociální patologie a sociální deviace. In.: *Společenské podmínky vzniku sociálních deviací*. Sborník ze semináře sekce sociální patologie MČSS, 2007, s. 166-169.
- VIDOVIČOVÁ, L. *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Mezinárodní politologický ústav MU, 2008.
- VIKTOROVÁ, I. Změny rodičovského vztahu ke škole a vzdělávání dětí. *Pedagogika*, 2004, č. 4. s. 369-405
- VIŠŇOVSKÝ, L., HRONCOVÁ, J. a kol. *Slovenská rodina v kontexte transformačných premien*. Banská Bystrica. UMB 2010.

WALTERS G.D., WHITE, T.W. The Thinking Criminal: A Cognitive Model of Lifestyle Criminality. In.: *Criminal Justice Bulletin*, 1989, vol. 4, no.4, s. 228-241.

WERNEROVÁ, M. *Hodnotový systém mládeže v závislosti na životním stylu rodiny*. Hradec Králové: PF UHK, diplomová práce, 2000.

WROCZYNSKI, R. *Sociálna pedagogika*. Bratislava: SPN, 1968.

ŽUMÁROVÁ, M. *Subjektivní pohoda a kvalita života seniorů*. Prešov: Akcent print, 2012

.